T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

İSLAM İLİMLERİ TASNİFİNDE TEFSİR

(TAŞKÖPRÜZÂDE'NİN MİFTÂHU'S-SAÂDE'Sİ ÖRNEKLİĞİNDE)

Yüksek Lisans Tezi

HALİL İBRAHİM KAYGISIZ

İstanbul, 2011

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

İSLAM İLİMLERİ TASNİFİNDE TEFSİR

(TAŞKÖPRÜZÂDE'NİN MİFTÂHU'S-SAÂDE'Sİ ÖRNEKLİĞİNDE)

Yüksek Lisans Tezi

Halil İbrahim KAYGISIZ

Danışmanı: Prof. Dr. Ömer ÇELİK

İstanbul, 2011

Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Onay Belgesi

İLAHİYAT Anabilim Dalı TEFSİR Bilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi HALİL İBRAHİM KAYGISIZ nın İSLAM İLİMLERİ TASNİFİNDE TEFSİR (TAŞKÖPRÜ ZADE'NİN MİFTAHU'S-SAADESİ ÖRNEKLİĞİNDE) adlı tez çalışması ,Enstitümüz Yönetim Kurulunun 13.07.2011 tarih ve 2011-14/26 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oybirliği/~~oyçokluğu~~ ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

	Öğretim Üyesi Adı Soyadı	**İmzası**
Tez Savunma Tarihi :	18../07./2011.	
1) Tez Danışmanı :	**PROF. DR. ÖMER ÇELİK**	.....
2) Jüri Üyesi :	**DOÇ. DR. MURAT SÜLÜN**	.....
3) Jüri Üyesi :	**DOÇ. DR. ALİ COŞKUN**	.....

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....I

KISALTMALAR.....IV

ÖNSÖZ..... 1

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ, METODU VE KAYNAKLARI

I. KONU VE ÖNEMİ..... 3

II. METODU VE KAYNAKLARI 6

BİRİNCİ BÖLÜM:

TAŞKÖPRÎZÂDE AHMED EFENDİ

I. TAŞKÖPRÎZÂDE'NİN YAŞADIĞI DÖNEM 10

A. Dünya Tarihinde Osmanlı Asrı 10

B. İlmî ve Fikrî Durum..... 18

II. TAŞKÖPRÎZÂDELER: İLMİYEYE MENSUP BİR AİLE..... 28

A. Dedesi: Hayreddin Halil Efendi 31

B. Babası: Muslihuddin Mustafa Efendi 33

C. Amcası: Kıvâmeddin Kâsım Efendi 35

D. Taşköprîzâde: İsâmeddin Ahmed Efendi 36

E. Oğlu: Kemaleddin Mehmed Efendi..... 37

F. Oğlu: Ebu Hâmid Mehmed Efendi 39

G. Torunları: Ailenin Daha Sonraki Mensupları..... 39

III. TAŞKÖPRÎZÂDE'NİN HAYATI, DÜŞÜNCE ÇİZGİSİ VE ESERLERİ..... 41

A. Hayatı 41

1. Tahsil Hayatı 42

2. Tedris Hayatı ve Kadılığı 49
C. Mensup Olduğu Düşünce Ekolü 55
D. Eserleri 58

İKİNCİ BÖLÜM:

İLİMLER TASNİFİ VE MİFTÂHU'S-SAÂDE

I. İLİMLER TASNİFİ LİTERATÜRÜNÜN KISA TARİHÇESİ 69
A. İslam İlimler Tasnifine Giriş 69
B. Mütekaddimûn Devri Tasnifleri 73
C. Müteahhirûn Devri Tasnifleri 77
II. ÖRNEKLİK MAKAMINDA BAZI İLİM TASNİFLERİ 82
A. Farâbî'nin *İhsâü'l-Ulûm*'unda İlimler Tasnifi 84
B. İbn Sînâ'nın *Risâle*'sinde İlimler Tasnifi 88
C. Gazzâlî'nin *İhyâ*'sında İlimler Tasnifi 91
D. İbn Ekfânî'nin *İrşâdü'l-Kâsıd*'ında İlimler Tasnifi 95
III. MİFTÂHU'S-SAÂDE 99
A. Anahatlarıyla Miftâhu's-Saâde 99
B. Mukaddimeler ve Miftâhu's-Saâde'nin Telif Sebebi 103
C. Miftâhu's-Saâde'de 'İlimler Tasnifi' Mantığı 107
D. Miftâhu's-Saâde'de İlimler Tasnifinin Geniş Bir Tasviri 110
1. Hattî İlimler 111
2. Lafzî İlimler 112
3. Zihnî İlimler 114
4. Hikemî-Nazarî İlimler 115
5. Hikemî-Amelî İlimler 117
6. Şer'î İlimler 118

7. Bâtınî İlimler 119

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

MİFTÂHU'S-SAÂDE'DE TEFSİR

I. ANAHATLARIYLA MİFTÂHU'S-SAÂDE'DE TEFSİRE DAİR BÖLÜMLER 124

II. BİR BİLİM OLARAK TEFSİR 128

A. "Müdevven İlim" Kavramı Etrafında 128

B. Tefsir Nasıl Bir Bilimdir? 132

C. Bilimler Hiyerarşisinde Tefsir 136

III. TEFSİR İLMİNE DAİR MESELELER 143

A. Tefsir ve Tevil Kavramları 143

B. Tefsir İlmine Olan İhtiyaç 147

C. Tefsir İlminin Önemi ve Değeri 149

D. Tefsirin Geçirdiği Safhalar 151

E. Tefsir Çeşitleri 157

F. Tefsir Metodu 164

G. Rey ile Tefsir ve Müfessirin Bilmesi Gereken İlimler 170

IV. MİFTÂHU'S-SAÂDE'DE KIRÂAT İLMİ 174

A. Kırâat İlmi ile Tefsir İlmi Arasındaki Fark 174

B. Kırâat İlminin Tarihçesi 176

V. MİFTÂHU'S-SAÂDE'DE KUR'ÂN İLİMLERİ 185

A. "Ulûmu'l-Kur'ân" Terkibi 185

B. Tefsir İlminin Altdalları ya da Bir İtkân İhtisarı 188

VI. DEĞERLENDİRME 194

SONUÇ 199

KAYNAKÇA 201

KISALTMALAR

a.g.e.	: adı geçen eser
b.	: ibn, bin
bk.	: bakınız
c.	: cilt
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
EÜİFD	: Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
h.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
mad .	: maddesi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
nşr.	: neşreden
s.	: sayfa
sy.	: sayı
(s.a.s.)	: sallallahu aleyhi ve sellem
trc.	: tercüme eden
tsz.	: tarihsiz
v.	: vefat tarihi
vb.	: ve benzeri
YYOA	: Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi

ÖNSÖZ

Allah'ın kelamı ve hitabı olması hasebiyle Kur'ân Müslümanlar çok önem arz etmektedir. Böylesine önemli bir kelamın ve hitabın doğru anlaşılması da yine bir o kadar önem arz etmektedir. Allah kelamının doğru anlaşılması ve yorumlanması konusunu kendisine vazife edinen tefsir ilmi de önemini, diğer ilimlere kıyasla değerini bu hususta almaktadır. Ancak günümüzde Kur'ân adına söylenen her söz, Kur'ân'dan hareketle beyan edilen her düşünce tefsir zannedilmekte ve bu karışıklık içerisinde tefsir ilmi vazifesini layıkıyla yerine getirememektedir. Bu yüzden bir bilim olarak tefsirin nerede durduğunu ve ilimler arasında nasıl bir yeri olduğunu Taşköprîzâde Ahmed Efendinin ilimler tasnifine dair eseri *Miftâhu's-Saâde*'den hareketle araştırmaya hem de Taşköprîzâde'nin zikredilen eserinde tefsire dair konulara nasıl yer verdiğini incelemeye çalıştık.

Çalışmamızı üç bölümde ele alınacaktır. Birinci bölümde Taşköprülüzade'nin hayatı, eserleri ve sahip olduğu bilim-düşünce çizgisi tanıtılmaya çalışılacaktır. İkinci bölümde ise İslam ilimler tasnifi literatürü ve tarihi yanında literatürün anlaşılmasına ışık tutacak bazı örnek tasnif çalışmaları sunularak İslam ilimler tasnifi tanıtılmaya çalışılacak; ayrıca *Miftâhu's-Saâde*'nin muhtevasına, ilimler tasnifi sistemine ve literatür içindeki yerine işaret edilmeye gayret gösterilecektir. Üçüncü bölümde ise *Miftâhu's-Saâde*'nin muhtevası içerisinde tefsire dair konulara ne ölçüde yer verildiği, tefsire yönelik verilen bilgilerin nasıl işlendiği araştırılacak ve bir ilimler tasnifi kapsamında tefsire nasıl bir konum verildiği, saha ve sınırının nasıl tayin edildiği ve ilimler ile ilişkisine nasıl işaret edildiği tespit edilmeye çalışılacaktır.

Çalışma boyunca yardımlarını ve desteklerini eksik etmeyen danışmam hocam Prof. Dr. Ömer Çelik hocama; bir bilim olarak tefsirin nasıl değerlendirilmesi gerektiği yönündeki düşünceleri ile beni aydınlattığı için Doç. Dr. Murat Sülün hocama; tezin hazırlanmasında hem tenkitleri hem de teknik yardımları ile destek olan dostlarım Arafat Aydın, Aykut Kaya, Enes Topgül, Salih Günaydın'a ve burada ismini zikredemediğim ve üzerimde hakkı, emeği olan nice güzel insana teşekkür etmeyi bir borç biliyorum.

Halil İbrahim Kaygısız

Üsküdar – 2011

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU, ÖNEMİ, METODU VE KAYNAKLARI

I. KONU VE ÖNEMİ

İslam dini için ilim, iman ve ibadet gibi merkezî bir konuma sahiptir. Bu sebepten İslam'ın ilk asırlarından itibaren ilim, saadet/mutluluk ve siyadetin/üstünlük en esaslı kaynağı olarak görülmüştür. İslam'ın ilk asırlarından itibaren ilahî vahyin sevki ve nebevî hikmetin teşviki ile ilmi ve entelektüel faaliyeti hayatlarının merkezine almış bir âlim topluluğu hep mevcut olmuştu. Peygamber (s.a.s.)'in vefatından hemen sonra Kur'ân, sünnet, sahâbe kavli her ne buldularsa müktesebâtına eklemeyi amaç edinmiş âlimler topluluğunun derledikleri bilgi yığınları, zamanla çeşitli konular altında toplanarak gelecekte İslamî ilimlerin zeminini oluşturacak bilgi kümelerini teşkil ediyorlardı. Bu bilgi kümeleri, âlimler tarafından zamanla daha sistematik hale getirildiler ve böylece İslamî ilimler teker teker tedvin edilmiş oldu.

Bu arada İslam siyasî coğrafyasına paralel olarak Müslümanların kültürel ufkunda da gelişmeler ve genişlemeler oldu. Sınırlara paralel olarak genişleyen kültürel coğrafya Müslümanlar arasında ilmî-fikrî bir hareketlilik oluşturdu. İlim, Müslüman hayat felsefesinin temel saiklerden biri haline geldiği için Müslümanlar karşılaştıkları kültürlerden istifade etmesini bildiler. Özellikle tercüme çalışmaları ile Yunan, Hind ve Pers kültürleriyle tanışma fırsatı bulan Müslümanlar, çeşitli kültürlerden aldıkları bilimleri tarihte ender rastlanır bir çeviklikle kendi kültürlerine kattılar. Bu birikimleri kendi kültürleri içerisinde hazmetmekle kalmayıp bilimleri geliştirme ve yeni verimler ortaya koyma noktasında büyük çaba sarf ettiler. Böylece hem kendi kültür havzasında doğan ilimlerde hem de diğer kültürlerden devşirilen bilimlerde orijinal eserler verdiler.

İslam dininin temel kaynaklarına dayanılarak üretilmiş olan bilgiler ve bu bilgilerin işlenmesi ile zuhur eden İslamî ilimlere, diğer kültür coğrafyalarından devşirilen, insan aklının büyük cehdi sonucu ortaya konmuş felsefî bilimler de eklenince İslam bilim dünyasında muazzam bir bilgi yekûnu ve zengin bir bilim müktesebâtı oluşmuştu. Zamanla artan ve dağınıklaşan Müslüman kültür dünyasının sahip olduğu bu değerli yekûnun, zengin birikimin muhtelif maksatlarla farklı şekillerde taksim ve tanzimine, tasnif ve tertibine ihtiyaç duyulmuştur. Bu sebepten Müslüman hukema ve ulema, kendi dönemlerinde mevcut olan ilimleri saymak, faaliyet alanlarının bir haritasını çizmek ve ilimler şemasını topluca görmek, ilimlerin sınırlarını ve sahalarını tespit edip birbirleri ile olan ilişkilerini tayin etmek, ilimlerin

eğitim sistemleri içerisinde alacağı yeri belirlemek gibi muhtelif gayelere matuf olarak ilimleri tasnif etmişlerdir. İlk İslam filozoflarıyla şekillenmeye başlayan tasnif çalışmalarına, din âlimlerinin katkıları da dahil olunca İslam ilimler tasnifi literatürü çok renkli ve zengin bir muhtevaya sahip olmuş ve zamanla literatürün mütekâmil eserleri vücut bulmuştur.

Tarih seyri içerisinde vücut bulmuş bu İslam ilimler tasnifi literatürüne hasr-ı nazar edildiğinde görülecek en dikkat çekici husus, ilimleri belli merkez çatılar altında toplama, ilimleri kendi içerisinde bütünlüğe, sistematiğe, hiyerarşiye sahip üst-çatılar altında birleştirme, derleme gayreti olduğudur. Bu yüzden ilimler, ortak noktaları itibariyle, araştırdıkları konu ortaklığı hasebiyle bir üst-çatı, merkez kategori altında yer alabiliyorlardı. Mesela İslam ilimler tasnifi sistemi içerisinde ilimler, genel olarak üç ana kategori, üç üst-çatı altında toplanabiliyordu: 1. Dinî (veya şer'î/İslamî/vaz'î) ilimler, 2. Aklî (veya felsefî/hikemî) ilimler, 3. Arabî (veya alet) ilimler kategorileri altında bütün ilimlere yer verilebiliyordu. Mesela varlığı konu edinmeleri hasebiyle "matematik, fizik ve metafizik ilimler" daha üst bir çatının yani felsefî/aklî ilimler çatısının/kategorisinin kapsamı içerisindeydi. Ayrıca aritmetik, geometri, astronomi, müzik gibi ilimler, ortak noktaları itibariyle matematik ilimlerin kapsamı dahilinde bulunuyordu. Bu durum, ilimleri; sahaları, sınırları, birbiri ile ilişkileri açısından değerlendirme imkanı sunuyordu.

Modern döneme gelindiğinde ise bu klasik anlayıştan uzaklaşılmıştır. Büyük imparatorlukların parçalanıp bağımsızlığını ilan eden ulus devletler misali, ilimler de kapsamında yer aldıkları üst kategorilerden koparak bağımsız, müstakil, kendilerine yeten bilim dalları haline gelmişlerdir. Bugün hiç kimse müziği matematiğin, matematiği de felsefenin bir alt dalı olarak görmez. Modern bilim ve eğitim sisteminin getirdiği ihtisaslaşma, derinleşme kadar güdükleşme anlamına da gelir olmuştur. Modern dönemde bir bütün ile irtibatlarını kaybettiklerinde ilimler, kendi bütünlüklerini de kaybetmeye başlamışlar; bir çatı altında toplanmaktan uzaklaşan ilimler kendi çatılarından (saha ve sınırlarından) da uzaklaşmışlardır. Modern dönemde bilimlerde görülen bu kopma, parçalanıp bölünme haline ihtisaslaşmanın dahil olması ile bu durum, zamanla bilimler için olumsuzluklar oluşturmuştur. Mesela bilimlerin sahalarını ve sınırlarını tayin etmek, birbirleri ile ilişkilerini sistemli şekilde ortaya koymak gittikçe güçleşmiştir.

Modern dönemde yaşanılan bu kopuş ve parçalanmadan dinî ilimler de nasibini almıştır. Fıkıh, kelam, tefsir, hadis gibi ilimler, dinî/şer'î/islamî ilimler çatısında/kategorisinde bir arada değerlendirilirken her ilim, diğerinin saha ve sınırlarını, usûl ve metodlarını tanımaz bir şekilde parçalanma ve bölünme yani bağımsızlaşma yoluna gitmişlerdir. Bu da ilimleri saha ve sınırları içerisinde, kendilerine has özellikleri ve yöntemleri çerçevesinde değerlendirme imkanını ortadan kaldırmıştır.

Probleme tefsir açısından baktığımızda ise şöyle bir manzara ortaya çıkmaktadır: Dinin en temel kaynağı olan Kur'ân'a sadece tefsir ilmi değil fıkıh, kelam, tasavvuf, ahlak gibi ilimler de eğilmektedir. Bu ilimlerin her biri Kur'ân'ı anlama ve anlatma ameliyesi ortaya koymaktadırlar. Fıkhî içerikli ayetleri fıkıh ilmi, itikadî muhtevaya sahip ayetleri kelam ilmi, bâtınî yoruma açık ayetleri tasavvuf ilmi, ahlakî konulara değinen ayetleri ahlak ilmi tefsir ve tevil ediyorsa; irap konularını da arabî ilimler kendine vazife edinmişse tefsir ilmine kalan saha nedir? Bu durumda tefsir, işlevsiz bırakılmış demektir. Kur'ân'ı anlama ve anlatma vazifesi zâten icra edildiği için tefsir ilmini, ilimler arasında farklı kılacak daha doğrusu kendisini var kılacak bir hususiyeti yok demektir. Kur'ân adına söylenilen her sözün, Kur'ân hakkında beyan edilen her düşüncenin, Kur'ân çerçevesinde ve çevresinde yapılan her yorumun tefsir olarak kabul edilmesi, tefsir ilminin vücud ve hududunu yani mahiyetini ve mevzusunu, sahasını ve sınırlarını ihlal ve imha etmektedir.

İşte bu noktada tefsir adına sormak lüzum arz etmektedir: Tefsir bir ilim midir? Bir ilimse şayet, nasıl bir ilimdir? Sahası ve sınırları nedir? Tefsiri, bir ilim olarak, Kur'ân'ı anlama, açıklama, yorumlama ameliyesi güden fıkıh, kelam, tasavvuf gibi ilimlerden farklı ve ayrı kılan nedir? Tefsiri kendine has hususiyetleri çerçevesinde Kur'ân'ı anlama ve anlatma imkanı tanıyan, kendine mahsus sahası içerisinde Kur'ân'ı araştırmayı ve incelemeyi mümkün kılan nedir?

Tüm bu soruların cevabının, ancak "tefsir ilminin bilimler hiyerarşisi, bilimler sistemi içerisinde nerede durduğunu görmekle" bulunabileceği fikri bizde hasıl olunca böyle bir çalışma yapmak gerektiğini düşündük.

Bilimler hiyerarşisini, bilimler sistemini İslam bilim-düşünce tarihinde "ilimler tasnifi" literatürü konu edindiği için çalışmamızı İslam ilimler tasnifi literatüründen hareketle

gerçekleştirmenin daha uygun olacağı kanaatine ulaştık. Bütün bir literatürü incelemek, literatür arasında yer alan eserlerin tümü çerçevesinde konuyu araştırmak bir yüksek lisans tezinin sınırlarını zorlayacağı için bu literatür içerisinde gayet sistemli ve kapsamlı, ayrıca tefsir ilmine de geniş yer veren bir eseri örnek almayı uygun bulduk.

Bu meyanda Taşköprîzâde Ahmed Efendinin *Miftâhu's-Saâde* adlı eseri hem kendinden önceki ilimler tasnifi literatürünü ihata etmeye çalışan sistemli yapısı hem de şer'î ilimler kapsamı dahilinde tefsire gayet geniş yer veren zengin muhtevası ile önemli bir konum arz etmektedir. Biz de bu önemli konumu itibariyle hem yukarıda zikrettiğimiz tefsir için geçerli problemi tartışmak, hem de muhtevasında tefsirin kapsadığı kısımlardan/bölümlerden hareketle tefsire dair konuları, meseleleri nasıl işlediğini incelemek için Taşköprîzâde Ahmed Efendinin *Miftâhu's-Saâde*'sini örnek olarak seçtik.

Yukarıda tefsir için ifade ettiğimiz problemler, gerçekten idrak ve ihata edilmesi, halli ve tahlili zor problemlerdir. Bu yüzden biz, tefsirin bir bilim oluşunu ve bir bilim olarak ilimler tasnifi içerisindeki yerini işlerken örnek olarak seçtiğimiz *Miftâhu's-Saâde*'nin dışına çıkmamaya özen gösterdik.

Dolayısıyla bu tezde Taşköprîzâde Ahmed Efendinin *Miftâhu's-Saâde*'sinden hareketle tefsirin ilimler tasnifi içerisindeki yeri ve bu yeri itibariyle ilgili eserde tefsire dair konuların nasıl işlendiği açıklığa kavuşturulmaya çalışılacaktır.

II. METODU VE KAYNAKLARI

Çalışmamız üç bölümde ele alınacaktır. Birinci bölümde hayatı, yetişmesi, eserleri ve sahip olduğu bilim-düşünce çizgisi itibariyle Taşköprîzâde araştırılmaya çalışılacaktır. İkinci bölümde ise İslam ilimler tasnifi literatürü ve tarihi yanında literatürün anlaşılmasına ışık tutacak bazı örnek tasnif çalışmaları sunularak İslam ilimler tasnifi tanıtılmaya çalışılacak; ayrıca *Miftâhu's-Saâde*'nin muhtevasına, ilimler tasnifi sistemine ve literatür içindeki yerine işaret edilmeye gayret gösterilecektir. Üçüncü bölümde ise *Miftâhu's-Saâde*'nin muhtevası içerisinde tefsire dair konulara ne ölçüde yer verildiği, tefsire yönelik verilen bilgilerin nasıl işlendiği araştırılacak ve bir ilimler tasnifi kapsamında tefsire nasıl bir konum verildiği, saha

ve sınırının nasıl tayin edildiği ve ilimler ile ilişkisine nasıl işaret edildiği tespit edilmeye çalışılacaktır.

Birinci bölüm için en önemli kaynak bizzât Taşköprîzâde'nin kendi eseridir. Zira Taşköprîzâde kendi hayatına dair bilgileri *Şakâiku'n-Nu'mâniyye* adlı eserinde bizzât kendisi detaylı bir şekilde vermektedir. *Şakâik*'e yazılan zeyillerden Ali b. Balî'nin *el-Ikdü'l-Manzûm fî Zikri Efâdili'r-Rum*'u ile Ataî zeyli *Hadâikü'l-Hakâik fi Tekmileti'ş-Şakâik* ve *Şakâik*'in en muteber tercümesi sayılan Mehmed Mecdi Efendinin *Hadâikü'ş-Şakâik*'i Taşköprîzâde'nin verdiği bilgileri ikmal etmektedir. Ayrıca bu bölümde *Miftâhu's-Saâde* de Taşköprîzâde'nin düşünce dünyasının tespitinde önem arz etmektedir. Taşköprîzâde ve eserleri üzerine yapılan tezler (Uğur, Ali, *Taşköprîzâde Ahmed İsâmeddin Ebu'l-Hayr Efendi: Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve İlmî Görüşleri*, Yayınlanmamış doçentlik tezi, Erzurum, 1980; Özalpdemir, Muhsin, *Taşköprüzade'nin Avâmil Şerhi'nin Edisyon Kritiği*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 2005; İçöz, Elzem, *Taşköprüzade'nin Şerhu Ahlak-ı Adudiyye Adlı Eseri*, Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Sakarya, 2007) ve Münir Aktepe'nin *MEB İslam Ansiklopedisi* için hazırladığı "Taşköprîzâdeler" maddesi yine bu bölümü besleyen çalışmalar arasındadır.

İkinci bölümde ilimler tasnifi literatürü için İlhan Kutluer'in *İlim ve Hikmetin Aydınlığında* adlı eseri, çerçeveyi belirleyen bir rol oynamıştır. Bu eserin çizdiği çerçeve kapsamında ilgili literatürde yer alan eserlerden ulaşılabilinenlere ve bu eserler üzerine yapılan çalışmalara müracaat edilmiştir. İkinci bölümün *Miftâhu's-Saâde* ile alakadar kısmında ise Taşköprîzâde'yi merkeze alan iki sempozyum (*Taşköprü'den İstanbul'a: Osmanlı Bilim Tarihinde Taşköprîzâdeler* (ed. Celil Güngör), Kastamonu, 2006; *Taşköprîzâde Ahmet Efendi*, (ed. Ahmet Hulusi Köker), Kayseri, 1992) önem arz etmektedir. Ayrıca İlhan Kutluer'in *Diyanet İslam Ansiklopedisi* için hazırladığı "Miftâhu's-Saâde" maddesi önemli bir kaynaktır.

Üçüncü bölümde ise bizzât eserin kendisi merkeze alındığı için *Miftâhu's-Saâde* ve Taşköprîzâde'nin oğlu tarafından yapılan tercümesi *Mevzûâtü'l-Ulûm* kaynak olarak kullanılmıştır. Tartışılan konuyu, yani "bir ilmin mahiyeti, sahası, sınırları" konusunu farklı ilim dalları çerçevesinde tartışan eserlerden de örneklik makamında istifade edilmiştir. Bu

meyanda konuyu tasavvuf açısından tartışan Ekrem Demirli'nin *Sadreddin Konevi'de Bilgi ve Varlık* adlı çalışması, fıkıh usûlü açısından tartışan Cüneyd Köksal'ın *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi* adlı çalışması, tefsir açısından tartışan M. Taha Boyalıklı'nın *Molla Fenârî'nin Tefsir İlminin Mahiyetine Dair Tartışmasının Tahlili* adlı çalışması örneklik makamında istifade ettiğimiz eserlerdir. Ayrıca tefsirin ilmîliği konusuna yer veren eserlerden Murat Sülün'ün 'Tefsir nasıl bir ilimdir?' sorusuna cevap arayan *Kur'ân Kılavuzu: Mutlak Gerçeğin Sesi* adlı çalışması ile ile İbn Âşûr'un tefsirinin mukaddimelerindeki ilgili bölüm, üçüncü bölüm için önem arz eden çalışmalar arasındadır.

BİRİNCİ BÖLÜM:
TAŞKÖPRÎZÂDE AHMED EFENDİ

I. TAŞKÖPRÎZÂDE'NİN YAŞADIĞI DÖNEM

Taşköprîzâde Ahmed Efendinin hayatına başlamadan önce "her insan kendi asrının çocuğudur." fehvasınca yaşadığı döneme kuş bakışı bir nazar, onu daha iyi tanımaya yardımcı olacaktır. Yaşadığı dönemin genel hatları ile tasviri, *Miftâhu's-Saâde* ve *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye* gibi değerli eserleriyle bilim-düşünce tarihinin vazgeçilmezleri arasına ismini yazdıran Taşköprîzâde'nin daha iyi anlaşılmasına ışık tutacaktır. Ancak unutmamak gerekir ki bu dönem "İslam'ın ikinci büyük hamlesi olan Osmanlı tecrübesi"nin, en parlak devirlerini yaşadığı bir dönemdir. Osmanlı'nın zirve zamanlarını yaşadığı bir asrın bütün yönlerini ortaya koymak, ihatası zor bir dönemi birkaç sayfa ile beyan ve hulasa etmek elbette imkan dahilinde değildir. Bu yüzden amacımız derinlikli bir tarih tetkiki olmadığı gibi, ancak bir tarih kitabından beklenebilecek ayrıntıları vermek de değildir. Buradaki bilgiler, bir asrın küçük bir krokisinden ibarettir. Bu kroki ise bir âlimin yetişmesindeki arkaplanı anlama gayretinin bir mahsulü olarak okunmalıdır.

Taşköprîzâde zamanında Osmanlı'nın zirve dönemleri yaşanırken bu zirvelere bir örnek olarak Taşköprîzâde de vardır. Bu yüzden Taşköprîzâde'nin yaşadığı dönemin ihtişam ve azametini nazara vererek onun yetişmesini sağlayan zemini, muhiti görme adına, burada sadece XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı'nın dünya sahnesindeki konumuna ve bu konumun ilmî-kültürel açıdan nasıl bir durum arz ettiğine dair genel bir tablo çizilmiştir. Zira Taşköprîzâde bu ilmî-kültürel havayı teneffüs ederek yetişmiş ve döneminin ender bulunur kıymetleri arasına dahil olmuştur.

Taşköprîzâde'nin yaşadığı zaman dilimleri (901-968/1495-1561) Sultan II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman dönemleri olduğu için mezkur sultanların hükümran olduğu devirleri ele almaya çalışacağız.

A. Dünya Tarihinde Osmanlı Asrı

İstanbul'un fethi ile kendisine mutlak hâkimiyet kapısını aralayan Fatih Sultan Mehmed merkezî sistemi güçlendirdiği gibi iç ve dış siyasete büyük bir hız kazandırmıştı. Osmanlı; Fatih'in iktisadî, hukukî, askerî reformlarıyla devlet müesseselerinin sistemleşmesi yoluna girmiş ve cihan hâkimiyeti yolunda güçlü adımlar atmıştı. Ancak Fatih'in merkezî sistemi

yerleştirme amacıyla hızlı bir şekilde uygulamaya koyduğu düzenlemeler, sorunlar doğurmuş ve devlet nizamının kemal-i tesisinin tamam olmadığı ortaya çıkmıştır.[1] Fatih döneminden birikmiş sorunlar karşısında saltanata geçen II. Bayezid, fetihlerle gelişen imparatorlukta devletin bütün müesseseleriyle teşekkülü noktasında çok ciddi düzenlemeler yapmıştır. Nitekim onun döneminde oluşturulan devlet zemini üzerinde, Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman dönemlerinde Osmanlı, cihan hâkimiyetini elinde tutan yegâne güç haline gelmiştir. Fatih devrindeki hızlı gelişmelerin bir bakıma sancılarının yaşandığı bu dönemde II. Bayezid her şeyi yerli yerine oturtmaya ve devlet genelinde sindirilmesine çalışmıştır. Devrin büyük âlimi ve tarihçisi Kemalpaşazâde'nin de vurguladığı gibi II. Bayezid saltanatı, Fatih devrinde yapılmış büyük fetihleri teşkilatlandırma ve böylece imparatorluk yapısını kuvvetlendirme, adalet ve hakka dayanan bir idare kurma devri olmuştur.[2] Onun için her ne kadar fetihlerdeki durgunluk nedeniyle tarihçiler tarafından durgun ve başarısız bir dönem olarak görülse de aksine II. Bayezid dönemi; Osmanlıların Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman dönemlerinde göz kamaştıran sıçrayışıyla bir dünya gücü konumuna yükselmeleri için gerekli zeminin hazırlandığı dönem olmuştur.[3]

Fatih Sultan Mehmed'in giriştiği hızlı fetih politikasının yavaşladığı bir devre olan II. Bayezid dönemi; dış siyaset açısından barışçı ve sakin bir dönem olmuştur. Çünkü II. Bayezid nizam-ı alem yerine nizam-ı memleket davası peşindeydi. Zira cihad/fetih ruhunun temel noktasını teşkil eden nizam-ı alem davasının tahakkuku için nizam-ı memleket şart görünüyordu. Üç sorun II. Bayezid'i ister istemez dış siyasetten çok iç siyasetle meşguliyete itiyordu: 1. Cem olayı (1481-1495), 2. Safevî-Şiî propagandaları ve isyanlar (1500 ve sonrası), 3. Çok erken başlayan şehzâdeler arası taht mücadelesi (1503'te ilk belirtiler görülmüş, 1509'da ise kızışmaya başlamıştır. Hatta II. Bayezid, oğlu Selim ile savaşmak

---

1 Fatih'in faaliyetlerinin bir tasviri ve buna tepkiler için bk. İhsanoğlu, Ekmeleddin ed., *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 1994, I, 23-27.

2 Emecen, Feridun, "XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı Devletinin Doğu ve Batı Siyaseti", *XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler*, İstanbul, 1999, s. 72; İnalcık, Halil, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar: Klasik Dönem (1302-1606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, İstanbul, 2009, s. 130.

3 Aksun, Ziya Nur, *Osmanlı Tarihi: Osmanlı Devleti'nin Tahlilî, Tenkidli Siyasî Tarihi*, İstanbul, 1994, I, 201-203; Kazıcı, Ziya, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi: Osmanlı Devleti ve Medeniyeti*, İstanbul, 1997, XI, 118; İnalcık, *a.g.e.*, s. 55.

zorunda kalmıştır). Ayrıca uzun süren, sonuç alınamadığından orduyu yıpratan ve sonunda antlaşma yapmak zorunda kalınan Osmanlı – Memlük savaşı (1485-1491) da Osmanlı'nın dış siyasetini menfi yönde etkilemiştir.

II. Bayezid'in dış siyasetini menfi etkileyen en önemli neden Cem Sultan'ın Osmanlı saltanatının peşine düşmüş olmasıydı. Çünkü Osmanlı'nın gerek doğuda bulunan rakipleri (Karamanoğulları, Memlükler) gerek batıda bulunan düşmanları (Fransa, Papalık, Macarlar, Venedik, Rodos şövalyeleri vs.) Cem Sultanı kullanarak Osmanlı Devleti hakkındaki emellerini gerçekleştirmek istiyorlardı. Cem Sultan devletlerarası siyaset oyununun piyonu durumundaydı ve Cem Sultanı Osmanlı'yı parçalamak veya devre dışı bırakmak yolunda kullanmayı planlıyorlardı. Öyle ki Papa Hıristiyan olması durumunda Cem Sultana bütün Avrupa'nın kralı yani Kutsal Roma İmparatoru olma sözü vermişti. Cem Sultanın isyanı Avrupa'ya İstanbul'u geri alma umudu bile vermişti.[4] Tüm bunlara rağmen II. Bayezid Avrupa'ya gözdağı vermek için akınlarda bulunmuştu ve Hersek ilhak edilmiş (1483); Boğdan seferi ile Kili ve Akkirman kaleleri alınmış (1484) ve çok az yer hariç Karadeniz kıyıları Osmanlı elinde olduğu için Karadeniz hâkimiyeti sağlanmış ve Karadeniz bir nevi Osmanlı gölü olmuştu. Karadağ 1497'de Osmanlı hâkimiyetini tanımıştı. Osmanlı – Venedik savaşı (1499-1502) ise Akdeniz'deki Osmanlı üstünlüğünün başlangıcını işaret ettiği gibi Akdeniz'deki kuvvetler dengesinde Osmanlı'ya çok önemli bir yer sağlamıştı. Kemal Reis Venedik donanmasını yenerek Akdeniz hâkimiyeti yolundaki ilk en büyük adımı atmıştı. Bu deniz zaferi ile Modon, Koron, Navarin alınmıştı.[5] II. Bayezid döneminde Osmanlı deniz gücünün başında bulunan Kemal Reis, donanmanın gelişmesi yolunda önemli hizmetler vermişti. Ayrıca Endülüs'ün düşüşü ile İspanya'dan binlerce insanı Fas kıyılarına taşıyarak kurtulmalarına yardımcı olmuş ve İspanya kıyılarını uzun süre bombalamıştı.

II. Bayezid'in genellikle barışçı ve sakin saltanatı, ülke içinde çok önemli gelişme sağlamıştı. İstanbul, büyük ekonomik canlılığa sahip bir şehir kimliğine özellikle II. Bayezid

---

4 İhsanoğlu ed., *Osmanlı Devleti*, I, 27; Turan, Şerafettin, "Bayezid II", *DİA*, V, 235-237; ayrıca Cem Sultan'ın Sultan II. Bayezid ile olan mücadelesi ve başından geçen serüven için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1983, 4. bs., II, 161-179.

5 Uzunçarşılı, *a.g.e.*, II, 182-184, 214-219; İhsanoğlu ed., *a.g.e.*, I, 26-27; Emecen, *a.g.e.*, s. 72.

döneminde kavuşmuştu. XVI. asırda yarım milyonu geçen nüfusu ile İstanbul, Osmanlının en önemli ve dünyanın en aktif ticaret merkezlerinden birini oluşturuyordu.[6] Merkezî hazine çok büyümüştü ve bu durum, II. Bayezid'in orduyu ve donanmayı güçlendirmesini, ateşli silahlarla donatılmış yeniçeri sayısının arttırmasını, Akdeniz'de görülmemiş büyüklükte gemiler inşa etmesini mümkün kılmıştı.[7]

XVI. asrın başlarından itibaren; Safevî devletini kuran (1501) Şah İsmail'in şiî propagandası ve çıkardığı isyanlar (özellikle Şahkulu isyanı, 1512) bunun yanında II. Bayezid'in, saltanatı Şehzâde Ahmed'e bırakma yönündeki meylinin sebep olduğu şehzâdeler arası taht mücadelesi II. Bayezid'in iç siyaseti açısından problemler doğursa da tüm bu olanlar Selim dönemini hazırlayan sebepler olması açısından önemlidir. Zira bu olaylar tahta varis olarak pek düşünülmeyen Yavuz Selim'i birden saltanatın başına getirmiş; Safevî-Şiî sorunu ise batı istikametindeki gazâ hareketinin yönünün doğuya çevrilmesine, Orta Doğu hâkimiyeti yolunda adımlar atılmasına, İslam birliğine gidilmesine zemin hazırlamıştır.

İdeallerini Yahya Kemal'in "Sultan Selim-i Evvel'i ram etmeyip ecel / Fethetmeliydi cihanı şan-ı Muhammedî" ifadesiyle dile getirdiği ve hazırlattığı dünya haritasına bakıp "bir sultan için ne kadar da küçük!" diyen Yavuz Sultan Selim, sekiz yıllık saltanatında 4.157.000 km^2 alanı fethetmişti.[8]

Yavuz Sultan Selim saltanata geçtiği zaman, şiîliği bir devlet siyaseti haline getiren ve Anadolu'da yaptığı propagandalarla geniş kitleleri etkileyerek kendine bağlayan Şah İsmail büyük tehlike arz ediyordu. Zâten Safevîlerin hızlı yükselişi ve Osmanlı ile sınır komşusu olması onu bir tehlike haline getirmeye yetiyordu. Bu tehlikeyi şehzâdelik yıllarında görüp yakından takip eden Yavuz Selim saltanat üzerindeki mutlak hâkimiyetinin temini ile birlikte hemen İran seferine çıktı. Çaldıran zaferi (1514) ve Tebriz'in fethi ile Anadolu'daki Osmanlı hâkimiyetini pekiştirdi. Böylece Safevî tehlikesini uzaklaştırmış ve tesirini kırmıştı.[9]

---

6 İnalcık, *Devlet-i Aliyye*, s. 301.

7 İnalcık, Halil, Donald Quataret ed., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1300-1600*, trc. Halil Berktay, İstanbul, 2000, I, 54, 55.

8 Aksun, *Osmanlı Tarihi*, I, 235; Şahiner, Atilla, *Osmanlı Tarihi*, İstanbul, 2008, s. 118.

9 Emecen, Feridun, "Selim I", *DİA*, XXXVI, 409.

İran seferi sırasında Memlüklerin bazı toprakları ve Memlüklerin himayesinde olan Dulkadiroğulları beyliği Osmanlı devletine geçmişti (1515). Topraklarına doğru olan bu ilerleme Memlükleri ürkütmüş, iki devlet arasında ciddi siyasi gerginlik söz konusu olmuştu. Ayrıca Osmanlılar mukaddes toprakların muhâfazasına çok önem veriyorlardı.[10] Memlükler ise gittikçe güçten düşüyor ve mukaddes toprakları muhâfaza edemiyordu. Dahası mukaddes toprakları ele geçirerek Müslümanlar aleyhinde planlar yapan Avrupa devletleri boş durmuyordu. Portekizliler bölgede halka zulmediyor, bölge halkı da Yavuz Selim'den yardım istiyordu. Memlüklerin küffâra karşı kutsal toprakları ve Müslümanları koruyamamasına Osmanlı – İran savaşında Safevîlerin tarafında yer almaları da eklenince Mısır seferi meşru zeminini bulmuş oluyordu ve Yavuz Selim tevhid-i İslam için bu seferi çok önemli görüyordu. Fatih'in İstanbul fethi idealine denk Yavuz Selim'in tevhid-i İslam ideali vardı ve şöyle diyordu: "Milletimde ihtilaf u tefrika endişesi / kuşe-i kabrimde hatta bî-karar eyler beni / ittihad oldu hücum-ı hasmı def'e çaremiz / ittihad etmezse millet dağdâr eyler beni." Bu idealden hareketle Merc-i Dabık (1516) zaferi ile Halep, Şam, Kudüs fetihleri; Ridâniye zaferi (1517) ile Mısır ve Kâhire'nin fethi Memlükleri tarih sayfaları arasına terk ederken Osmanlı'ya geniş bir coğrafyanın kapısı aralanıyordu.[11]

Yavuz Selim tarafından Safevîlerin ve Memlüklerin bertaraf edilmeleri Osmanlı'nın doğudaki siyasî hâkimiyetini tahkim edince batıya olan gazâ hareketi Kanûnî Sultan Süleyman ile yeniden canlandı. Avrupa'daki karışıklıklar da Kanûnî için iyi bir zemin oluşturuyordu. Bu yüzden Kanûnî, Avrupa hâkimiyetine açılan kapının kilit noktası hükmünde olan Belgrad (1521) ile Akdeniz hâkimiyetine açılan kapının kilit noktası mesabesinde olan Rodos'u (1522) alarak saltanatına başlamıştır.

Avrupa'ya yapılan beş sefer-i hümâyun ve İran'a Safevîler üzerine yapılan üç sefer-i hümâyun ile Osmanlı tek hükümran olarak cihanda at koşturuyor, savaştığı devletlerin

---

[10] Mukaddes topraklar Memlüklerin elinde iken bile, Kızıldeniz'den hareketle bölgede bir tehdit unsuru olan Portekizlilere karşı, II. Bayezid zamanında Osmanlılar tarafından Memlüklere gemi, denizci ve malzeme yardımı yapılmıştı. bk. İhsanoğlu ed., *Osmanlı Devleti*, I, 30.

[11] İhsanoğlu ed., *a.g.e.*, I, 30-32; Emecen, "XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı Devletinin Doğu ve Batı Siyaseti", *Türk Asrı*, s. 72, 73; Kazıcı, *İslam Tarihi*, XI, 223-225; Maksudoğlu, Mehmet, *Osmanlı Tarihi: 1299-1922*, İstanbul, 1999, s.129-139.

topraklarına girdiği halde karşısında savaşacak ordu bulamıyordu. Mohaç zaferi (1526) ile Macaristan'ın büyük bir kısmını alıp Avrupa'daki kudretini iyice perçinleyen Kanûnî, 1529'daki Macaristan'a yardım amacıyla çıktığı seferde, karşısında savaşacak bir ordu bulamadığından -hiç de amaçlamadığı halde- Viyana kapılarına dayanmıştı. İran'a yapılan seferler fetihten çok gözdağı vermek amaçlıydı ve bu da yetiyordu. Bağdat (1534) ve Basra (1539) gibi önemli bölgeler yanında muhtelif yerler ve kaleler de ele geçirilmişti.

Kanûnî döneminin karadaki parlak zaferleri, denizlerde de görülüyordu. Özellikle Avrupa Haçlı donanmasına karşı kazanılan Preveze deniz savaşı (1539) Osmanlı'nın denizlerdeki hâkimiyetini tescil ediyordu. Kanûnî döneminde Akdeniz artık bir Osmanlı gölü haline gelmişti. Öbür taraftan Osmanlı donanması Hind okyanusunda Portekizlilere karşı mücadele ediyor ve gücünü muhtelif yerlerde gösteriyordu.

Kanûnî ile birlikte Osmanlı, dünya siyasetinde en önemli denge unsuru olmuştu. Devletlerin iç siyasetlerine karışabiliyor, tahta çıkacak kimsenin tayininde aktif rol oynayabiliyordu. Öyle ki Avrupa kralları Osmanlı padişahına denk bile sayılmıyorlardı. Avusturya ile yapılan antlaşmada (1533) Ferdinand protokol gereği Osmanlı Veziriâzamı İbrahim Paşa ile müsâvi tutuluyordu.[12]

Kanûnî dönemindeki yoğun siyasî ve askerî faaliyetler, Safevîlere karşı sünnî dünyanın korunması ve Avrupa'ya dönük olarak cihad vazifesinin ifa edilmesi, devlet teşkilatında yeni gelişmeler yanında iç düzenlemeler yapılması, adil bir hukuk anlayışını hakim kılma çabaları ve kanunları uygulamada gösterilen hassâsiyet, iktisadın ve dolayısıyla ticaretin ve malî yapının gelişmesi, ilmî müesseselerin tekâmülü, halkın refah ve huzurunun temini ve daha pek çok sebepten dolayı XVI. asır, dünya tarihinin Osmanlı asrı olmuştur.[13]

---

[12] Seyithanoğlu, Kenan ed., *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul, 1989 X, 327; Kazıcı, *İslam Tarihi*, XI, 290.

[13] Avrupalılar "Muhteşem Süleyman" demekte haklıydı. Kanuni Sultan Süleyman Süleymaniye kitabelerinden birinde ihtişam ve azametini şöyle dile getiriyordu: "Mülk ve melekut aleminin yaratıcısı, azamet ve ceberut sahibi Rabbine yönelmiş, Rabbanî kudretiyle muktedir kulu; Sübhanî izzetiyle aziz halifesi; mahfuz kitabının emriyle ve kitabın ahkâmını dünyanın dört bir tarafında icrası ile kâim; Azîz Allah'ın ve galip ordusunun yardımı ile şark ve garb beldelerinin fatihi; yeryüzü memleketlerinin sahibi; bütün milletler üzerinde Allah'ın gölgesi; arap ve acem sultanlarının sultanı…" bk. Çulpan, Cevdet, "İstanbul, Süleymaniye Camii Kitabesi", *Kanuni Armağanı* (haz. Türk Tarih Kurumu), Ankara 1970, s. 291-299; Finkel, Caroline, *Rüyadan*

"İslam'ın ikinci büyük hamlesi olan Osmanlı tecrübesi" XV. ve XVI. asırlarda teşekkül açısından hemen hemen bütün alanlarda, müesseselerde kıvamını bulmuştu. Ortaya koyduğu siyasî, iktisadî, askerî sistemiyle ve bu sistemi teşkil ve takviye eden sosyo-kültürel altyapısı ile asrının aktif ve etkin bir kuvveti olarak nizam-ı alem adına dünya siyasetinde belirleyici bir rol oynuyordu.[14] Avrupa devletler muvâzenesindeki tayin edici tesiri ile Avrupa'nın siyasî coğrafyasını derinden etkiliyor, siyasî ve içtimaî yapısının teşekkülünde önemli bir pay sahibi oluyordu. Özellikle İtalya savaşları sırasında (1494-1554) Avrupa siyasetinin ayrılmaz bir unsuru haline gelen Osmanlı, Avrupa'da kendisini tehdit altında hisseden her devlet için başvurulacak yegâne süper güç konumundaydı.[15] Bunun yanı sıra Kuzey Afrika'nın içlerine, Hindisan'a, Yemen'e, Habeşistan'a, Rus steplerine uzanan bir kudreti elinde tutan Osmanlı, Memlüklerin tarihten çekilmesi ile İslam coğrafyasında da çok önemli bir misyon yüklenmiş oluyordu. Halife-i Müslimîn ve Hâdimü'l-Harameyn gibi vasıflarla anılan Osmanlı sultanları, küffâra karşı cihad/gazâ hareketi yanında fitne unsuru olan Safevî-Şiî tehlikesine karşı mücadele; Mukaddes toprakları, hac yollarını ve tüm Müslümanları muhâfaza sorumluluğunu yüklenmiş oluyorlardı. Bu ilahî mesuliyet ile kendini mükellef gören Osmanlı, Hind Müslümanlarının yardım talebinden dolayı Portekizlilere karşı donanma çıkarıyor, Sumatra'dan ve Açe'den istenen yardıma cevap veriyor, Rus-Safevî ittifakının baskısına karşı yardım bekleyen Orta Asya Müslümanlarına el uzâtabiliyordu. Sadece kara siyasetini değil deniz siyasetindeki istikameti de Osmanlı tayin ediyordu. Fatih ile gelişmeye başlayan deniz gücü II. Bayezid döneminde Kemal Reis ile çok önemli bir merhale kat etmiş, Yavuz Selim'in Haliç tersanesiyle donanma takviye edilmiş ve Kanûnî döneminde korsanlıktan yetişme meşhur denizcilerin vazife başına getirilmesi ile zirveye ulaşmıştı. Karadeniz ve Akdeniz

---

İmparatorluğa Osmanlı: Osmanlı İmparatorluğunun Öyküsü 1300-1923, trc. Zülal Kılıç, İstanbul, 2007, s. 105.

[14] Osmanlı'nın dünya siyasetindeki belirleyici rolü hakkında bk. Öztuna, Yılmaz, "Kanuni'nin Türk ve Dünya Tarihindeki Yeri", *Kanuni Armağanı* (haz. Türk Tarih Kurumu), Ankara 1970, s. 41-46; Görgün, Tahsin, "Avrupa'nın Sosyo-politik Oluşumunda Bir Faktör Olarak Osmanlı Devleti", *Osmanlı*, Ankara 1999, VII, 134-145; Davutoğlu, Ahmet, "Tarih İdraki Oluşumunda Metodolojinin Rolü: Medeniyetlerarası Etkileşim Açısından Dünya Tarihi ve Osmanlı", *Divan İlmî Araştırmalar Dergisi*, 1999, sy. 7, s. 1-63; Karpat, Kemal haz., *Osmanlı ve Dünya: Osmanlı Devleti ve Dünya Tarihindeki Yeri*, İstanbul, 2004.

[15] Emecen, Feridun, "Süleyman I", *DİA*, XXXVIII, 72; İnalcık, *Devlet-i Aliye*, s.132-134, 150, 151.

Osmanlı gölü gibiydi ve Osmanlı Hind okyanusunda denizcilikte usta olan Portekizlilerle mücadele edebiliyordu.[16]

Taşköprîzâde Ahmed Efendinin yaşadığı dönem hakikaten dünya tarihinin Osmanlı asrıdır: Ordu ve donanması ile dünyanın süper gücü olan Osmanlı; siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel gelişimiyle ideal bir devlet örneğidir. İdare ve hukuk nizamının sağladığı adalet ve hürriyet, huzur ve refah ortamı ile bu dönem sonraki Osmanlı insanı tarafından asr-ı saadet gibi telakki edilmiş, özellikle Osmanlı'nın kriz dönemlerinde "altın çağ" olarak görülüp daima ulaşılması gereken ideal bir devir olarak anılmıştır.[17] Batıda bile bu devir insanlığın hasretini çektiği çağlara bir örnek teşkil ediyordu. Taşköprîzâde'den bir asır sonra, insanlığın yaşayabileceği ideal bir ülkenin hayalini kurduğu "*Güneş Ülkesi*" adlı eserin yazarı İtalyan filozofu Campanella (ö.1639) şöyle diyordu: "İçinde yaşadığım şafak sökmeyen gecenin bir sabaha ermesini beklemiyorum. Böyle bir sabahın sonu yine böyle bir gecedir. Şundan ki, zindan dışında istibdat hüküm sürmekte; o ise hür düşünceye ancak gece vaat eder. Ben bir Güneş Ülkesinin özlemini çekiyorum. Bu ülkede gece olmasın ve orada insanlar karanlık diye bir şey tanımasınlar. Bilmiyorum, Güneş Ülkeyi yeryüzünde bulmak mümkün mü? Düşünce hürriyetine, vicdan hürriyetine, dil hürriyetine dokunmayan Türklerin varlığı, hiç olmazsa yarın, böyle bir ülkenin olacağını bana zannettiriyor. Mademki düşünceyi zindana koymayan, gerçek sevgisini zincire vurmayan bir millet, o cesur ve adil Türkler var; üzerinde yalnız hakikatin, adaletin ve hürriyetin hüküm sürdüğü bir Güneş Ülke yarın neden vücut bulmasın."[18] Taşköprîzâde ise hayallerin yaşandığı, ütopyaların gerçek olduğu bir Güneş Ülkede yaşıyordu.[19]

XVI. asırda siyasî gelişmenin paralelinde devletin diğer bütün müesseselerinde de gelişmeler olmuştur. Bilinen her müessesenin gelişip tekâmül ettiği görülür. Osmanlı sadece

---

16 Emecen, "XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı Devletinin Doğu ve Batı Siyaseti", *Türk Asrı*, s. 73-76.

17 Emecen, "Süleyman I", *DİA*, XXXVIII, 72, 73.

18 Akün, Ömer Faruk, "XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan İnsani Değerler", *XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler*, İstanbul, 1999, s. 50, 51.

19 Bu dönemin genel olarak geniş bir tasviri ve içtimaî-iktisadî yapısı için bk. Köseoğlu, Nevzât vd., *Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klasikleri: Tarih, Antoloji, Ansiklopedi*, İstanbul, 1986, III, 137-168, 183-193; ayrıca dönemin Avrupalı yazarlar gözü ile tasviri için bk. Aksun, *Osmanlı Tarihi*, I, 334-337.

siyasî deha ve askerî kuvvet ile değil köklü müesseseleri ve oturmuş teşkilatları ile de asrına damgasını vurmuştur. Sosyal hayatta, ekonomik durumda, askerî, idarî, adlî yapılarda, bilim ve sanat hayatında, eğitim sahasında gelinen nokta ve hâsıl olan netice Osmanlı'nın muâsırı devletlerle mukayese edildiğinde hakikaten göz kamaştırıcıdır. Osmanlı topraklarındaki umumî gelişmenin tabii sonucu olarak ilim, kültür, edebiyat ve sanat alanları da devletin gelişmesiyle orantılı bir şekilde büyük bir gelişme göstermiştir.[20]

B. İlmî ve Fikrî Durum

Osmanlı ilim ve kültür hayatının teşekkülü, hem Osmanlı topraklarından Acem veya Arap diyarlarına ilmî seyahat yapıp önemli ilim-kültür merkezleri olan Mısır, Suriye, İran ve Türkistan gibi memleketlerde yetişen ve sonra Osmanlı memleketine dönerek hizmet veren âlimlerin sayesinde hem de mezkur ilim-kültür merkezlerinden Osmanlı topraklarına göç edip gelen âlimlerin verdikleri hizmet sayesinde gerçekleşmiştir. Hemen hemen her yönüyle İslam medeniyetinin tabii bir devamı olan Osmanlılar, tevârüs ettikleri mirası geliştirerek sürdürmüşler ve böylece İslam dünyasının kültürel ve ilmî hayatına yeni bir dinamizm ve zenginlik katmışlar ve ilim-kültür alanında ortaya koydukları eserler ile İslam bilim-düşünce geleneğini XVI. yüzyılda zirveye ulaştırmışlardır.[21]

Elbette bu teşekkül ve tekâmülde; ilme, sanata, edebiyata, şiire lazım gelen önemi veren Osmanlı sultanlarının, şehzâdelerinin ve devlet ricâlinin himaye ve gayretlerinin çok önemli payı olmuştur. İktisadî, askerî, siyasî ve benzeri maddî zenginliklerin yanında manevî zenginliklerin de lüzumunu idrak eden Osmanlı sultanları; memleketlerini ilim ehli ve sanat erbabı için cazip kılmanın yollarına başvurmuşlar; âlimleri, meşâyihi, şuarâyı ve sanatkârları himaye edip ikramlarda bulunmuşlar ve her alanda eser vermeleri için teşvik etmişlerdir. Buna mukabil ilim ve sanat erbabı da eserlerini, kendilerini destekleyen hâmilerine takdim ve

---

[20] Köseoğlu vd., *Türk Klasikleri*, III, 196; Kazıcı, *İslam Tarihi*, XI, 476-477; Kazıcı, Ziya, "XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı Devleti'nde İlmi Hayat", *XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler,* İstanbul, 1999, 138, 139.

[21] İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Osmanlı Bilimine Toplu Bakış" *Osmanlı*, Ankara 1999, VIII, 17; Fazlıoğlu, İhsan, "Osmanlı Coğrafyasında İlmî Hayatın Teşekkülü ve Davud el-Kayserî", *Uluslararası Davud el-Kayserî Sempozyumu*, Kayseri, 1998, s. 33-35.

ithaf etmişlerdir. Bu sayede Osmanlı topraklarında pek çok âlim yetiştiği gibi başka memleketlerden de Osmanlı topraklarına gelip yerleşenler olmuş ve böylece bilim, düşünce, sanat gelişmiştir. Özellikle fethi ile birlikte İstanbul, âlim ve sanatkarların gözdesi olmuş, kısa zaman içerisinde İslam ilim-kültür merkezleri arasına girmiştir. Bu yolda Fatih Sultan Mehmed, üç yüz ilim adamını İstanbul'a getirtmiş, sadece Ali Kuşçu'yu İstanbul'a davetinde yolluk olarak günlük bin akçe vermiş ve her konaklamada pek çok ihsanlarda bulunmuştur. Ulema ve meşâyih ile sohbeti seven, çok az uyuyup çok fazla okuyan ve sefere giderken bile yanında deve yüküyle kitap götüren Yavuz Sultan Selim, Tebriz'i fethettiğinde bin kadar ilim, sanat, zanaat erbabını İstanbul'a celp etmişti. Amasya'nın ilim kültür merkezleri arasında yer edinmesinde büyük payı olan II. Bayezid de şehzâdeliğinden itibaren ilim ehli, sanat erbabı kimseleri çevresinde topluyordu. Müeyyedzâde Abdurrahman, Celâleddin Devvânî, Molla Câmi gibi bazı hususi şahıslara hususi ikramlarda bulunmasının yanı sıra ilim ehli, sanat erbabı zevâta tahsis edilmiş bütçesini gösteren İn'âmât Defteri'nde şair, sanatkâr, ulema ve meşâyihten pek çok muhtelif kimseye verilen ihsan ve hediyelerin kaydını tutmuştur.[22]

Osmanlı'da üç zümre çok önemliydi: kalemiye, seyfiye ve ilmiye. Önceleri ailesinden gelen bir gelenek ile seyfiyeye mensup olan Kemalpaşazâde'nin seyfiyeden ilmiyeye geçiş hikayesi Osmanlı'da ilme verilen önemi ve ilmiyenin 'rütbetün alâ rüteb' olarak kalemiye ve seyfiyenin üstünde olduğunu göstermesi açısından mühimdir: Kemalpaşazâde'nin anlattığına göre Vezir İbrahim Paşa ve ordu emiri Evrenesoğlu Ahmed Bey'in bulunduğu bir ortamda ulemadan kıyafeti sıradan ve hiçbir ihtişam belirtmediği gibi halinde perişanlık görünen bir zât içeri girer ve âdete muhalif olarak vezirin ve beyin üstünde bir yere oturur. Bunu gören Kemalpaşazâde hayretle beyden daha üstte oturanın kim olduğunu, ne kadar maaş aldığını ve bu haliyle nasıl olup da diğer zevâttan üstte oturabildiğini yanındakilere sorar. Âlimlerin ilimleri sebebiyle hürmete layık olduklarından vezirin ve beyin bir âlimin daha aşağı bir yere oturmasına rıza göstermeyecekleri cevabını alan Kemalpaşazâde, düşünmeye başlar ve "Ne yapsam Evrenesoğlu Ahmed Bey'in konumuna gelmem mümkün değil ama ilim yoluna talip olursam bu molla gibi bir makama ulaşmam mümkündür." der. Böylece bu mollaya yani

---

[22] Kazıcı, "XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı Devleti'nde İlmi Hayat", *Türk Asrı*, s.137; Köseoğlu vd., *Türk Klasikleri*, III, 196-198, 223, 224; Fazlıoğlu, *a.g.e.*, s.25-42; Turan, "Bayezid II", *DİA*, V, 237.

meşhur maktul Molla Lütfi'ye Edirne Dârulhadîs'inde talebe olur.[23] Bunun gibi kalemiye, seyfiye, ilmiye arasında vuku bulan daha pek çok olay Osmanlı'da ilme ve âlime verilen değeri göstermektedir.[24]

Osmanlı ilim geleneğinin merkezinde medreseler yer almaktaydı. Orhan Gâzi'nin inşa ettirdiği İznik Medresesi ile Osmanlı ilim geleneği müesseseleşmeye başlamıştı. Nitekim tespitlere göre daha kuruluş aşamasında Orhan Gâzi döneminde 10 medrese inşa edilmiştir. Orhan Gâzi döneminde başlayan bu inşa faaliyeti, giderek artmış, özellikle Sultan II. Murad, Fatih Sultan Mehmed, Sultan II. Bayezid dönemlerinde medrese sayısı istikrarlı bir şekilde artarak devam etmiş ve Sultan Kanûnî Süleyman zamanında 106 medrese inşasıyla zirve noktasına varmıştır.[25] Özellikle Fatih'in inşa ettirdiği Sahn-ı Semân Medreseleri Osmanlı bilimi için önemli bir merhale sayılmalıdır ki Kanûnî Süleyman'ın inşa ettirdiği Süleymaniye Medreseleri bu bilim geleneğinin en görkemli mekanı olarak tecessüm etmiştir. Özellikle bu medreseler fiziki görünümü, maddi imkanları, eğitim programları ve zengin kütüphaneleri ile medresenin en üst seviyesini temsil edebilmiştir.[26]

Medrese yanında Osmanlı'da eğitim öğretim ile meşgul olan başka müesseseler de vardı. Dârulhadîsler ve dârulkurrâlar dinî alanda bir ihtisas medresesi vazifesi görürken; dâruşşifâlar hem halka tıp-sağlık hizmetleri vermekte hem de teorik ve pratik bir arada olmak üzere tıp eğitimi vermekteydi. Muvakkithâneler ve müneccimbaşılık müesseseleri de matematik, geometri ve özellikle fizik, astronomi gibi ilimlerle uğraşılan kurumlardı. Bilhassa XVI. asırda rasathânenin inşası ve faaliyetleri ile bu ilimler üzerine yapılan çalışmalar zirve noktasına ulaşmıştır. Sıbyan mektepleri özellikle çocukların eğitimi ile uğraşırken, camiler ve hususan tekke ve zâviyeler halkın eğitimi yolunda çok önemli hizmetler vermekteydi. Tüm

---

[23] Taşköprîzade Ahmed Efendi, *eş-Şekaiku'n-Nu'maniyye fî Ulemai'd-devleti'l-Osmaniyye*, nşr. Ahmed Suphi Furat, İstanbul, 1985, s. 377, 378.

[24] Mesela Osmanlı'da ulemanın konumu ve ulemaya verilen değer açısından bk. Taşköprîzade, *a.g.e.*, s. 26, 82, 85, 88, 89, 175, 181.

[25] Fazlıoğlu, "Osmanlı Coğrafyasında İlmi Hayatın Teşekkülü ve Davud el-Kayseri", *a.g.e.*, s. 33-35; ayrıca XV. ve XVI. asırlarda medrese sayısının 500'e yakın olduğu ifade edilmektedir, bk. Baltacı, Cahid, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri: Teşkilat, Tarih*, İstanbul, 1976, s.19.

[26] Kazıcı, "XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı Devleti'nde İlmi Hayat", *Türk Asrı*, s.138.

bunların yanında seyfiye ve kalemiye teşkilatlarında istihdam için acemi oğlanlar ve yeniçeri ocakları ve hususan Enderûn önemli eğitim merkezleri idi.[27]

Osmanlı döneminde, İslam medeniyetinin eski ilim-kültür merkezlerinin yanında Bursa, Edirne, Amasya, İstanbul, Üsküp, Saraybosna gibi yeni ilim-kültür merkezleri kurulmuştur.[28] Taşköprîzâde'nin ilmiye sınıfına mensup âlim, ârif ve tabip zevâtın ancak meşhurlarına yer verdiği *Şakâik*'i, dikkatlice okunduğunda görülür ki tarihî sırasıyla önce Bursa, sonra Edirne, fethiyle birlikte İstanbul, özellikle II. Bayezid'in şehzâdeliği ile birlikte Amasya ve Yavuz Selim'in fethetmesinden sonra Halep, Osmanlı'nın ilim-kültür merkezleri haline gelmiştir. Önceleri Osmanlı âlimlerinin sair memleketlere ilim için seyahat edip geri dönmesi ile ve âlimlerin sair memleketlerden Osmanlı topraklarına gelmesi ile ilmî faaliyet oluyorken özellikle Kanûnî döneminden sonra İstanbul ve çevresi ilim-kültür merkezi olduğundan, ilmî seyahatlerin seyri Acem ve Arap diyarlarından Rum diyarına yani İstanbul ve çevresine doğru olmuştur. Pek çok âlim memleketinden gelerek Osmanlı medreselerinde ders vermiştir.

Osmanlı tarihi boyunca her alanın tarihe mal olmuş zirve şahsiyetlerinin bir sayımı yapılsa hemen hemen her alanda ilk akla gelenlerinin ve diğer asırlara göre çoğunluk arz edenlerinin bu asra tekabül etmesi, XVI. asrın sadece siyasî olarak değil ilmî ve kültürel olarak da zirve olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Taşköprîzâde'nin ancak tanıdığı veya haberdar olduğu meşhur ulema ve meşâyihi tanıttığı ve bütün ulemaya yer veremeyip anlatmadıklarının kitabına aldıklarından daha çok olduğunu özellikle belirttiği *Şakâik* adlı eseri bu dönemin ilmî, kültürel açıdan ihtişamının bir tescilidir.[29] Bu dönemde yaşamış ve

---

[27] İhsanoğlu, "Osmanlı Bilimine Toplu Bakış", *Osmanlı*, VIII, 17-19; Fazlıoğlu, "Osmanlı Coğrafyasında İlmi Hayatın Teşekkülü ve Davud el-Kayseri", *a.g.e.*, s.25-42; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri,* İstanbul, 1976, s.19-26.

[28] İhsanoğlu, "Osmanlı Bilimine Toplu Bakış", *a.g.e.,* VIII, 17; Kazıcı, "XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı Devleti'nde İlmi Hayat", *Türk Asrı,* s.137.

[29] Taşköprîzâde Ahmed Efendinin II. Bayezid, Yavuz Selim, Kanuni Süleyman devirlerinde yaşadığı ve *Şakâik*'indeki taksim dikkate alınırsa Ahmed Efendinin ilmî açıdan çok parlak bir devirde yaşadığı ve her daim ilim muhitinin içinde yer aldığı görülür. Zira *Şakâik*'te Ahmed Efendi 8., 9. ve 10. tabakalarda aklî ve naklî ilimlerde behresi olan, hiç değilse Osmanlı ilim muhitinde tanınan yaklaşık 225 âlimden bahsetmektedir (hak arifleri ve tabipler hariç). Ahmed Efendinin bir çoğu ile çok ciddi irtibatları olduğu dikkate alınırsa bu hayli önemli bir durum arz eder ki Ahmed Efendinin kendisini de dahil ettiği Kanuni Süleyman dönemi ulemasından 10. tabakada yaklaşık 110 âlimin hayatından bahsedilmektedir. Ayrıca bu sayının Ahmed Efendinin ihata edebildiği ile mahdut, o dönemde Osmanlı topraklarının ise ihata

önemli eserler vermiş bazı zevâtın isimleri ve eserlerini vermek bile Taşköprîzâde'nin ilmî açıdan ne denli önemli bir devirde yaşadığının anlaşılmasını sağlayacaktır.

II. Bayezid'in destekleri ile yetişen ve pek çok değerli insanın yetişmesinde hususi gayret sarf eden, talebesi olduğu Celâleddin Devvânî ekolünün Osmanlı'da nâşiri olarak bilinen Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi (ö.919/1514); Sultan Selim'in bütün yavuzluğuna, sertliğine rağmen hakikati söylemekten asla geri durmayan Zembilli Ali Efendi diye namdar Şeyhülislam Ali Cemalî Efendi (ö.931/1525); pek çok eseri ve şeyhülislamlığı ile tanınan *Tevârih-i Âl-i Osman* ile ilk Osmanlı tarihçileri arasına da giren Kemalpaşazâde (ö.942/1536); *İrşâdu Akli's-Selîm* tefsiri ile ilmî kemalini ispat eden Şeyhülislam Ebussuud Efendi (ö.981/1574); *Ahlâk-ı Alâî* adlı eseriyle meşhur Kınalızâde Ali Efendi (ö.979/1572) ve daha çok şuarâ tezkiresi ile tanınan oğlu ulemadan Hasan Çelebi (ö.1012/1604); Ebussuud Efendiye itirazları ve özgün kişiliği ile maruf İmam Birgivî Mehmed Efendi (ö.980/1573); *Ahterî* diye meşhur Arapça-Türkçe sözlüğü yazan Ahterî Muslihuddin Mustafa Efendi (ö.985/1578); Firuzâbâdî'nin *Kâmus*'unu tercüme edip *Bâbus* adını veren Merkezefendizâde Ahmed Efendi (ö.962/1555); yazılmasından kısa bir süre sonra Osmanlı fıkhının temel kitapları arasına giren *Mülteka'l-Ebhur* müellifi İbrahim Halebî (ö.955/1549); Molla Hocazâde'nin *Tehâfütü'l-Felâsife*'sine ta'likât yazarak tehâfüt geleneğini devam ettiren Muhyiddin Muhammed Karabâğî (ö.941/1535); Her ne kadar daha çok şairliği ile meşhur olsa da dönemin önemli âlimleri arasında sayılan ve şehzâde hocalığı da yapan ve *Netâyicü'l-Fünûn* isminde ilimler tasnifine dair bir eseri de bulunan Nev'î Efendi (ö.1007/1599) bu dönemde ilk dikkat çeken şahsiyetler arasındadır. Ayrıca ilmî vukufları ile dönemlerinde ön plana çıkan Koca Nişancı diye namdar Celâlzâde Mustafa Bey (ö.974/1567) ve daha çok *Süleymannâme*'si ile tanınan kardeşi Celâlzâde Sâlih Efendi (ö.972/1565), Cenâbî Mustafa Efendi (ö.998/1590), Mustafa Bostan Efendi (ö.976/1569) ve şeyhülislamlık da yapan oğlu

---

edilemeyecek kadar geniş olduğu da dikkate alınırsa Ahmed Efendi dönemindeki Osmanlı ilmî muhitinin ve ilmî faaliyetlerinin genişliği ve zenginliği daha iyi anlaşılır. Üç sultan devrinde yaşayan ve Ahmed Efendinin tanıttığı ulema için bk. Taşköprîzade, *a.g.e.*, s. 273-341, 377-426, 442-528.

Bostanzâde Mehmed Efendi (ö.1598) gibi şahsiyetler de isimleri zikredilmesi lazım gelenler arasındadır.[30]

Bu dönemde tarih yazımında parlak bir gelişme görülür. Resmî vakanüvislerin yanında özel tarihler, manzum selimnâmeler, süleymannâmeler ve gazavatnâmeler yazılmıştır. Kemalpaşazâde'nin *Tevârih-i Âl-i Osman*'ı ve İdris-i Bitlisî'nin farsça *Heşt Behişt*'i yanında Hoca Sadeddin'in (ö.1007/1599) *Tâcu't-Tevârih*'i, Mustafa Âli Efendi'nin (ö.1007/1599) *Künhü'l-Ahbâr*'ı, siyasî düşüncelerini *Asafnâme* adlı eserinde açıklayan Veziriâzam Lütfi Paşa'nın *Tevârih-i Âl-i Osman*'ı ve Selanikli Mustafa Efendi'nin *Tarih-i Selanikî* adlı tarihi genel tarih alanında; Bostan Çelebi ve Matrakçı Nasuh'un *Süleymannâme*, Sücûdî ve Celâlzâde Mustafa'nın *Selimnâme* adlı eserleri de özel tarih alanında Osmanlı tarihçiliği için çok önemli katkılar olmuştur.[31]

Bu dönem aklî/fennî ilimler alanında da önemli çalışmaların yapıldığı bir dönemdir. Matrak adlı askerî bir oyun ihdas ettiği için Matrakçı diye meşhur olan tarihçi, matematikçi, minyatürcü ve silahşor vasıflarıyla çok renkli bir kişilik sunan Enderûn'dan yetişme Matrakçı Nasuh (ö.971/1564) aklî ilimlerde önemli bir yeri haizdi. Ayrıca matematik ve geometri alanlarında yazdığı *Umdetü'l-Hisâb, Cemâlü'l-Küttâb ve Kemâlü'l-Hisâb, el-Ken'âniyye fi'l-Hisâb* adlı eserleri yanında silahlara ve silahşorluğa dair de bir eser vermiş ayrıca *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn* adlı tarihî-coğrafyaya dair bir eser yazmıştır. Semerkant matematik ve astronomi okulunun temsilcileri olan Ali Kuşçu ve Kadızâde-i Rûmî'nin dördüncü kuşaktan torunu olan ve dedesi meşhur Molla Hocazâde'den yetişip, Sinan Paşa'dan da matematik dersi alan Mirim Çelebi (ö.931/1525) matematik ve astronomi ilimlerinde dönemin en önemli ismidir. Astronomide Uluğ Bey Zîc'ine ve matematikte Ali Kuşçu'nun Fethiyye'sine şerh yazan Mirim Çelebi'nin *Düstûru'l-Amel, Risâletü'l-Ceyb, Risâle fi'l-Kıble, Risâle fi'l-Usturlab* gibi eserleri de çok önemlidir. Matematikte Mirim Çelebi'nin çalışmaları yanında Muzafferüddin Ali Şîrazî'nin *Hâşiye li-Halli Müşkilâtı Öklides*'i, Mehmed b. İbrahim

---

[30] Köseoğlu vd., *Türk Klasikleri*, III, 196-199; Arslan, Ahmet Turan, "XVI. Asır Osmanlı İlmi Hayatına Genel Bir Bakış", *Osmanlı*, Ankara 1999, VIII, 43-49.

[31] Köseoğlu vd., *a.g.e.*, III, 199, 200; İpşirli, Mehmet, "Osmanlı Tarihçiliği", *İslam Kültürü: İslam'da Kültür ve Bilgi* (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu) Ankara 2008, V, 601-612.

Halebî'nin *Âdetü'l-Hâsib ve Umdetü'l-Muhâsib* ile *Ref'u'l-Hicâb an Kavâidi'l-Hisâb* ve *Tezkire* adlı eserleri, Sadi b. Halil'in *Miftâhu'l-Müşkilât*'ı, Yusuf b. Kemal'in *Câmiu'l-Hisâb*'ı gibi matematik ve geometri alanlarında daha başka önemli eserler de yazılmıştır. Matematik, geometri çalışmaları paralelinde önemli astronomi çalışmaları da yapılmıştır. Bu alanda ilk akla gelen isim ise hiç şüphesiz Takiyyüddin Muhammed'dir (ö.992/1585). Mısır-Şam-Semerkant astronomi okullarını şahsında birleştiren Takiyyüddin Muhammed Râsid, bu dönemde yetişip matematik, astronomi, mekanik, tıp gibi disiplinlere dair otuzdan fazla eser yazmış ve pek çok aleti kendisi yaptığı gibi yeni aletler de icat etmiştir. 1577'de Osmanlı'nın ilk rasathanesi kurulduğunda başına geçmiş ve gayretleri sayesinde rasathane Uluğ Bey ve Nasîreddin Tûsî rasathaneleri ile mukayese edilecek kadar büyük ve önemli bir noktaya gelmiştir. Dönemin astronomiyi konu edinen eserleri arasında Sinâneddin Yusuf'a ait *Risâle fi'l-Hey'e* ile Müeyyedzâde Abdurrahman'ın *Risâle fi Kürreti'l-Mudahrece*'si, Muslihuddin Larî'nin *Tezkire fi'l-Hey'e* adlı eseri ile Muvakkıt Mustafa Efendi'nin *A'mâl-i Usturlab*, *Teshîlü'l-Mîkât fi İlmi'l-Evkât*'ı, Abdullah Perviz Efendi'nin *Mirkâtü's-Semâ*'sı Takiyyüddin'in *Âlâtü'r-Rasadiyye li Zîci Şehinşâhiyye*, *Behcetü'l-Fikr*, *Cedâvilü Rasadiyye* gibi eserleri sayılabilir.[32]

Tıp alanında ise çok ileri bir noktaya ulaşıldığını söylemek gayet mümkündür. Zira II. Bayezid Edirne'sinde hastalar musiki ile tedavi ediliyordu ve dâruttıb ve şifahânelerde hızlı artış görülmekteydi. İzmitli Muhyiddin Mehmed (ö.909/1504) ve Hacı Hekim (ö.912/1507), Şirvanlı Hekim Larî, Hoca Atâullah, Hekim Arap, Tebrizli Kemal Osmanlılarda tıp ilmini geliştiren isimler arasındadır. Amasyalı Hâlimî'nin *Kâsımiyye* adlı eseri, Ahî Çelebi'nin *Risâle-i Hâssatu'l-Kilye ve'l-Mesâne*'si, Hekimşâh Mehmed Kazvînî'nin *Esbâbu Sitteti'z-*

[32] Ahmed Efendi döneminde aklî/fennî ilimlerde çalışma yapan âlimler ve eserleri için bk. İhsanoğlu, Ekmeleddin vd., *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*, İstanbul, 1999, I, 47-87; İhsanoğlu, Ekmeleddin vd., *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, İstanbul, 1997, I, 91-216; İhsanoğlu, Ekmeleddin ed., *Osmanlı Tabiî ve Tatbikî Bilimler Literatürü Tarihi*, İstanbul, 2006, I, 21-45; ayrıca Osmanlı'da aklî/fennî ilimlerde eser verenlerin çoğunun 'küllî âlim/allâme' prototipinde olduğu dikkate alınırsa 100'den fazla âlimin hayatının konu edinildiği bu sayfalar Ahmed Efendi döneminin bilim-düşünce tarihi olarak da okunabilir.

Zarûriyye'si, Kaysunîzâde Mehmed'in *Tıb Mecmûası* adlı eseri dönemin tıp ilmi eserlerine örnek olabilecek önemli eserlerdir.[33]

Fetihlerle ülkenin genişlemesi ve denizler üzerindeki gelişmeler ile coğrafya ve haritacılığa önem verildiği görülen bu dönemde meşhur dünya haritasını çizen ve coğrafya, kartoğrafya ilimlerinde önemli bir bilgin olan Piri Reis'in *Kitâb-ı Bahriyye*'si iyi bir coğrafya kitabı idi. Eserleri (*Mir'âtü'l-Memâlik* ve *Muhît*) Hammer tarafından Almancaya tercüme edilen Seydî Ali Reis de iyi bir denizciydi ve harita çizimlerinde büyük başarıları vardı. Matematik ilminde de çok iyiydi. Ayrıca Kemal Reis'in *Tuhfetü's-Salâtîn*, Müneccim Ahmed'in *Kânûn fi'd-Dünya*, Sipahîzâde Mehmed'in *Esmâü'l-Büldân* ve *Evzâu'l-Mesâlik ilâ Ma'rifeti'l-Buldân*, Kadı Abdurrahman'ın *Acâibu'l-Uzmâ* adlı eserleri bu dönemde Osmanlı coğrafyacılığı için başarılı eserlerdir.[34]

Sanat alanlarında da bu dönem Osmanlı tarihinin önde gelen isimlerini barındırmaktadır. Bu dönemde edebiyat tarihinin önemli kaynakları olan şuarâ tezkirelerinin yazıldığı görülür. Sehi Bey'in (ö.955/1549) *Heşt Behişt*'i, Kastamonulu Latîfî'nin (ö.989/1582) *Tezkire*'si, Şakâik tercümesi ve zeyli de olan Aşık Çelebi'nin (ö.978/1571) *Meşâiru'ş-Şuarâ*'sı, Hasan Çelebi'nin *Tezkire*'si ve Ahdî'nin (ö.1006/1598) *Gülşen-i Şuarâ*'sı bu dönemin aktif edebiyat faaliyetlerini yansıtan eserlerdir. Ayrıca sadece bir dönem içerisinde yazılan beş tezkirenin olması edebî faaliyetlerin canlılığını, genişliğini ve zenginliğini göstermeye yetecektir.[35] Özellikle divan edebiyatının zirve isimleri Bâkî, Fuzûlî, Bağdatlı Rûhî yanında Hayâlî Bey, Nev'î, Zâtî, Taşlıcalı Yahya Bey ve halk şiirinde Karacaoğlan, Köroğlu hep bu dönemde yetişmişlerdir. Peygamber Efendimizin özelliklerinden bahseden *Hilye-i Hâkânî*'si ile meşhur Hâkânî Mehmed Bey (ö.1014/1606) ve

---

[33] Kazıcı, *İslam Tarihi*, XI, 477, 478; Kazıcı, "XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı Devleti'nde İlmi Hayat", *Türk Asrı*, s.139; İhsanoğlu, Ekmeleddin vd., *Osmanlı Tıbbî Bilimler Literatürü Tarihi*, İstanbul, 2008, I, 99-186; Taşköprîzâde dönemin tabipleri arasında özellikle şu isimleri zikretmektedir: Molla Muhyiddin Mehmed Tabip, Molla Hekim Hacı, Molla Ahî Çelebi, Molla Bedreddin/Hüdhüd, Hekim Sinan/Sinanüddin Yusuf, Hekim İsa, Molla Tabip Osman, Molla Hekim İshak bk. Taşköprîzade, *Şakâik*, s. 341, 342, 426-429, 529, 530, 546.

[34] Kazıcı, "XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı Devleti'nde İlmi Hayat", *Türk Asrı*, s. 143,144; Kazancıgil, Aykut, *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji*, İstanbul, 1999, s. 134-151.

[35] Akün, Ömer Faruk, "XV ve XVI. Asırlarda Türk Edebiyatı", *XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler*, İstanbul, 1999, s. 221-226.

şiirleri yanı sıra tercümeleri, tarih ve farklı alanlardaki çalışmaları ile dikkat çeken meşhur Bursalı Lâmiî Çelebi (ö.938/1532) bu dönem içerisinde anılmaya değer şahsiyetlerdir.[36]

Yine bu dönem özellikle hat ve mimari sanatlarında zirvelerini yaşamıştır. Zira eğer bir "Osmanlı hat ekolü"nden bahsetmek mümkünse bu ekol bu devirde ilk olarak da Amasya'da teşekkül etmeye başlamıştı. II. Bayezid ve Şehzâde Korkut'a hat dersleri veren Şeyh Hamdullah (ö.926/1520) aklâm-ı sitte'den yaptığı harf grupları tercihi ile "Şeyh Tavrı / Türk üslubu" denilen bir tarz geliştirmişti. Bu üslup "kıbletü'l-küttâb" namıyla meşhur Şeyh Hamdullah'ı "Türk hat sanatının piri" derecesine yükseltirken Osmanlı ülkesinde Yakut Musta'sımî çizgisini de unutturmuştu. Yine aynı dönemin büyük hattâtı Ahmed Karahisârî (ö.963/1556) Yakut Musta'sımî yolunu yeniden ihyaya gayret etmişse de Şeyh Tavrı yine galip basmıştı. Yine bu dönemin meşhur hattâtları Şeyh Hamdullah'ın oğlu Mustafa Dede, damadı Şükrullah Halife ve Ahmed Karahisârî'nin talebesi Hasan Çelebi mutlaka anılmalıdır.[37] Mimaride ise bu dönemin gözbebeği Mimar Sinan dikkatleri çekmektedir. Bu dönemdeki mimarî gelişimi ifade edebilmek için Mimar Sinan'ın eserlerinin bir listesini vermek bile kâfi gelebilir. Sanatlar arasında musiki söz konusu olduğunda II. Bayezid ve oğlu Şehzâde Korkut devrinin önemli musikişinaslarından sayılmaktadır. II. Bayezid'in bir neva peşrevi, Şehzâde Korkut'un ise sekiz adet saz eseri ve "Gıdâ-yı Rûh" adlı bir musiki aleti icat ettiği bilinmektedir. Ayrıca II. Bayezid devrinde Edirne'de akıl hastaları musiki ile tedavi ediliyorlardı. Hangi hastalığa hangi makamların iyi geldiği tespit edilmişti. Abdulkadir-i Merâgî'ye nisbetle "Hâce-i Sânî" diye anılan Hâce Abdulâlî ise bu dönemin en önemli bestekârlarındandı. Tokatlı Gülşenî Derviş Ömer Efendi de Enderûn'da ve diğer yerlerde pek çok kimseye hocalık yapmış önemli bir hânende ve bestekârdı. Ladikli Mehmed Çelebi'nin *Zeynü'l-Elhân* ve *Risâle-i Fethiyye*'si, Aydınlı Şemseddin Nahîfî'nin *Bereket* adlı musiki kitabı, Ahîzade Ali Çelebi'nin *Risâletü'l-Musikî fi'l-Edvâr* adlı farsça eseri, Abdurrahman Câmi'nin *Risâle-i Musikî* adlı farsça çalışması, musiki alanında meşhur Abdulkadir-i

---

[36] Köseoğlu vd., *Türk Klasikleri*, III, 200-209; Arslan, "XVI. Asır Osmanlı İlmi Hayatına Genel Bir Bakış", *Osmanlı*, Ankara VIII, 43-49; Kut, Günay, "Türk Edebiyatı", *İslam Kültürü: İslam'da Kültür ve Bilgi* (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), Ankara 2008, V, 295-305.

[37] Müstakimzade Süleyman Sadeddin Efendi, *Tuhfe-i Hattâtîn*, nşr. İbnülemin Mahmud Kemal, Ankara 1928, s. 185-187; Derman, Uğur, "XV ve XVI. Asırlarda Türk Hat Sanatı", *XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler*, İstanbul, 1999, s. 245-249.

Merâgî'nin torunu Derviş Udî Mahmud'un *Makâsıdu'l-Edvâr* adlı eseri bu dönemde musiki nazariyâtı üzerine yazılan eserler arasında sayılabilir.[38]

Osmanlı'da tasavvuf geleneğinin çok önemli bir yeri vardır ve bilim, düşünce, sanat faaliyetleri mevzu bahis edildiğinde sûfî geleneğe de yer verilmelidir. Bu sebepten Taşköprîzâde *Şakâik*'inde özellikle üç grubun zikrine önem vermiştir: ulema (aklî-naklî ilimlerde pâyesi olanlar), evliya (hak arifi diye tanıttığı meşâyih) ve tabipler. Bu yüzden dönemin meşhur meşâyihinden bir kısmına işaret etmek de Taşköprîzâde'nin şahsını ve dönemini anlama adına önem arz etmektedir. Bu dönemde Halvetîliğin farklı kollarını oluşturan zâtların kendi adları ile özdeşleşmiş tarikatları dikkat çekmektedir. Halvetîliğin İstanbul temsilcisi olan Sümbüliye şeyhi Sümbül Sinan (ö.936/1530) ve halifesi meşhur Merkez Efendi (ö.956/1551), Halvetîliğin Şemsiyye kolunun kurucusu Şemseddin Sivâsî (ö.1005/1597), Halvetîliğin Sinâniyye kolunun kurucusu Ümmî Sinan (ö.975/1568) ayrıca Taşköprîzâde'nin hemşerisi sayılabilecek Halvetîliğin Şâbaniye kolu şeyhi Şâban-ı Veli (ö.976/1569), Şeyh Cemal-i Halvetî'nin halifesi Bayezid Halife (ö.921/1516) hep bu dönemin önde gelen meşâyihi arasındadır. Ayrıca burada özellikle Nakşibendî şeyhlerinden Abdullah-ı İlahî'nin yetiştirdiği Emir Ahmed Buhârî (ö.921/1516), Aziz Mahmud Hüdâî'nin şeyhi Celvetîliğin kurucusu Üftâde (ö.987/1580), Nakşibendî şeyhi, padişah hocası ve müderris olan Gelibolulu Mustafa Sürûrî (ö.969/1562) ve Türkçe divanı yanında Mevlânâ *Mesnevî*'sine yapılan kırk bin beyitlik naziresi "*Mânevî*" adlı eseri ile meşhur, Dede Ömer Rûşenî'den medet alan Gülşenîliğin kurucusu İbrahim Gülşenî (ö.939/1533) mutlaka zikredilmelidir.[39] Kaynaklarda Nakşibendî tarikatına intisap ettiği[40] belirtilen Taşköprîzâde, *Şakâik* adlı eserinde kendi döneminde yetişen ve ifadelerinden çoğunu bizzât tanıdığı anlaşılan elliden fazla şeyhten bahsetmektedir. Özellikle Cemal Halife, Şeyh Muhyiddin Mehmed, Şeyh Nebi

---

[38] Özcan, Nuri, "XV ve XVI. Asırlarda Türk Dünyasında Musiki", *XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler,* İstanbul, 1999, s.237-239.

[39] Öngören, Reşat, "XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı'da Tasavvuf Anlayışı", *XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler,* İstanbul, 1999, s. 215-216; Kara, Mustafa, *Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul, 2004, s. 126-148.

[40] Ataî, Nev'îzade Ataullah Efendi, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye ve zeyilleri: Hadâikü'l-Hakâik fi Tekmileti'ş-Şakâik*, haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul, 1989, s. 9. Ayrıca Taşköprîzâde Ahmed Efendinin tanıttığı tarikat şeyhleri ve tasavvuf büyükleri için bk. Taşköprîzade, *Şakâik,* s. 342-376, 429-441, 532-551.

Halife, Şeyh Mahmud Çelebi gibi hak arifi, irfan ehli zevât ile yakın münasebeti olmuştur.[41] Onlarla olan münasebeti sonucu kerametvâri bazı tasavvufî haller de yaşamıştır.[42]

II. TAŞKÖPRÎZÂDELER: İLMİYEYE MENSUP BİR AİLE

Osmanlı sultanları ilim ve irfan ehline çok önem veriyorlardı. Ulemayı devletin ikamesi, medeniyetin idamesi için lazım gelen temel esaslardan biri olarak görüyorlar ve bu sebepten ulemayı el üstünde tutuyorlardı, Molla Kırımî'nin Fatih'e verdiği cevap Osmanlı'nın ulemaya nazarını izahta ciddi ipuçları vermektedir: "Âlimler bir medeniyetin kalbidir, eğer kalbe bir fesat ârız olursa bedenin diğer organlarına da sirâyet eder."[43] Ulema da ilmi siyasetten ve saltanattan üstün görüyor; ilmi sultanın siyasî kuvvetine karşı daha etkin bir kudret olarak kullanabiliyordu. Ulema topluca veya fert fert sultana tepki gösterebiliyorlar, hatta gariptir padişahı Osmanlı devletini terk etmekle tehdit edebiliyorlardı.[44] Sultanların kılıç kuvvetine âlimlerin kalem kudreti nispet edilebiliyordu. Âlimlerin eserleri vasıtasıyla daha geniş coğrafyaları fethedebildiği ve daha geniş kitlelere tesir edebildiği sultanlarca kabul

---

[41] Bu kişiler ile olan ilgisi için bk. Taşköprîzade, *Şakâik*, s. 370, 432, 435, 534.

[42] Taşköprîzâde Ahmed Efendinin dönemindeki bilim, düşünce ve sanat alanlarındaki genel durumun geniş bir tasviri için başta kendi eseri *Şakâik* olmak üzere şu eserlere bakılabilir: uzmanları tarafından dönemin pek çok açıdan değerlendirilmesini sunan *XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler Milletlerarası Sempozyumu*, yay. haz. Mahir Aydın, İstanbul, 1999; Kazancıgil, Aykut, *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji*, İstanbul, 1999, s. 79-158; Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, 4. bs., Ankara 1983, II, 583-679; Arslan, Ahmet Turan, "XVI. Asır Osmanlı İlmi Hayatına Genel Bir Bakış" *Osmanlı*, Ankara 1999, VIII, s. 17-24; İhsanoğlu, Ekmeleddin ed., *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 1994, II, 229-270, 384-412.

[43] Fatih Sultan Mehmed İstanbul,'dan Edirne'ye giderken yolda rastladığı Molla Seyyid Ahmed b. Abdullah el-Kırımî'ye "Kırım'da altı yüz müftü ve üç yüz müellif bulunduğunu, ilim ve salah ile mamur büyük bir medeniyet olduğunu işitirdik. Hal böyle iken Kırım'ın çökme sebebi nedir?" diye sormuş, Molla Kırımî de "Ben o devrin sonlarına yetiştim, orada âlimleri aşağılayan bir vezir ortaya çıktı ve âlimler de oralardan ayrıldılar. Âlimler bir medeniyetin kalbi konumundadır, eğer kalbe bir fesat ârız olursa bedenin diğer organlarına da sirayet eder." diye cevap vermiştir. bk. Taşköprîzade, *Şakâik*, s. 82.

[44] Fatih Sultan Mehmed ile Sinan Paşa arasında çıkan mesele sonrasında Sultan onu azledip hapse atmıştı. Bunu haber alan ulema, fazıl ve kamil bir zât olan Sinan Paşayı kurtarmak için divan-ı âlîde toplanıp Fatih Sultan Mehmed'e "Sinan Paşanın salıverilmesi gerektir aksi halde kitaplarımızı divan-ı âlîde yakar ve senin memleketini terk ederiz." dediler. Bunun üzerine Sultan Sinan Paşayı ulemaya teslim etti. Ulema sakinleşince Sinan Paşaya Seferihisar kadılığını ve müderrisliğini vererek onu İstanbul,'dan hemen çıkardı. Fakat Sinan Paşa İznik'e vardığında, Sultan ardından 'aklî dengesinin bozuk ve tedaviye ihtiyacı olduğunu' söyleyerek bir doktor gönderdi. Doktor her gün bir şurup içirip elli sopa vuruyordu. Bunu haber alan İbn Hüsameddin Fatih'e bir mektup yazdı ve şöyle bildirdi: "Bu zulme bir son ver yoksa senin memleketini terk ederim." Ve Fatih Sinan Paşayı rahat bıraktı. bk. Taşköprîzade, *Şakâik*, s. 175.

görüyordu.[45] Bu yüzden padişahlar âlimleri idareleri için bir imkan olarak görüp bu minval üzere istihdam edebiliyorlardı. Ulema bir memleketin bereketi olarak görülüyordu. Özellikle Molla Fenârî ve soyundan gelen âlimler, Osmanlı coğrafyasının ilim sultanı olarak görülüyordu. Bu sebepten Molla Gürânî Fatih Sultan Mehmed'e "Saltanatınız ancak Molla Fenârî evladından birinin sizin yanınızda (sizin memleketinizde) bulunmasıyla tamam olup kemale erer." demiş, Sultan da Osmanlı toprakları dışında olan Fenârîzâdelerden Molla Alâeddin Ali Çelebi Osmanlı topraklarına dönünce Molla Gürânî 'nin haber vermesiyle Molla Ali Çelebi'ye müderrislik, kadılık, kazaskerlik vazifeleri vererek ilmiye sınıfının üst kademelerine getirdi.[46] Fenârîzâdelerin Osmanlı topraklarında öyle ayrıcalıklı bir konumu vardı ki daha doğar doğmaz on beş akçe yevmiye bağlanıyordu.

Seyfiye, kalemiye ve ilmiye olmak üzere üç temel meslek grubundan oluşan Osmanlı devlet teşkilatında, devlet içerisinde tedris, kaza, fetva ve dinî hizmetler gibi vazifeleri ifa eden medrese menşeli ulema sınıfına ilmiye denilmekteydi. Şeyhülislâm, nakîbüleşraf, kazasker, kadı, müderris gibi ulema topluluğunun ve bunların oluşturduğu kurumun, sınıfın genel adı olan ilmiye sınıfı, İstanbul'un fethinden sonra bir teşkilat olarak teşekkül etmiş ve teşkilat kanunnâmesindeki hükümler ile birlikte vazifeleri/hizmetleri, hakları/imtiyazları, mesuliyetleri tebellür etmiştir. Osmanlının kuruluşundan itibaren ilm u irfan ehline verilen değere ulemanın başarılı ilmî semereleriyle kendini ispat etmesi de eklenince âlim grupları, ilm u irfan toplulukları, sultanlar ve devlet ricâli nezdinde gittikçe önem kazanmış ve en geniş imtiyazlarla taltif edilmiştir. Bazı vergilerden muâfiyet, hataların hafif cezalarla geçiştirilmesi ve âlim çocuklarına dahi tanınan haklar gibi imtiyazları ile ilmiye sınıfı, seyfiye ve kalemiyeye göre en ayrıcalıklı zümre olmuştur. Ulema arasında temâyüz etmiş büyük zâtların

---

[45] Molla Güranî bir gün Fatih Sultan Mehmed'e şöyle bir kıssa anlatmıştı: "Emir Timur bir iş için bir elçi göndermişti ve bir maslahatı gözeterek 'Şayet bir ata ihtiyacın olursa oğlum Şahruh dahi olsa fark etmez karşılaştığın kimsenin atını alabilirsin' demişti. Elçi emri yerine getirmek için yola koyuldu ve yolda önünde atları bağlı bir şekilde çadırında oturan Sadeddin Teftazanî ile karşılaştı. Elçi Timur'un emrini bildirerek atlardan birini aldı; fakat Teftazanî elçiyi fena halde dövdü. Bunun üzerine elçi geriye dönüp Teftazanî'nin yaptığını Timur'a anlattı. Timur fena halde kızdı ve: 'Şayet oğlum Şahruh olsaydı onu mutlaka öldürürdüm; ancak girdiğim her memlekete kitapları kılıcımdan önce giren bir zâtı (Teftazanî'yi) nasıl öldürebilirim.' dedi" kıssayı böylece bitiren Molla Güranî Fatih'e "Benim eserlerim de Mekke'de okutuluyor ve senin kılıcın hâlâ oraya ulaşamadı." dedi. bk. Taşköprîzade, *Şakâik*, s. 88.

[46] Taşköprîzade, *Şakâik*, s. 181.

evlatlarının da babalarından ve çevrelerinden aldıkları eğitim yoluyla ilmiyeye intisap etmeleriyle 'ilim pâyesi ile maruf bazı aileler' teşekkül ve tezahür etmiş, böylece özel haklara sahip 'ilmiye aileleri' oluşmuştur. Zamanla da ilmiyeye mensup ulema ailelerindeki şahısların bazı özel haklarla tavzifi ve istihdamı noktasında düzenlemelerin yapılmasına gidilmiştir. İstanbul fethinden XVII. yüzyılın başlarına kadarki sürede ise 'ilmiye aileleri' için sağlam bir gelenek oluşmuş, kendine has nizamı, tedris ve kaza alanında belirlenen dereceleri, yetki ve sorumlulukları ortaya konulmuştur.

İlme ve ilmiye mesleğine rağbeti arttırmak, ilmî hayatla daha çocuk yaşından itibaren karşılaşması sağlanarak kişinin ilim ortamında büyümesini sağlamak, birçok meseleyi babasından ve onun dostlarından öğrenmesi ile erken yetişmesini temin etmek ve böylece ilmî merhalelerin daha hızlı ve daha erken geçilerek verimin artırılmasına çalışmak, aile kütüphanelerinin miras yolu ile çocuklara kalmasıyla kitap tedarikini daha kolay mümkün kılmak gibi faydalar gözetilerek; daha önce İslam dünyasında pek çok önemli ve verimli örnekleri görülen ilmiyeye mensup aile grupları oluşturmak maksadıyla, ilmiye ailelerine devlet kademelerinde özel haklar ve imtiyazlar verilmiştir. Ayrıca ilmiye aileleri halkın nezdinde de büyük itibar sahibi olmuştur. İlk defa Molla Fenârî ailesine II. Murad tarafından tanınan bu imtiyazlar daha sonra ilmiyeye mensup ulema ailelerinin artması ile bütün ilmiye ailelerine ve hatta ulema çocuklarına teşmil edilen bir imtiyaz halini almıştır. II. Murad'ın Molla Fenârî evladına bahşettiği ilk imtiyaza göre Molla Fenârî oğulları ve torunları müderrisliğe 40 akçe ile tayin edilirlerdi. Daha sonra bu ayrıcalıkların kapsamı genişletilerek diğer ilmiye ailelerine de verilmiştir.

Osmanlıda padişahların, devlet ricâlinin ilmiye ailelerine gösterdiği ihtimam, itibar neticesinde yirmi civarında önemli ilmiye ailesi teşekkül etmiştir. Çandarlılar, Fenârîzâdeler, Çivizâdeler, Ebussuudzâdeler, Müeyyedzâdeler, Taşköprîzâdeler, Bostanzâdeler, Hoca Sâdeddinzâdeler, Kınalızâdeler, Zekeriyyâzâdeler, Paşmakçızâdeler, Dürrîzâdeler, Arabzâdeler, Feyzullahzâdeler, Ebuishakzâdeler, İvazpaşazâdeler gibi meşhur ilmiye aileleri tedris, kaza, fetva ve muhtelif dinî hizmet sahalarında, devlet teşkilatlarında ve toplumsal

yapıda çok etkili olmuşlardır. Bu ilmiye ailelerin bazıları Osmanlı devletinin yıkılışına kadar faal görevlerde bulunmuşlardır.[47]

Osmanlı devleti içinde mühim konumlarda vazife alarak ilmî, siyasî, içtimaî yapılar üzerinde etkili rol oynayan ilmiye ailelerinden biri de Taşköprîzâdeler ailesi olmuştur. Taşköprîzâdelerin Osmanlı devleti bünyesinde ilmiye sınıfı içerisinde mühim bir yer edinmeleri belli bir süreç içerisinde gerçekleşmiştir.

A. Dedesi: Hayreddin Halil Efendi

Taşköprîzâdeler ailesinin Anadolu'ya göçü ve ikameti, Taşköprîzâde Ahmed Efendinin dedesi Molla Hayreddin Halil Efendinin cedd-i âlâsının, Cengiz fitnesinden kaçarak bilâd-ı Acemden bilâd-ı Rûma Kastamonu civarına gelip yerleşmesi ile gerçekleşmiştir.[48] Bu zât, Kastamonu civarında namı gayet meşhur bir zâttı ve keramet sahibi bir mübarek olarak bilinir, kabrinde yapılan duaların kabul olduğuna inanılırdı. Kastamonu civarına yerleşince Mahmud, Ahmed, Hacı Safa diye üç oğlu olmuştu. Bu üçü de ilimle meşgul olmuşlar; ancak her ne kadar Arapça ve fıkıh ilimlerinden bir şeyler öğrenmişlerse de üstün bir mertebeye gelememişlerdir. Taşköprîzâde'nin nakline göre 'ilimden behreleri/nasipleri varsa da pâyeleri yok' idi. Hacı Safa'nın ilimde fazla ilerleyemeyen ve genç yaşta vefat eden Kâsım adında bir oğlu vardı ki Taşköprîzâde'nin dedesi Molla Hayreddin Halil bu zâtın oğludur. Molla Hayreddin Halil önceki ecdadının aksine ilimde kemal bulmuş ve fazilet mertebelerine ulaşmıştır.[49]

Taşköprîzâdeler ilmiye ailesinin Osmanlı ilim muhiti içerisinde şöhret bulup yer edinmeleri ilk olarak Taşköprîzâde Ahmed Efendinin dedesi Molla Hayreddin Halil Efendi (ö.879/1474-75) ile olmuştur. Molla Hayreddin Halil önceki ecdâdının aksine ilimde kemal

---

47 İpşirli, Mehmet, "İlmiye", *DİA*, XXII, 141-142.

48 İstanbul, (Dâru'l-Hilâfeti'l-Âliye) kadılarının yazıldığı bir cedvele göre 958/1551-962/1554 arasında kadılık yapan zât: Taşkendîzade Ahmed Efendi'dir. Taşköprîzâde'nin de bu yıllar arasında İstanbul, kadılığı yaptığı dikkate alınırsa Taşköprîzâdeler ailesinin yani Molla Hayreddin Halil Efendinin büyük dedesinin Taşkent'ten Anadolu'ya göç ettiği söylenebilir. bk. Mehmed Şemi Efendi, *İlaveli Esmârü't-tevârih maa zeyl*, yay. haz. Mehmet Karataş, Kahramanmaraş, 2009, s. 181; Aktepe, M. Münir, *İA*, XXII/I, 41.

49 Taşköprîzade, *Şakâik*, s.120; Mehmed Mecdi, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye ve zeyilleri: Hadâikü'ş-Şakâik*, yay. haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul, 1989, s. 139.

bulmuş ve fazilet mertebelerine ulaşmıştır. Kastamonu'da temel ilimleri öğrenen Molla Hayreddin Halil, daha sonra Bursa'da Molla İbn Beşîr'den, Edirne'de Halebî Medresesinde meşhur Molla Hüsrev'in kardeşinden, tefsir ve hadis ilimlerini Molla Fahreddin Acemî'den öğrenmiş, sonra tekrar Bursa'ya dönerek burada önce meşhur Molla Fenârî'nin oğlu Molla Yusuf Bâlî'den sonra da Molla Yegân'dan ilim tahsil etmiştir. Molla Yegân'ın yanında tam bir fazilet ve kemale ulaşarak şöhret bulmuştur.

O devirde Kastamonu, Candaroğulları beyliğinin elindeydi ve başında Candaroğlu İsmail Bey vardı. Taşköprü'deki Muzafferüddin Medresesi için bir müderrise ihtiyaç duyulunca İsmail Bey, Molla Yegân'a talebelerinden birisini müderrislik yapmak üzere göndermesini isteyince bu medreseye Molla Hayreddin Halil gönderilmiş, o da bu medresede günlük medreseye tahsis edilen arazi mahsulünden otuz akçe ve Bakır Küresi mahsulünden de elli akçe ile vazifeye başlamıştı. Böylelikle burada bolluk ve bereket içerisinde refah bir yaşama kavuşmuştu. Ancak Fatih Sultan Mehmed burayı fethedip İsmail Bey'in elinden alınca Molla Hayreddin Halil bazı bidatlerin karışmasından endişelenerek Bakır Küresi mahsulünden feragat etti. Fatih Sultan Mehmed İstanbul'da Sahn-ı Semân Medreselerini inşa ettirince, Fatih'in hocası Molla Hayreddin "o kişi benden okumuştur, ben bilirim iyi kimsedir, medâris-i mezkûrenin biri onlara tevcih olunmak gerektir" diyerek Molla Hayreddin Halil'i Fatih'in yanında anıp methetti. Bunun üzerine Sahn-ı Semân medreselerinden birine gelmesi için ferman edildi; ancak Molla Hayreddin Halil bunu kabule yanaşmayınca Fatih, "Eğer İstanbul'a makam istemek için gelir de İstanbul'da kalırsa ona ikramda bulunuruz." diyerek Molla Hayreddin Halil'i kırk yıl müderris olarak çalıştığı Muzafferüddin Medresesinden azletti. Molla Hayreddin Halil ise ilmin izzetini âlî tutup İstanbul'a vazife talebi için gitmedi. Gitmeme sebebinin yol için yeterli para bulamaması olduğunu zanneden bazı zenginler yol masrafı olarak kendisine on bin akçe teklif ettilerse de "Bundan sonra Allah'tan başkasının kapısına varmam yakışık almaz." deyip reddetti.[50] Bunun üzerine onun boşta kalmasına rıza göstermeyen Küre halkı pek çok ısrar ile Molla Hayreddin Halil'i Küre'ye götürdüler ve orada cuma günleri halka vaazlar verdi. Molla Hayreddin Halil bu hal üzere Bakır Küresi

[50] Babası Muslihuddin Mustafa Efendi'nin Taşköprîzâde'ye anlattığına göre bu azilden sonra sanılanın aksine yaşam şartları zorlaşmamış, hatta daha refah yaşamışlar ve bolluk içinde olmuşlardır. bk. Taşköprîzade, *Şakâik*, s.122; Mecdi, *Hadâik*, s. 140.

memleketinde 879/1474 senesinde vefat etti ve oradaki Büyük Câmie defnedildi.[51] Taşköprîzâde'nin babası Muslihuddin Mustafa Efendi'nin anlattığına göre Molla Hayreddin Halil, belagat ilimlerinde çok iyiydi ve bu alanda meşhurdu. Usûlde, fıkıh, tefsir ve hadis ilimlerinde tam yetkindi.[52] Şeriata tam riayet eden vera' sahibi bir zâttı. Boş işlerden ve sözlerden uzak dururdu, ibadete düşkündü.[53]

Taşköprîzâdeler ailesinin Osmanlı ilim çevresinde tanınması Molla Hayreddin Halil Efendinin yetkin ve başarılı ilmî kişiliği sayesinde başlamış; Kastamonu'da İsmail Bey Medresesi müderrislerinden Niksarlı Muhyiddin Mehmed Efendinin kız kardeşi ile evliliğinden dünyaya gelen iki oğlu Muslihuddin Mustafa ve Kıvamuddin Kâsım'ın[54] ilim çevrelerindeki başarılı kişilikleri ile daha bir kudret ve şöhret kazanmıştır.

B. Babası: Muslihuddin Mustafa Efendi

İstanbul'un fethi senesinde Taşköprü'de doğan, Taşköprîzâde Ahmed Efendinin babası Muslihuddin Mustafa Efendi (1453-1529), küçük yaşta babasından ve dayısı Molla Muhyiddin Mehmed Niksarî'den okudu. Bilâhare sırasıyla Bursa'da Sultâniye Medresesinde Hızırşahzâde Molla Derviş Mehmed'den, Sahn-ı Semân Medreselerinden birinde Molla Bahâeddin'den, Molla Manisazâde'den, Molla Kadızâde Kâsım'dan, Molla Alâeddin Ali el-Arabî'den[55] okudu. Son olarak da Taşköprîzâde'nin sitâyişkârâne bahsettiği muhakkik,

---

51 Taşköprîzade, *Şakâik*, s.121; Mecdi, *Hadâik*, s. 140; Ali Mustafa Efendi, *Künhü'l-ahbar*, haz. Ahmet Uğurlu vd., Kayseri, 1997, II, 709. Ayrıca Molla Hayreddin Halil hakkında bazı üstün hallerin Hatibzade'den hikayesi için bk. Taşköprîzade, *Şakâik*, s.122, 123; Mecdi, *Hadâik*, s. 141.

52 Taşköprîzâde'nin babası Muslihuddin Mustafa Efendinin naklettiğine göre Molla Hocazade şöyle demiştir: "Molla Hayreddin Bursa Sultaniye Medresesinde talebe iken bazı yeni talebeler ondan okurdu. Molla Hayreddin ders anlatırken yaşımız küçük olduğundan derse iştirak edemezdik ancak biz de dersi dinlerdik. Hatta onun dersini bekler, ders takririni dinlemekten lezzet alırdık. Çok güzel ders verirdi, tahkik ve tedkik ehliydi." bk. Taşköprîzade, *Şakâik*, s. 123; Mecdi, *Hadâik*, s. 142.

53 bk. Taşköprîzade, *Şakâik*, s.122; Mecdi, *Hadâik*, s. 141.

54 bk. Aktepe, *İA*, XXII/I, s. 41.

55 Bu hocasının yanında 2 yıl hizmet etti: bk. Taşköprîzade, *Şakâik*, s.154. Ayrıca Molla Muslihuddin Mustafa Bursa'da iken Sultaniye Medresesinde müderrislik yapan, İmam Fahreddin Râzî'nin torunlarından meşhur Molla Musannifek'ten de ders okumuştu. bk. Taşköprîzade, *Şakâik*, s.167.

müdakkik üstat, sultan-ı ulema, burhan-ı fudala Hocazâde'nin hizmetine girdi.[56] Molla Muslihuddin Mustafa bütün hocalarının takdirini kazandı ve akranları arasında temâyüz etti.[57]

Tahsil hayatını tamamladıktan sonra sırasıyla Bursa'da Esediyye Medresesinde, Ankara'da Ak Medrese ve Seyfiye Medreselerinde, Üsküp'te İshak Paşa Medresesinde, Edirne'de Halebî Medresesinde müderrislik vazifesinde bulundu. Bilâhare Sultan II. Bayezid tarafından Şehzâde Selim için hoca olarak tayin edildi ise de Şehzâdenin sıklıkla sefere çıkmasından dolayı vazifesini ifa edemedi.[58] Bunun üzerine II. Bayezid tarafından Molla Muslihuddin Mustafa Amasya'daki Hüseyniye Medresesine tayin edildi. Daha sonra Bursa Sultâniye Medresesinde ve İstanbul'da Sahn-ı Semân'da müderrislik yaptı. Halep'i fetheden Yavuz Sultan Selim, buraya hocası Muslihuddin Mustafa'yı kadı olarak tayin ettiyse de Molla Muslihuddin önce emre uyarak Halep'e gitti fakat sonra babasının 'kadı olmaması noktasındaki vasiyetini' Sultana bildirerek kendisinin bu vazifeden muaf tutulmasını istedi ve böylece kadılık vazifesinden tekrar müderrislik vazifesine döndü. Eski yeri Hüsameddin Çelebi'ye verildiğinden bir müddet Bursa'da Sultaniye Medresesinde yetmiş akçe ile müderrislik yaptı. Hüsameddin Çelebi'nin vefatı üzerine tekrar Sahn-ı Semân Medreselerine tayin edildi ve önce seksen daha sonra doksan akçe ile müderrislik yaptı. Bu vazifesi sırasında İstanbul'da 935/1529 senesinde vefat etti.[59]

Feraiz ilmine dair bir risâlesi, *Beyzâvî Tefsiri* ve *Şerhu'l-Vikâye*'nin bazı mevzuları hakkında risâleleri, *Şerhu'l-Miftâh*'ın bir kısmına hâşiyesi ve temize çekemediği için zamanla kaybolup giden daha başka bazı risâle ve hâşiyeleri bulunan Molla Muslihuddin Mustafa Efendi tefsir, hadis, fıkıh usûlü ve edebiyat ilimlerine hakkıyla vâkıftı. Aklî ilimlerde ise her

---

[56] Bir ders esnasında Horasan'dan gelen bir zâtın üç itirazına Molla Hocazade'nin kabulüne mazhar olmuş doğru cevaplar verdiği için Molla Hocazade adaşı ve talebesi Molla Muslihuddin Mustafa hakkında "Mütalaası benim mütalaama muvafık." demişti; hocasının bu iltifat ve takdirinden dolayı Molla Muslihuddin Mustafa şöyle derdi: "Bu söz ömür boyunca iftihar olarak bana yeter." bk. Taşköprîzade, *Şakâik*, s.135, 136.

[57] Taşköprîzade, *Şakâik*, s.388, 389; Mecdi, *Hadâik*, s. 391, 392.

[58] Yavuz Selim'in 1487-89 yıllarında hocası Muslihuddin Efendidir, bk. Emecen, "Selim I", *DİA*, XXXVI, 408.

[59] bk. Taşköprîzade, *Şakâik*, s. 389; Mecdi, *Hadâik*, s. 392.

ne kadar başkalarına denk sayılabilecek bir seviyede bilgisi olsa da bu ilimlere fazla iltifat etmedi.[60] Şairdi ve şiirde "Hilmî" mahlasını kullanırdı.[61]

Muslihuddin Mustafa Efendinin İsâmeddin Ahmed ve tahsil çağında vefat eden Nizâmeddin Mehmed (899-914/1494-1508) adlı iki oğlu vardı ve Taşköprîzâdeler ilmiye ailesinin ismini bilim-düşünce tarihine hakk u nakş eden oğlu İsâmeddin Ahmed Efendi olmuştu.

C. Amcası: Kıvâmeddin Kâsım Efendi

Molla Hayreddin Halil'in ikinci oğlu olan Kıvâmeddin Kâsım (867-919/1463-1513) da Taşköprü'de dünyaya geldi. İlk olarak çocukluğunda önce babasından ve abisi Molla Muslihuddin Mustafa'dan sonra dayısı Molla Muhyiddin Mehmed Niksarî'den okudu. Sonra Bursa'da Çendik Medresesinde meşhur Molla Hocazâde'nin oğlu Şeyh Mehmed'den ve Manastır Medresesinde Kızıl Katır lakabıyla namdar Molla Muslihuddin'den ders aldı. Hocası Molla Muslihuddin, Edirne Üçşerefeli Medresesine tayin edilince hocasıyla birlikte Edirne'ye gitti ve hocası nezaretinde ilimde pek çok yol kat etti. Hocasının vefatı üzerine hepsi de Sahn-ı Semân müderrisi olan Molla Müeyyedzâde, Molla Lütfi ve Molla İzârî'nin talebesi olmuştur. Bilâhare Molla Hatibzâde'nin hizmetine girdi. Bu hizmeti sırasında Seyyid Şerif'in *Keşşâf Hâşiyesi* üzerine Hatibzâde'nin hâşiyesini okumuşlar, bu okuma esnasında Molla Kıvâmeddin Kâsım'ın serdettiği fikirlerden ve yaptığı itirazlardan hareketle Molla Hatibzâde hâşiyesinde bazı değişiklikler yapmıştır. Bilâhare o sırada Rumeli Kazaskeri olan Molla Manisazâde'nin hizmetine girdi. Bütün hocalarının takdirini kazanan ve akranları arasında temâyüz eden Molla Kıvâmeddin Kâsım, Molla Manisazâde'nin vefatından sonra tedris vazifesine başladı. Sırasıyla Bursa'da Esediyye ve Molla Hüsrev Medreselerinde, İnegöl'de İshak Paşa Medresesinde müderrislik yaptı. Bu vazifede iken 919/1513 senesinde vefat etti.[62]

---

[60] bk. Taşköprîzade, *Şakâik*, s. 390. Ayrıca Molla Muslihuddin Mustafa'nın kısaca hayatı için bk. Ali Mustafa Efendi, *Künhü'l-ahbar*, II, 1218, 1219.

[61] bk. Aktepe, *İA*, XXII/I, s. 42.

[62] bk. Taşköprîzade, *Şakâik*, s.391.

Vücûd-ı zihnî hakkında bir risâlesi, Teftazânî'nin *eş-Şerhu'l-Mutavvel*'i için hazırladığı sorular risâlesi ve pek çok meşhur kitap için yazdığı ta'likâtları bulunan Molla Kıvâmeddin Kâsım, hemen her ilimde müdakkik olmakla beraber aklî ve edebî ilimlerde daha mâhirdi.[63] Dönemin meşhur hattâtı Şeyh Hamdullah'tan ders de alan Molla Kıvâmeddin Kâsım'ın hattı o kadar güzeldi ki Sultan II. Bayezid kendisinden bazı eserleri istinsah etmesini istiyordu ve karşılığında bol ihsanlarda bulunuyordu. Kendi hattıyla yazdığı pek çok eseri bir kaza sonucu denizde batıp zayi olmuştur. Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi *Tuhfe-i Hattâtîn* adlı eserinde onun için "Hüsn-i hatta Şeyh Hamdullah şakirdânındandır, ta'likte dahi yegâne idi. Sultan Bayezid'e bazı nüshalar kitabet ederdi. Ol vaktin fudalâsındandır." demektedir.[64]

D. Taşköprîzâde: İsâmeddin Ahmed Efendi

Her ne kadar Taşköprü'ye nispetle ailenin ilk maruf ve meşhur âlimi Hayreddin Halil Efendi olsa da babası ve amcası Taşköprülü olarak tanınmış olsalar da Taşköprîzâde unvanı ile daha ziyade Ahmed Efendi meşhurdur. İlmiyeye mensup bir Taşköprîzâdeler ailesinden bahsedilince ilk akla gelen gayet doğal olarak Ahmed Efendi'dir.

Önce babasıyla tahsile başlayan İsâmeddin Ahmed Efendi, daha sonra sırasıyla Bursa'da Molla Alâeddin Yetim, amcası Kıvâmeddin Kâsım ve tekrar babası Muslihuddin Mustafa Efendi'den ders aldı. Sonra dayısından[65], Molla Muhyiddin Fenârî'den, Molla Muhyiddin Seydî Kocavî'den, Mirim Çelebi'den, Şeyh Muhammed Tunûsî'den okudu.

Tahsil hayatının bitmesiyle birlikte sırasıyla Dimetoka'da Oruç Paşa Medresesinde, İstanbul'da Hacı Hasan Medresesinde, Üsküp'te İshak Paşa Medresesinde, İstanbul'da Kalenderhane ve Mustafa Paşa Medreselerinde, Edirne'de Üçşerefeli Medresesinde, İstanbul'da Sahn-ı Semân Medresesinde, Edirne'de Sultan Bayezid Medresesinde müderrislik vazifesinde bulunan İsâmeddin Ahmed Efendi, bilâhare Bursa kadılığına tayin edildi.

---

63 bk. Taşköprîzade, *Şakâik*, s.391. Ayrıca hayatı için bk. Ali Mustafa Efendi, *Künhü'l-ahbâr*, II, 1219.

64 bk. Taşköprîzade, *Şakâik*, s.392; Müstakimzade, *Tuhfe-i hattâtîn*, s.365.

65 İkisi de âlim olan dayılarından hangisi olduğu belli değil: Âbid Çelebi lakabıyla meşhur Molla Abdülaziz ve meczup olup müderrisliği bırakan Molla Abdurrahman. Her iki dayısının hayatları için bk. Taşköprîzade, *Şakâik*, s.393-396; Mecdi, *Hadâik*, s. 395-398.

Sonrasında tekrar Sahn-ı Semân Medresesine dönen Ahmed Efendi, bir müddet sonra İstanbul kadılığına getirildi. Bu vazifesi sırasında gözleri kör olunca bütün vazifelerini bırakmak zorunda kaldı.[66] Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendinin belirttiğine göre hüsn-i hatta sülüs, nesih ve ta'likte yed-i tûlâsı ve sür'at-i kitâbet u imlâsı vardı. Müstakimzâde'nin verdiği bilgilere göre Taşköprîzâde, İstanbul kadılığında üç yıl kalmış, *Şakâik*'i kör iken yazdırmış, Halvetiye tarikatına intisap etmişti.[67]

Ahmed Efendinin, dayısının kızı olan eşinden biri kız üç çocuğu olmuşken cariyesinden de üç oğlu olmuştu. Böylece toplam biri kız olmak üzere altı çocuğu vardı. Dayısının kızından olan çocukları: Muhyiddin Mehmed, Şemseddin Mehmed ve kızı; cariyesinden olan çocukları: Kemaleddin Mehmed, Zeyneddin Mehmed, Ebu Hâmid Mehmed. Bunlardan özellikle cariyesinden olan Kemaleddin Mehmed ile Ebu Hâmid Mehmed önemli mevkilerde bulunmuş ve ilmiye sınıfında muteber yer edinmişlerdi. Özellikle Kemaleddin Mehmed Rumeli Kazaskerliğine kadar yükselmişti ve onun oğulları ve torunları Taşköprîzâdeler ailesinin ilmiye içerisinde devamını temin etmişlerdi.[68]

E. Oğlu: Kemaleddin Mehmed Efendi

Ahmed Efendiden sonra Taşköprîzâdeler ailesinin ilmiye içerisinde namını yaymaya devam eden ve Taşköprîzâdeler içerisinde ilmiye hiyerarşisinin basamaklarında en yükseğe vasıl olan İsâmeddin Ahmed Efendinin oğlu Kemaleddin Mehmed (1552-1621) olmuştur. 959/1552 senesinde İstanbul'da doğan Kemaleddin Mehmed Efendi, önce babasından okudu. Ebussuud Efendinin hizmetine girdi ve uzun süre tefsir derslerinin müdavimi oldu. Nakşibendî tarikatı şeyhlerinden Hafız Ahmed Buhârî ile Üsküdarlı Aziz Mahmud Hüdâî Efendilerden geniş ölçüde istifade etti. 976/1568 senesinde mülâzım olmuş, 984/1576 Muharreminde 30 akçe ile Unkapanı Medresesinde tedris vazifesine başlamıştı. Sonra

---

66 Taşköprîzade, *Şakâik*, s.553-560; Mecdi, *Hadâik*, s. 524-527; Aktepe, *İA*, XXII/I, 42, 43.

67 bk. Müstakimzade, *Tuhfe-i hattâtîn*, s.89.

68 bk. Ataî, *Hakâik*, s. 10, 11. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*'de kimliğini tespit edemediğimiz Zekai Ahmed adında bir zâtı Taşköprîzâde'ye nispetle anıyor: "Taşköprîzâde rabibi (üvey evlat) idi. Müderris, Yenişehir mollası oldu. 1062'de fevt oldu. Şairdir." Bu zât kimdir belli değil. Zira Taşköprîzâdelerde iki Ahmed var ve ikisi de Taşköprîzâde'nin torunu. Ayrıca verilen bilgiler de tam bir netice hasıl etmiyor. bk. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul, 1308, II, 426.

sırasıyla 990/1582 Şabanında Ahîzâde Abdulhâlim Efendi yerine Yeni Ali Paşa Medresesinde, 996/1588 Recebinde İbrahim Efendi yerine Sahn-ı Semân Medresesinde, 998/1590 Zilkâdesinde Ahîzâde Efendi yerine Şehzâde Mehmed Medresesinde müderrislik yaptı. Bundan sonra kadılık vazifesine geçen Kemaleddin Mehmed Efendi, sırasıyla Selanik'te (999/1591), Halep'te (1001/1593), Şam'da (1004/1596), ikinci kez Halep'te (1005/1597), Bursa'da (1007/1598), kadılıklara getirildi. Galata'da (1007/1598), ikinci kez Selanik'te (1008/1660), İstanbul kadılığında (1011/1602) vazifeler yaptı. Kat-ı merâtibe daim olan ve ilmiye sınıfı için mümkün bütün hiyerarşiyi tek tek tırmanan Kemaleddin Efendi, daha sonra, üç kez Anadolu Kazaskerliğine (1012/1603, 1013/1603, 1018/1610) ve üç kez de Rumeli Kazaskerliğine (1021/1612, 1024/1615, 1030/1620) getirildi. Birinci Rumeli Kazaskerliği vazifesinden azledilince Gelibolu kazası arpalık olarak verilmişken ikinci Rumeli Kazaskerliği vazifesinden tekâüden ayrılmış, Mihaliç ve Kirmasti kazaları arpalık olarak verilmişti.[69]

Kemaleddin Mehmed Efendi, 1030/1620 Saferinde Kara Çelebizâde Efendi yerine üçüncü kez Rumeli Kazaskeri olmuştu. Bu sırada Sultan II. Osman, kardeşi Şehzâde Mehmed'i öldürmek için Şeyhülislam Esad Efendiden alamadığı fetvayı Kemaleddin Efendiden almıştı (1030/1620).[70] 1030/1621 yılında Rumeli Kazaskeri olarak Sultan II. Osman ile Leh seferine iştirak için sefere katıldı. Fakat Boğdan'a girdiklerinde hastalandı ve vazifesinden istifa ederek İstanbul'a dönmek için yola çıktı. 4 Şevval 1030/22 Ağustos 1621

---

69 Aktepe, *İA*, c. 12/I, s. 44, 45; ayrıca burada yer vermediğimiz bazı ayrıntılar için bk. Ataî, *Hakâik*, s. 641, 642. Verilen tarihler vazifeye başla tarihini göstermektedir.

70 "Çün Padişah-ı Alempenah hazretlerinin bizzât sefere azimetleri mukarrer oldu. Sonra bir kerîmü'l-asl Osmanî Şehzâde Mehmed Han def-i dağdağa-i fitne için izale olunmağı murat ettiklerinde Rumeli Kazaskeri Kemaleddin Efendi fetva vermekle cenab-ı şehriyarı kendi biraderleri iken ol şehzâde-i bî-günaha rahm etmeyip nâ-hak yere şehit etmekle gaddarlık eylediler." bk. Mustafa Naima, *Naima Tarihi*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1281-1283, II, 188. "Lakin Müftü Esad Efendi bu katl-i biraderi meşru göstermek için istenilen fetvayı i'tâda (vermekte) muhalefet gösterdi. Rumeli Kazaskeri Kemaleddin Efendi müftünün yerine geçmek ümidiyle irade-i padişahîye muvafık bir fetva verdi; ancak ümit yerini bulmadı." bk. Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, trc. Mehmed Ata, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1334, VIII, 198.

tarihinde dönüş yolunda İshakçı denen yerde Tuna köprüsüne ulaştıklarında vefat etti. Nâşı kadırga ile İstanbul'a getirildi.[71]

Allâme, mütercim ve şair (şiirde "Kemalî" mahlasını kullanırdı) kimliğiyle Ebussuud Efendinin Tefsirine (Kehf Suresine) hâşiye, Seyyid Şerif'in *Keşşâf Hâşiyesi* üzerine hâşiye, "*Udde*" adıyla fıkıh kitabı, *Hidâye* üzerine bir risâle, mensur olarak II. Osman'ın emriyle *Şehnâme* adlı bir eser ve *Târih-i Saf* (veya *Tuhfetü'l-Ahbâb*) gibi eserleri yazan Kemaleddin Efendi, Mecdeddin Cemal el-İslam'ın Arapça *Kasîde-i Tebriye*'sinin (*Zariâtu'l-Vüsûl* adıyla) tahmisini ve *Kasîde-i Bur'a* tahmisini kaleme almıştı. Ayrıca *Mevzûâtu'l-Ulûm* (Babasının *Miftâhu's-Saâde* adlı eserinin tercümesi), *Risâle-i Hüseyin Vâiz* tercümesi, *Târih-i Kaht-ı Mısır* tercümesi, *Hadis-i Erbaîn* tercümesi, *Kitâbü'l-İstiâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb* tercümesi gibi tercüme çalışmaları da vardı.[72]

F. Oğlu: Ebu Hâmid Mehmed Efendi

Taşköprîzâde Ahmed Efendinin oğlu, Kemaleddin Mehmed Efendinin küçük kardeşi olan Ebu Hâmid Mehmed Efendi (1563-1597) de Taşköprîzâdeler ailesinin ilmiye içerisindeki önemli temsilcilerinden biri olmuştur. 971/1563 senesinde doğan Ebu Hâmid Mehmed Efendi, medrese tahsilini bitirip Ebussuûd Efendiden mülâzım oldu. Kadılığı tercih ettiği için sırasıyla Rusçuk, Tırhala, Safed kadılıklarında bulundu. Haremeyn kadılığına tayin olundu; ancak vazife için giderken yolda vebaya yakalandı ve vefat etti (1005/1597).[73]

G. Torunları: Ailenin Daha Sonraki Mensupları

Kemaleddin Mehmed Efendiden sonra Taşköprîzâdeler ilmiye ailesinin önceki etkin ve yetkin durumu kalmasa da Taşköprîzâdeler ailesini ilmiye sınıfı içinde temsil eden yetişmiş

---

[71] bk. Ataî, *Hakâik*, s. 641, 642; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, IV, 80; Aktepe, *İA*, XXII/I, 44, 45; Uğur, Ali, *Taşköprîzâde Ahmed İsameddin Ebu'l-Hayr Efendi: (14 Reb. I, 901/2 Aralık 1495-30 Rec. 968/13 Nisan 1561) Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve İlmî Görüşleri* (yayınlanmamış doçentlik tezi), Erzurum, 1980, s. 47-49.

[72] bk. Ataî, *Hakâik*, s. 642; Aktepe, *İA*, XXII/I, 45; Uğur, *Taşköprîzâde Ahmed*, s. 49, 50. Ayrıca Kemaleddin Efendi hakkında kısa derli toplu bilgi için bk. İpşirli, Mehmet, "Taşköprülüzâde Kazasker Kemaleddin Efendinin Aile İçerisindeki ve İlmiye Mesleğindeki Yeri ve Eserleri Üzerine Gözlemler", *Taşköprü'den İstanbul,'a: Osmanlı Bilim Tarihinde Taşköprîzâdeler Sempozyumu*, Kastamonu, 2006, s. 109-116.

[73] bk. Ataî, *Hakâik*, s. 405; Aktepe, *İA*, XXII/I, 46; Uğur, *Taşköprîzâde Ahmed*, s. 51.

âlimler olmuştur. Özellikle Kemaleddin Mehmed Efendinin oğulları ve torunları babalarının sayesinde iyi imtiyaza sahip olmuş, ilmiye içerisinde önemli yerlere gelmişlerdir.

Taşköprîzâde Ahmed Efendinin torunlarından müteşekkil olan bu temsilciler grubundan ilk olarak Hoca Sadeddin'den mülâzım olup Haydar Paşa ve Sinan Paşa Medreselerinde müderris olarak bulunup 1016/1607 senesinde vefat eden, Şemseddin Mehmed'in oğlu Molla Ahmed Efendi zikredilebilir.[74] 17. yüzyılda ailenin temsilcileri arasında özellikle ilmiye içerisinde önemli yerleri bulunan Kemaleddin Mehmed Efendinin oğulları ve torunları vardır: Şeyh Mehmed Efendi, İbrahim Efendi, Kemaleddin Mehmed Efendinin torunu Yahya Çelebi, Kemaleddin Mehmed Efendinin torunu Ahmed Çelebi. Bunlardan Şeyh Mehmed Efendi, tahsil hayatının önemli bir kısmını babasından tamamlamış ve Şeyhülislam Sun'ullah Efendiden mülâzemet almıştır. Babası Anadolu Kazaskeri iken 1011/1602 senesinde Canbaziye Medresesinde tedris vazifesine başlamıştı. Daha sonra Yeni Ali Paşa Medresesi müderrisliğine getirilen Şeyh Mehmed Efendi, hangâh ve haseki pâyelerini almış ve 1017/1608 senesinde Sahn-ı Semân Medresesine tayin olmuş, 1018/1609 senesinde de vebadan irtihâl-i dâr-ı bekâ eylemişti.[75] Kemaleddin Mehmed Efendinin diğer bir oğlu İbrahim Efendi de babasından ilim tahsil ettikten sonra Hasan Paşa, Gazanfer Ağa, Hangâh ve Süleymaniye Medreselerinde müderrislik yaptı. Daha sonra kadılığa geçip Selanik'te ve Filibe'de (iki kez) kadılık yaptı. Bilâhare İstanbul kadılığına (1058) getirilen İbrahim Efendi, babası gibi Anadolu (1063) ve Rumeli (1065) kazaskerliklerinde de bulundu. 1067/1656 senesinde haccını edadan sonra mukaddes topraklarda vefat edince Hz. Hatice'nin kabri civarına defnedildi.[76] Kemaleddin Mehmed Efendinin torunlarından ilim tahsilinden sonra kırk akçe ile tedris vazifesine başlayıp sonra sırasıyla Sinan Ağa, Rahiki, Siyavüş Paşa, Hüsrev Kethüda, Kürkçübaşı medreselerinde müderrislik yapmış olan Yahya Çelebi (ö.1080/1668)[77] ile devrin muhtelif âlimlerinden ve özellikle Şeyhülislam Minkarîzâde Yahya Efendiden ilim tahsil ettikten sonra sırasıyla Canbaziye, Mesih Paşa, Nişancı Paşa-yı Atik, Ali

---

[74] bk. Ataî, *Hakâik*, s. 519.

[75] bk. Ataî, *Hakâik*, s. 529.

[76] Uşşakîzade İbrahim Efendi, *Zeyl-i Şakâik*; haz. Hans Joachim Kissling, Wiesbaden, 1965, s. 230, 231; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, I, 105.

[77] Uşşakîzade, *Zeyl-i Şakâik*, s. 354, 355.

Paşa-yı Atik, Sahn-ı Semân, Gevher Han Sultan, Kara Mustafa Paşa, Süleymaniye, Dârulhadîs medreselerinde müderrislik yapıp nihayet Halep kadılığına atanan ve bu vazifesi sırasında 1076/1665 senesinde vefat eden Ahmed Çelebi[78] Taşköprîzâdeler ilmiye ailesinin temsilinde çok önemli yer tutmaktadırlar.

İlmiye sınıfına mensup ailelerden yetişen kimselere tanınan haklara baktığımızda Taşköprîzâde Ahmed Efendi ile birlikte ailenin ilmiye sınıfı haklarından istifade etmeye başladığını görüyoruz. Her ne kadar dedesi Hayreddin Halil ile birlikte Osmanlı topraklarında tanınmış bir ilmiye ailesi olmuşlarsa da, dedesi ve babası sultanların dahi tercihine mazhar olmuş ulema arasında yer almışlarsa da, Osmanlı ilim kamuoyunda önemli bir yer ittihaz etmiş olsalar da ilmiyeye tanınan üst seviye haklardan ancak Taşköprîzâde'den sonra istifade edilmiştir. Buna bir örnek olarak Taşköprîzâde'nin bizzât kendisi ilmiyenin en alt seviyesi olan yirmi akçeli, otuz akçeli medreseden başlayıp kademe kademe yükselerek ancak İstanbul kadılığına gelebilirken gerek oğullarının gerekse torunlarının kısa zamanda kadılıklara gelebilmeleri ve çok kısa zaman içerisinde yükselerek kazaskerlik vazifelerinde bulunmaları gösterilebilir.

III. TAŞKÖPRÎZÂDE'NİN HAYATI, DÜŞÜNCE ÇİZGİSİ VE ESERLERİ

A. Hayatı

Taşköprîzâde Ahmed Efendinin hayatına dair en temel kaynak şürhesiz yine onun kendi eseri *Şakâik*'tir. Ancak Taşköprîzâde eserinde hayatını verip vermemekte bir hayli müteredditti r: Öyle ya, ulular bezmine bezirgânlar giremez, yüceler arasında cücelerin işi ne! Nihayet Taşköprîzâde "Efendilerin huzurunda hizmetkârların da anılması gerekir" fehvasına istinaden tereddüdünü yenmiş ve eserine kendi hayatını da eklemiştir.[79] İyi ki de eklemiş; zira Ataî'nin zeyli *Hadâikü'l-Hakâik fî Tekmileti'ş-Şakâik* ile Ali bi Bâlî'nin *el-Ikdü'l-Manzûm*'u

[78] Uşşakîzade, *Zeyl-i Şakâik,* s. 284, 285.

[79] "Kitabı bitirmeye yaklaştığımda, bu muhterem zevat ile beraber kendimi de anmamın iyi olacağı hatırıma geldi; fakat kusurlu hâlim buna engel oldu ve ben bu işe girişmek ve vazgeçmek arasında müteredditi kaldım. Ancak 'Efendilerin huzurunda hizmetkarların da anılması gerekir' sözüne binaen bu işe girişmeye cüret ettim." bk. Taşköprîzade, *Şakâik*, s. 552.

bir kenara bırakılırsa Taşköprîzâde'nin kendisi kadar hayatı hakkında geniş bilgi veren *Şakâik* dışında bir temel kaynak yoktur. Diğer kaynaklar çoğunlukla *Şakâik*'ten iktibas ile Ahmed Efendiden bahsetmektedirler.[80]

14 Rebiulevvel 901 / 2 Aralık 1495 tarihinde[81] Bursa'da doğan Taşköprîzâde ailesine nispetle Ahmed b. Mustafa b. Halil b. Kâsım b. Hacı Safa Taşköprîzâde Ebu'l-Hayr İsâmeddin Ahmed Efendi'dir; kendi ifadesiyle "insanlar arasında Taşköprîzâde diye şöhret bulmuştur."

Taşköprîzâde daha dünyaya gelmeden ismi belliydi: Ahmed. Zira doğumundan çok az zaman önce babası vazifesi icabı Bursa Esadiye medresesinden tayin edildiği Ankara'daki Ak medreseye gideceği vakitlerde mübarek yüzlü yaşlı bir zâtı rüyasında görmüş ve bu zât ona "Müjde! Bir oğlun olacak, ona Ahmed ismini ver." demişti. Babası Muslihuddin Mustafa Efendi rüyasını eşine anlatmış ve doğum sonrasında Ahmed ismini koymuştu.

Taşköprîzâde temyiz yaşına geldiğinde ailecek Ankara'ya taşındılar. Ankara'da Taşköprîzâde Kur'ân okumaya başladığında babası Muslihuddin Mustafa Efendi, ona "İsâmeddin" lakabını ve "Ebu'l-Hayr" künyesini verdi. Kendisinden iki yaş büyük olan Muhammed/Mehmed ismindeki abisine ise babası "Nizâmeddin" lakabını ve "Ebu Saîd" künyesini vermişti.

1. Tahsil Hayatı

Taşköprîzâde Ahmed Efendinin, bizzât kendisinin tahsil hayatı hakkında bilgi verdiği görülür. Taşköprîzâde otobiyografisinde hayatı hakkında bilgi verirken en fazla hayatının tahsil ve tedris dönemine değinmektedir. Özellikle, Osmanlı medrese sistemi eser-talebe-hoca merkezli olduğundan ve sınıf atlama, ders geçme usûlleri yerine eser bitirme üzerine kurulu bir eğitim olduğundan Taşköprîzâde tahsil ve tedris hayatının sürecini, basamaklarını

---

[80] Taşköprîzâde'nin hayatının taharri ve tahririnde -farklı bir kaynak belirtmedikçe- şu kaynaklardan istifade edilmiştir: Taşköprîzade, *Şakâik*, s. 552-560; Mecdi, *Hadâik*, s. 524-527; Ali b. Balî, *el-Ikdü'l-Manzûm fî Zikri Efâdili'r-Rum*, Beyrut, 1975, s. 336-340 (bu eser *Şakâik* ile birlikte basılmış); Ataî, *Hakâik*, s. 8-11; Aktepe, M. Münir, *İA*, XXII/I, 41-46; Uğur, *Taşköprîzâde Ahmed*, s. 1-45; Özalpdemir, Muhsin, *Taşköprüzade'nin Avâmil Şerhi'nin Edisyon Kritiği* (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul, 2005, s. 11-51.

[81] bk. Taşköprîzade, *Şakâik*, s. 553; Uğur, *Taşköprîzâde Ahmed*, s.19

gösterebilmek için 'hangi eseri hangi hocasından ne kadar ve nasıl bir okuma tekniği ile' okuduğuna/ders aldığına dair gayet ayrıntılı bilgiler vermektedir.

Taşköprîzâde ilim tahsiline Kur'ân eğitimi ile başlamıştı. Ankara'da Kur'ân'ı hatmettikten sonra ailesi Bursa'ya geri dönmüştü. Bu sırada babası iki oğluna Arapça eğitimi vermeye başladı ve Arap diline küçük bir giriş yaptı. Babasının işi icabı İstanbul'a gitmesi durumu hasıl olunca, babası Muslihuddin Mustafa Efendi tahsillerinin devamı için oğullarını "Yetim" lakabıyla meşhur Molla Alâeddin Ali'ye[82] emanet etmişti.

Molla Yetim, dünya nimetlerine hiçbir meyli olmayan, hiç evlenmemiş, ömrünü küçük bir evde tek başına geçirmiş, ilim aşığı bir zâttı. Kadızâde Kâsım Efendinin rahle-i tedrisinde yetişen Molla Yetim, ilmi karşılığında devletten herhangi bir makam istemediği gibi ders verdiklerinden de hiç ücret almaz; bunun yanında küçük evinde yediden yetmişe herkese sarf nahivden hadis tefsire kadar her ilimden dersler verirdi. Molla Yetim'den ders alanlar arasında Taşköprîzâde Ahmed Efendi ile abisi Nizâmeddin Mehmed de vardı. Taşköprîzâde daha sonraki hayatında ve şahsiyetinde önemli tesirleri bulunacak olan hocası Molla Yetim'den Bursa'da Arap dili gramerine dair (sarf, nahiv) dersler aldı. Molla Yetim'den sarftan *Maksud* adlı müellifi meçhul eseri, İzzeddin Zencânî'nin *İzzî* diye meşhur muhtasar eserini ve Ahmed b. Ali b. Mesud'a ait *Merâhu'l-Ervâh* adlı eseri; nahivden ise İmam

---

[82] Halası hariç bütün yakınlarını bir veba salgınında kaybettiği için 'Yetim' lakabıyla anılan Aydınlı Molla Alâeddin Ali Yetim, ergenlik çağına kadar halasıyla kaldı ve sonra ilim tahsiline koyuldu. Hemen bütün ilimlerde behresi olan Molla Yetim, Tire ve Bursa ulemasından ders aldıktan sonra Fatih tarafından yeni açılan Sahn-ı Seman'ın ilk talebelerinden biri olarak ilim tahsili için İstanbul,'a gitti. Ancak İstanbul, ilim muhiti daha yeni yeni teşekkül etmekte olduğundan ve beklediği kaliteyi bulamadığından Molla Yetim, Tire'ye geri döndü. O sıra Tire'de müderrislik yapan Kadızade Kâsım Efendinin rahle-i tedrisine katıldı ve bu hocasını bir daha bırakmayıp "onun hizmetinde kemalât-ı beşeriyeye iştigal-i azim ile meşgul oldu" hocası Fatih tarafından Sahn-ı Seman'a nakledilince beraberinde o da gitti. Hocası Bursa kadılığına nakledilince o da Bursa'ya gidip yerleşti ve ömrünü bu şehirde geçirdi. Molla Yetim dünyaya ve dünyalık işlere meyli olmayan bir şahsiyetti. İlim ve ibadetten başka gayesi yoktu. Dünya işlerinden fariğ olarak aza kanaat ederdi. Hatta hiç evlenmemiş çoluk çocuğa dahi karışmamıştı. Hocasının, kendisini medreselerde vazife talebi için Sultan Fatih'e göndermesine rıza göstermeyip "Allah'a söz verdim." diyerek devletten herhangi bir vazife almamıştı. Küçük evinde kimseye hayır demez herkese sarf nahivden hadis tefsire kadar her ilimden dersler verirdi. Bazen günde farklı ilimlerden yirmi ders okuttuğu olurdu. "nefs-i nefîsini livechilleh bezleyledi"ğinden kimseden ücret talep etmez, hediyeden başka bir şey kabul etmezdi. Hat konusunda müthiş kabiliyeti vardı. Hem her türlü yazıyı okur hem de çok güzel yazardı. Kitap tamiri ve ciltleme işinden de anlardı. Bu kabiliyetleri hem onun maişetini kolaylaştırmış hem de geniş bir kütüphane sahibi yapmıştı. bk. Taşköprîzâde, *Şakâik*, 337, 338; Mecdi, *Hadâik*, s. 345, 346.

Abdülkâhir Cürcânî'nin *Muhtasaru'l-Mie*'si, İmam Mutarrızî'nin *Kitâbu'l-Misbâh*'ı ve Allâme İbn Hâcib'in *Kitâbu'l-Kâfiye*'sini okudu. Buraya kadarki dersleri hep abisi Nizâmeddin Mehmed ile birlikte okumuşlardı. Molla Yetim'le Arap grameri derslerine devam ettikleri sırada amcaları Kıvâmeddin Kâsım[83] Bursa'daki Molla Hüsrev Medresesine müderris olarak atanınca dil (sarf, nahiv) eğitimine amcaları ile devam ettiler. Bu sırada abisi Nizâmeddin Mehmed hastalanıp da vefat edince (914/1508) Taşköprîzâde ilim tahsiline tek başına devam etti. Bir süre daha dilbilimlerine[84] amcasıyla devam eden ve amcasından nahve dair Molla Câmi'nin kendi ismiyle meşhur olan *el-Vâfiye fî Şerhi'l-Kâfiye* adlı eserini (Merfûât bahsinden Mecrûrât bahsine kadar iki kardeş beraber) sarf ilminden Necmeddin Ömer b. Herevî'ye ait *Kitâbu'l-Hâruniyye*'yi ve nahivden İbn Mâlik'in *Elfiyye*'sini (*Elfiyye*'yi ezberlemeyi bitirdiğinde abisi Nizâmeddin Mehmed 914/1508 senesinde vefat etti.) ve Tâceddin Muhammed b. Muhammed el-İsferâyînî'nin *Dav'u'l-Misbâh*'ını Bursa'da okuyan Taşköprîzâde Ahmed Efendi ayrıca amcası Kıvâmeddin Kâsım Efendiden mantık dersleri de almıştı. Kıvâmeddin Kâsım Efendi ile birlikte mantık ilminden dair *Hüsâmeddin Kâtî şerhi*yle birlikte *İsagucî* muhtasarını[85] ve Allâme Kutbeddin Râzî'ye ait olan *Şerhu'ş-Şemsiyye*'nin[86] bir kısmını okumuştu.

Bu sırada babası Muslihuddin Mustafa Efendinin İstanbul'dan Amasya Hüseyniye Medresesine tayin olması üzerine Ahmed Efendi, Amasya'da babasının gözetiminde eğitimine devam etti. Amcası ile yarım kalan mantık tâlimine babasından devam etti. Babası ile birlikte ise yine Allâme Kutbeddin Râzî'ye ait *Şerhu'ş-Şemsiyye* adlı mantık eserini *Seyyid Şerif Cürcânî hâşiyesi* ile birlikte okudu.

---

83 Amcası Kıvameddin Kâsım'ın hayatı için bk. bir önceki kısım: "Taşköprîzâdeler: İlmiyeye Mensup Bir Aile".

84 Taşköprîzâde kendi eseri *Miftah*'ta okduğu kitaplar ve müelliflerinden bahsetmektedir. Mesela sarf ilminden okuduğu eserler ve müelliflerinin tanıtımı için bk. Taşköprîzâde, Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzûâti'l-Ulûm*, Beyrut, 1975, I, 133-137; nahve dair okuduğu eserler ve müellifleri için bk. Taşköprîzâde, *Miftâh*, I, 165, 170-173, 179-182.

85 *İsagucî* ve şerhleri için bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, Beyrut, t.y., I, 206-208.

86 bk. Taşköprîzâde, *Miftâh*, I, 275, 276; ayrıca Taşköprîzâde'nin tanıttığı mantık eserleri için bk. Taşköprîzâde, *Miftâh*, I, 272-279.

Mantıktan sonra babasından İslam düşüncesine (kelam, felsefe) dair eğitim alan Taşköprîzâde, kelam ilminden Allâme Teftazânî'nin *Şerhu'l-Akâid*'ini[87] *Molla Hayâlî'nin hâşiyesi*yle birlikte; felsefeden (mantık, ilm-i tabiî ve ilm-i ilahîyi muhtevi) Mevlânâzâde Ahmed Herevî'nin *Şerhu Hidâyeti'l-Hikme*[88] adlı eserini *Molla Hocazâde'nin hâşiyesi*yle birlikte; yine felsefî rengi ağır basan bir kelam kitabını, Allâme Şemseddin İsfehânî'nin *Şerhu't-Tavâli'*[89] adlı eserini, Seyyid Şerif'in *Hâşiyetü Şerhi'l-Metâli'* adlı hâşiyesi ile birlikte okudu. Yine babasından münazara ilmine dair Mevlânâ Mes'ud Rumî'nin *Şerhu Âdâbi'l-Bahs*[90] adlı eserini ve belagat ilmine dair Allâme Teftazânî'nin *eş-Şerhu'l-Mutavvel li't-Telhîs* adlı eserini *Seyyid Şerif'in hâşiyesi* ile beraber okudu.[91] Bu tahsil sonrasında babası "Ben babalık vazifemi yerine getirdim, bundan sonrası sana kalmış." diyerek icazet verdi.[92]

Babası ile süren eğitim hayatı bitince bundan sonra Taşköprîzâde'nin özellikle "tahkik ve itkan üzere okuduğunu (kırâetu tahkîkin ve itkânin)"[93] vurguladığı bir eğitim sürecine girdi.

Taşköprîzâde babasından sonra tahsil hayatına dayısı ile devam etti. Taşköprîzâde'nin (Seyyid Yusuf b. Hüseyin el-Hüseynî'nin oğulları olan) iki dayısı vardı. Biri Âbid Çelebi diye meşhur Molla Abdülaziz[94] diğeri Molla Abdurrahman. Âbid Çelebi'nin sadece Gelibolu'da

---

87 Taşköprîzâde, *Miftâh*, I, 190-192; ayrıca *Şerhu'l-Akâid* ve üzerine yapılan çalışmalar için bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, II, 1145-1149.

88 *Hidâyetü'l-Hikme* ve şerhleri için bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, II, 2028-2030.

89 Beyzâvî'nin *Tavâliu'l-Envâr* adlı eserine İsfehanî'nin yazdığı *Metâliu'l-Enzâr* adlı şerhtir. bk. Taşköprîzâde, *Miftâh*, II, 159; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, II, 1116, 1117.

90 bk. Taşköprîzâde, *Miftâh*, I, 280, 281; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, I, 39, 40.

91 *Mutavvel* ve *Cürcanî hâşiyesi* için bk.Taşköprîzâde, *Miftâh*, I, 190-195; ayrıca bu iki eser dahil Sekkakî'nin *Miftahu'l-Ulûm* adlı eseri üzerinden yapılan çalışmalar için bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, II, 1762-1768.

92 Mecdi Efendi tercümesinin güzel ifadesiyle: "zimmet-i himmetime lâzım olan hakk-ı übüvveti ben itmâm eyledim. Şimden sonra tekmîl-i zât ve tahsîl-i kemâlât eylemek senin elindedir" bk. Mecdi, *Hadâik*, s. 525.

93 Tahkik ve itkan üzere okuduğunu belirttiği eserler Osmanlı medrese sisteminde klasik metafiziğin en temel eserleridir: 1. Seyyid Şerif'in *Şerhu'l-Metâli'* adlı esere haşiyesini babasından; 2. Seyyid Şerif'in *Şerhu't-Tecrid* hâşiyesini dayısından; 3. Seyyid Şerif'in *Şerhu'l-Mevâkıf* adlı eserini Molla Muhyiddin Seydi Kocavî'den.

94 Âbid Çelebi (Dayısı): Âbid Çelebi lakabıyla meşhur olan Molla Abdülaziz, Molla Hüsrev Medresesi müderrisi Muhyiddin Mehmed Samsunî'den, Manastır Medresesi müderrisi Molla Kutbeddin'den, Sahn Medresesi müderrisi Molla Ahî Çelebi'den, Molla Ali Fenârî ve II. Bayezid'in hocası Molla Muarrifzade'den okuduktan sonra Gelibolu Medresesine tayin edildi. Daha sonra tedris vazifesinden kadılık vazifesine geçti

müderris olup daha sonra kadılıklarda vazife aldığı ve kadılık sebebiyle ilimle fazla iştigal edemediği dikkate alınırsa Taşköprîzâde'nin ders aldığı dayısının Molla Abdurrahman[95] olması daha ziyade muhtemeldir. Bu dayısıyla kelam ilmine dair Seyyid Şerif Cürcânî'nin (Şemseddin İsfehânî'nin Nasîreddin Tusî'nin *Tecrîdü'l-Kelam*'ına yazdığı) *Şerhu't-Tecrîd* üzerine hâşiyesini (başından-vücûb ve imkan bahsine kadar, tahkik ve itkan üzere) okudu.

Daha sonra dönemin önemli âlimlerinden kazaskerlik ve şeyhülislamlık vazifelerinde de bulunmuş Molla Muhyiddin Fenârî'den[96] Seyyid Şerif'in arap dili ve belagatine dair *Şerhu'l-Miftâh* adlı eserini (başından-fasl ve vasl bahsinin sonuna kadar) okudu.

Daha sonra da Molla Muhyiddin Seydî Kocavî'den[97] Seyyid Şerif'in kelama dair *Şerhu'l-Mevâkıf* adlı eserini (ilahiyyat bahsinin başından-nübüvvat bahsine kadar, tahkik ve itkan üzere); tefsir ilminden de Zemahşerî'nin *Keşşâf Tefsiri*'nden Nebe' suresini okudu.[98]

---

ve bazı beldelerde kadılık yaptı. Daha çok kadılık ile meşgul olduğundan ilim ile iştigali az idi ve bu yüzden telif eser de bırakmamıştı. bk. Taşköprîzâde, *Şakâik*, 393, 394; Mecdi, *Hadâik*, 395.

95 Molla Abdurrahman (Dayısı): Muhyiddin Mehmed Samsunî, Molla Kutbeddin, Molla Ali Fenârî ve Molla Ali Yegânî gibi önemli âlimlerden ders alan Molla Abdurrahman, her ne kadar Bolu'da bir medresede ve Bursa'da Çendik Medresesinde müderrislik yapmış ise de bilâhare ibadet ve riyazet hali ağır bastığından günlük on beş akçe ile tedris vazifesini bırakıp bazen evine çekilmiş bazen de dağlara yönelmişti. Kendisi hakkında ziyadesiyle kerametvari haller ve hadiseler anlatılırdı. Dayısının bâtınî yönü ağır basmakla beraber zâhirî ilimlerde de başarılıydı. Her ilimde tahkik ve tedkik sahibiydi. Aklî ilimlerde daha mahir olmakla beraber devrin bütün ilimlerinde üstündü. Her ilimde herkes ile konuşabilir ve tartışabilirdi. Onunla münazara edenler acziyetlerini fark edip ilimdeki payesini itiraf ederlerdi. Herhangi bir ilmi çok kısa sürede çok öz şekilde anlatabilirdi ve herkes de meseleleri anlardı. bk. Taşköprîzâde, *Şakâik*, 394-396; Mecdi, *Hadâik*, 396-398.

96 Molla Fenârî'ye nispetle Fenârîzadeler diye meşhur ve maruf aileye mensuptur. Sırasıyla Babası Alâeddin Ali Fenârî'den, Molla Hatibzade'den, Molla Efdalzade'den ders almıştır. Tahsili bitirince İstanbul,'da Ali Paşa Medresesinde tedris vazifesine başlamış, bilâhare Bursa Sultan Mehmed Medresesi ile Sahn-ı Seman Medresesinde müderrislik yaptıktan sonra önce Edirne sonra İstanbul, kadılıklarında vazife almıştır. Taşköprîzâde'nin ahlak ve faziletinden, takva ve adaletinden sitayişkarane bahsettiği hocası Muhyiddin Efendi, daha sonra on beş yıl Anadolu ve Rumeli kazaskerliklerinde bulunmuş, bir ara bir boşluk yaşansa da bilâhare şeyhülislamlığa getirilmiş ve üç yıla yakın bu makamda bulunduktan sonra yaşlılığı sebebiyle ayrılmıştır. Vazifelerinin ağırlığı yüzünden eser telifi ile fazla uğraşamamıştır. bk. Taşköprîzâde, *Şakâik*, s. 384, 385; Mecdi, *Hadâik*, s. 387-389; İpşirli, Mehmet, "Fenârîzade Muhyiddin Çelebi", *DİA*, XII, 339, 340.

97 Devrin tanınmış âlimlerinden olan babası Mehmed Kocavî'de ilim tahsiline başlayan Molla Muhyiddin Seydi Mehmed Efendi, daha sonra sırasıyla Molla Bahaeddin, Molla Abdi ve Fenârîzade Molla Hasan Çelebi'den ders aldı. Malkara, İbrahim Paşa (İstanbul,), Orhan Gazi (İznik), Dârulhadîs (Edirne), Mustafa Paşa (İstanbul,), Sahn-ı Seman medreselerinde müderrislik yapan Muhyiddin Seydi Efendi, Yavuz Selim zamanında sırasıyla İstanbul, kadılığı, Anadolu kazaskerliği ve Mısır kadılığı vazifelerinde bulundu. Yaşadığı çağda Arabî ilimler, Tefsir, Hadis, Usûl, Füru ve Aklî ilimlerde ileri seviyede yetkin olan

Aklî ilimlerde de dersler alan Taşköprîzâde aklî ilimlere dair dersleri bu sahada dönemin en büyük otoritesi Mirim Çelebi'den aldı. "Ulûm-u riyâziyede ne asrında ne de sonrasında hiç kimsenin ulaşamadığı büyük bir maharet sahibi" diye tanıttığı hocası Mirim Çelebi, soyu itibariyle hem Ali Kuşcu'ya hem de Kadızâde Rumî'ye istinadı ile dedelerinin temsil ettikleri Semerkant matematik-astronomi okulunun kendi dönemindeki en önemli temsilcisi olmuş ve aklî ilimlerde asrının otoritesi konumuna gelmişti. Taşköprîzâde, hocasından Ali Kuşcu'nun *Kitâbu'l-Fethiyye*[99] adlı ilm-i heyet (astronomi) eserini okudu. Bu eseri okurken hocası da -kendisine kazaskerliği getirecek olan- esere şerhini yazıyordu. Taşköprîzâde'nin ifadesiyle "ben okurken hocam kitap üzerine şerh yazıyordu, bu şerhini Sultan Selim Han'a hediye etti, Sultan da onu Anadolu kazaskerliği makamına tayin etti."[100] Taşköprîzâde aklî ilimleri babasından da okumuştu. Kadızâde Rumî'nin *Eşkâli't-Te'sîs* şerhi ve *Şerhu'l-Çağminî* adlı eserlerinin "Kadızâde Rumî – Molla Fethullah Şirvanî – babasının dayısı Molla Mehmed Niksarî – babası Muslihuddin Mustafa – Taşköprîzâde" icazet silsilesi ile okunmasıyla Taşköprîzâde, aklî ilimlere dair babasından aldığı dersler ve icazet ile de Semerkant matematik-astronomi okuluna ulaşabiliyordu.[101]

Taşköprîzâde'nin daha sonraki hocası ise Şeyh Muhammed Tunûsî'dir. Taşköprîzâde'nin beyanlarıyla "fazl u tedkikte, hıfz u tahkikte Allah'ın ayetlerinden bir ayet",

---

Muhyiddin Seydî Efendi, kitabet, hitabet ve beyan hususunda da oldukça kabiliyetliydi. bk. Taşköprîzâde, *Şakâik*, s. 299-301; Mecdi, *Hadâik*, s. 315-316.

98 Babasından sonra ders aldığı üç hocasında da Osmanlı uleması üzerinde büyük tesiri olan Seyyid Şerif Cürcanî'nin eserlerini okumuştur. Müellif ve eserleri için bk. Taşköprîzâde, *Miftâh*, I, 192-195; ayrıca Zemahşerî ve meşhur tefsiri *Keşşâf* için bk. Taşköprîzâde, *Miftâh*, II, 87-90.

99 bk. Taşköprîzâde, *Miftâh*, I, 349.

100 Molla Bedreddin Mahmud b. Mehmed b. Kadızade Rumî, Mirim Çelebi diye meşhurdur. Soyu hem Ali Kuşcu'ya hem de Kadızade Rumî'ye dayanmaktadır. Bu haseple dedelerinin temsil ettikleri Semerkant matematik-astronomi okulunun kendi dönemindeki en önemli temsilcisi olmuş ve aklî ilimlerde asrının otoritesi konumuna gelmişti. Molla Hocazade, Sinan Paşa gibi dönemin tanınmış simalarından dersler alan Mirim Çelebi, tahsilinin bitmesi ile Gelibolu'da tedris vazifesine başlamış, bilâhare Bursa Manastır Medresesinde müderrislik yapmıştı. Daha sonra II. Bayezid onu kendisine hoca olarak tayin etmişti. Yavuz Sultan Selim döneminde de bir süre Anadolu Kazaskerliği vazifesinde bulunmuştu. Riyazî ilimler sahasındaki âlimlerce makbul eserleri bulunan Mirim Çelebi'nin Ali Kuşcu'nun *Fethiyye*'sine ve Uluğ Bey *Zic*'ine yazdığı şerhler çok meşhurdur. Fethiyye şerhini Taşköprîzâde'ye okuturken yazmıştır, Taşköprîzâde hocasına okurken o da şerh yazıyordu. bk. Taşköprîzâde, *Şakâik*, s. 327, 328; Mecdi, *Hadâik*, s. 339; Fazlıoğlu, İhsan, "Mirim Çelebi", *DİA*, XXX, 160, 161.

101 Taşköprîzâde, *Şakâik*, s. 15, 16; Mecdi, *Hadâik*, s. 38; eserler için bk. Taşköprîzâde, *Miftâh*, I, 348, 349.

"ilim dağlarından bir dağ", "naziri görülmedik bî-misil ve bî-bedel bir fazıl-ı mükemmel", "eşsiz bir âlim" olan hocası Şeyh Muhammed Tunûsî, Kanûnî Sultan Süleyman devrinde İstanbul'a gelmişti. Bu sırada Taşköprîzâde kendisine *Sahîh-i Buhârî*'nin baş kısımları ile Kadı Iyâz'ın *Şifâ*'sından bir kısmını okumuştu. Ayrıca hocasıyla cedel ve hilaf ilimlerini okumuş ve meânî, beyan, kelam gibi ilimlerde hocasıyla pek çok mübahase etmişti. Bu ilim tahsili neticesinde de hocası kendisine "bütün okuduklarını ve dinlediklerini" ve "kendisinden rivâyeti caiz ve sahih olanların hepsini" rivâyet edebilmesi için yazılı ve sözlü icazet verdi.[102]

Taşköprîzâde burada medrese eğitiminin köşe taşı olan ve bu eğitimin belli merhalelerini gösteren eserleri zikretmiş olmalı. Zira bu hocalarından medreselerde mütedâvil başka eserler de okuduğu halde onları zikretmemiştir. Mesela Kadızâde Rûmî'nin, hendese ilminin temel eserlerinden Şemseddin Semerkandî'ye ait *Eşkâlu't-Te'sîs* adlı esere yazdığı şerh (*Tuhfetü'r-Reîs*) ile heyet ilminin temel eserlerinden Şerefuddin Ebu Ali Mahmud el-Çağminî'ye ait *el-Mulahhas fi İlmi'l-Hey'etü'l-Basîte* adlı esere yazdığı şerhi (*Şerhu'l-Çağminî*) babasından okumuştu. Molla İbn Midas Hüsameddin Tokâdî'nin Seyyid Şerif'in *el-Mie* adlı eserine yazdığı şerhi yine babasından okumuştu. Taşköprîzâde bunları kendi tercüme-i halinde vermediği halde diğer ulemanın hayatlarından bahsederken vermiştir.

---

[102] Tunus'ta doğmuş ancak Mağuşî diye meşhur olmuştur. Şeyh Muhammed Tunusî, Kanuni Sultan Süleyman devrinde İstanbul,'a gelmişti. Taşköprîzâde'nin ifadelerine göre eşsiz bir âlimdi: "fazl ve tedkikte, hıfz ve tahkikte Allah'ın ayetlerinden bir ayet idi." "ilimde eşsiz bir âlim idi." "ilim dağlarından bir dağ idi." "naziri görülmedik bî-misil, ve bî-bedel bir fazıl-ı mükemmel idi." Kur'an-ı Kerim'i kırâat-ı seb'a ve aşere ile okur hiç kitaba bakma ihtiyacı duymazdı. Nahiv ilmini mümkün olan en üst seviyede bilirdi. Mantık kurallarını ezbere bilir ve unutmadan takılmadan tekrarlardı. Fıkıh usûlü kaideleri tamamıyla ezberinde idi. Pek çok eseri tetkik ve tahkik üzere bilir ve rahatça kendi mütalaalarının da ilavesi ile ezbere okuyabilirdi: eş-Şerhu'l-mutavvel li't-telhis'i Seyyid Şerif'in haşiyesi ile birlikte ve kendisinin pek çok tetkikât ve tahkikâtları ile beraber ezbere okurdu. Isfahani'nin Şerhu't-tavâli' adlı eseri, Seyyid Şerif'in Şerhu'l-Mevâkıf adlı eseri ve Kutbeddin Râzî'nin Şerhu'l-Metâli' adlı eseri tamamı ile ezberinde idi, itkan ve tetkik üzere bilirdi. Fıkıh usûlüne dair olan et-Telvih fi şerhi't-tavzih ve Kadı Azudüddin'in Şerhu muhtasarı İbn Hacib adlı eserleri de ezbere bilirdi. Keşşaf tefsirini de Tayyibî haşiyesi ile ezbere bilirdi. Yanında kitap veya herhangi bir yazılı kağıt bulunmadığı halde dilediği ilimleri ezberinden mütalaa ederdi. Devamlı ilimle iştigal eder ve vaktinin çoğunu Kur'an tilaveti ile geçirirdi. Anlatmış olduğu ilim tahsili yolundaki mücâhedeleri, beşer takatinin üstünde ancak Allah'ın dilediğine kolaylaştırdığı kimselerin başarabileceği şeyler idi. İstanbul,'un kışına alışamadığı için Kanuni Sultan Süleyman'dan izin alarak Mısır'a gitti ve Kâhire'de vefat etti. bk. Taşköprîzâde, *Şakâik*, 451-453; Mecdi, *Hadâik*, 452, 453.

Şakâik mütercimi Mehmed Mecdi Efendi de bu hususa işaret etmektedir: "bu tafsili kendinin tercümesinde zikretmeyip bu mahalde ifade eyledi."[103]

Taşköprîzâde Ahmed Efendi, bu tahsil süreci içerisine Osmanlı ilim geleneğinin bir gereği olarak bazı hocalarından icazetler aldı. Mehmed Mecdi Efendi bu durumu şöyle ifade etmiştir: "… ve bilcümle müellif-i *Şakâik* beş altı silsile ile mücâzdır. Kâide-i mukarrere-i ahrâr ve ebrâr oldur ki ashâb-ı ulûm-u âliye ve erbâb-ı kemâlât-ı sâmiye rütbe-i ifadeye vâsıl oldukda câh ve mansıb ile tevkîr olunup riâyet ve himâyet olunur."[104] Babasından tefsir ve hadis ilimlerinde üç farklı icazet almıştı: 1. Muslihuddin Mustafa (babası) – Hayreddin Halil (dedesi) – Molla Yegân – Molla Fenârî – Cemaleddin Aksarâyî – Şeyh Ekmeleddin;[105] 2. Muslihuddin Mustafa (babası) – Molla Hocazâde – Molla Yegân; 3. Muslihuddin Mustafa (babası) – Molla Hocazâde – Molla Fahreddin Acemî – Molla Haydar – Allâme Sadeddin Teftazânî. Hocası Molla Seydî Muhyiddin Kocavî'den de tefsir ve hadis ilimlerine dair bir icazet almıştı: Molla Seydî Muhyiddin – Molla Hasan Çelebi Fenârî – Askalânî'nin talebelerinden biri– İbn Hacer Askalânî. Hocası Şeyh Tunûsî'den ise tefsir ve hadis yanında diğer ilimlerden de icazet aldı: Şeyh Muhammed Tunûsî Mağuşî – Veliyyullah Şihâbeddin Ahmed Bekkî – Ahmed b. Hacer Askalânî.

2. Tedris Hayatı ve Kadılığı

Taşköprîzâde Ahmed Efendi tahsil hayatının bitmesi ile birlikte; II. Murad zamanında Anadolu beylerbeyliği ve vezirlik vazifelerinde bulunan Oruç Paşa tarafından 803/1401-2 senesinde inşa edilen otuzlu medreselerden biri olan Dimetoka Oruç Paşa Medresesine[106] 931 Recebinde (1525) 25 akçe ile şerefbahşa olmuştu. Bu medresede talebelerine belagat, kelam ve fıkıh dersleri verdi. Derslerinde Sadeddin Teftazânî'nin *Şerhu'l-Mutavvel li't-Telhîs* adlı eseri (beyan bahsinden-istiare bahislerine kadar) ile; Seyyid Şerif Cürcânî'nin *Tecrîd*

---

[103] bk. Taşköprîzâde, *Şakâik*, 15, 16; Mecdi, *Hadâik*, 38.

[104] Mecdi, *Hadâik*, s. 525

[105] Bu icazet *Şakâik*'in diğer baskısında farklı verilmiş: "Muslihuddin Mustafa (babası) – Hayreddin Halil (dedesi) – Molla Yegân – Molla Niksarî – Cemaleddin Aksarayî – Şeyh Ekmeleddin" bk. Taşköprîzâde Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye,* Bağdad: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1975, s. 328.

[106] Ataî, *Hakâik*, s. 8; Baltacı, Cahid, *XV - XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, 2. bs., İstanbul, 2005, I, 292-295: Taşköprîzâde için 931'den önce diye kayıt düşülmüş.

Hâşiyesini (başından-umuru amme bahislerinin sonuna kadar) ve yine Seyyid Şerif'e ait olan *Şerhu'l-Ferâiz* adlı eseri okuttu.

Daha sonra, II. Bayezid devrinde kazaskerlik vazifesinde bulunan Balıkesirli Mehmed b. Mustafa b. Hacı Hasan tarafından tahminen 911/1505 tarihinde bina edilen ve tarafından çeşitli vakıflar tayin edilen, pâye bakımından 30 akçeli (daha sonra 40 ve bilâhare 50 akçeli) olan İstanbul Hacı Hasanzâde Medresesinde[107] 933 Recebinde (1526) otuz akçe ile mütesaddi-i ifade olmuştu. Bu medresede müderrisi 30 akçe alırken talebeye günlük 15 akçe veriliyordu ve muhtemelen Taşköprîzâde 15 talebeye eğitim veriyordu. Bu medresede Taşköprîzâde talebelerine belagat, kelam, fıkıh dersleri yanında bir de hadis dersi verdi. Derslerinde ise Sadruşşerîa'nın *Şerhu'l-Vikâye*'sini (başından-Kitâbu'l-bey'); Seyyid Şerif'in *Şerhu'l-Miftâh*'ını (başından-îcaz ve itnab bahsine kadar) ve yine Seyyid Şerif'e ait *Tecrîd Hâşiyesini* (umûr-u âmme bahislerinden-vücûb ve imkan bahislerine); hadisten Hüseyin Beğavî'nin *Kitâbu'l-Mesâbîh*'ini[108] (başından-sonuna 2 kez) okuttu.

Kitâbu'l-Mesâbîh'i okutmayı/nakletmeyi bitirdiğinde İstanbul'da babası vefat etti (12 Şevval 935).

II. Murad devri emirlerinden olan ayrıca Bosna beylerbeyliği ve muhtemelen vezirlik makamlarında bulunan İshak Paşa tarafından bina ettirilen, Üsküp'teki 40 akçeli (daha sonra 50 akçeli) İshak Paşa Medresesine[109] 936/1531 senesinde 40 akçe ile müderris oldu. Bu medresede Taşköprîzâde belagat, kelam, fıkıh, hadis dersleri yanı sıra fıkıh usûlü dersi de verdi. Bu medresede derslerinde sırasıyla şu eserleri okuttu: hadisten Beğavî'nin *Kitâbu'l-Mesâbîh*'ini (başından-sonuna) ve Sağanî'nin *Kitâbu'l-Meşârık*'ını (başından-sonuna: "oraya varınca ramazan ayında bu iki kitabı nakletti."); fıkıh usûlünden Sadruşşreîa'nın *et-Tavzîh* (baştan-sona) adlı eserini; fıkıhtan yine aynı müellifin *Şerhu'l-Vikâye* (Kitâbu'l-bey' kısmınından-sonuna) adlı eserlerini ve Seyyid Şerif'in *Şerhu'l-Ferâiz*'ini ve bellagattan da *Şerhu'l-Miftâh* (fennu'l-beyanın başından-kitabın sonuna kadar) adlı eseri.

---

[107] Ataî, *Hakâik*, s. 8; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, I, 439-442.

[108] bk.Taşköprîzâde, *Miftâh*, II, 129.

[109] bk.Ataî, *Hakâik*, s. 8; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, I, 492-494.

Daha sonra h. 942 Şevvalinde (1536) zaman içerisinde pâyesi giderek yükselen ve otuzlu, kırklı ve ellili medreseler arasında yer alan İstanbul Kalenderhâne Medresesine[110] 40 akçe ile tayin edildi. Burada talebelerine hadis, kelam, fıkıh ve belagat derslerini verirken *Kitâbu'l-Mesâbîh* (başından-kitâbu'l-bey' kısmına kadar); Seyyid Şerif'e ait *Şerhu'l-Mevâkıf* (vücûb ve imkan bahislerinden-a'râz bahislerine kadar); Sadruşşerîa'ya ait *Şerhu'Vikâye* (bazı bölümler); Seyyid Şerif'e ait *Şerhu'l-Miftâh* (bazı bölümleri) adlı eserleri okuttu.

Yavuz Selim devri Veziriâzamlarından Kara Mustafa Paşa tarafından bina edilen elli akçeli İstanbul Koca Mustafa Paşa (Mustafa Paşa-yı Atik) Medresesinde 944 Rebiul-ahirinde (1537) Paşazâde yerine ferş-i seccâde-i tahkik eyleyen[111] Taşköprîzâde günlük 50 akçe alırken talebelerine yevmî 26 akçe veriliyordu. Burada talebelerine hadisten *Kitâbu'l-Mesâbîh* (kitâbu'l-bey' kısmından-kitabın sonuna kadar); fıkıhtan Mergınânî'ye ait *el-Hidâye*[112] (başından-zekat bahsine kadar); kelamdan *Şerhu'l-Mevâkıf* (ilahiyyat bölümünün bir kısmını) adlı eserleri okuttu.

Edirne başkent iken gözde bir medrese olan, II. Murad'ın yaptırdığı Saatlı Medrese ile Fatih Sultan Mehmed'in yaptırdığı Peykler Medresesinden (bu yüzden Taşköprîzâde "Mütecâvir iki medreseden birine naklolundum" demektedir; ancak hangisi olduğu belli değil.) müteşekkil, Edirne'deki 50 akçeli Üçşerefeli Medresesine 945 Zilkâdesinde (1538) Vâsi' Âlîsi yerine terfi etti.[113] Burada talebelerine hadisten *Sahîh-i Buhârî* (9 ciltten 1. cildini); fıkıhtan *el-Hidâye* (zekat kısmından-hac kısmının sonuna kadar); ve fıkıh usûlünden Sadeddin Teftazânî'nin *Kitâbu't-Telvîh*'i (başından-birinci taksime kadar) okuttu.

Taşköprîzâde 946 Rebiulâhirinde (1539) İstanbul Sahn-ı Semâniye'ye[114] pây-ı himmet koyup Sahn-ı Semân'daki Karadeniz cihetindeki ikinci medrese olan Çifte Başkurşunlu

---

[110] bk. Ataî, *Hakâik*, s. 8; İlk olarak kilise idi. Fatih Sultan Mehmed İstanbul,'u fethedince cami ve medreseye çevirdiği sekiz kiliseden biri de Kalenderhane Medresesidir, bk. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, I, 507-510.

[111] bk. Ataî, *Hakâik*, s. 8; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, II, 534-538.

[112] bk.Taşköprîzâde, *Miftâh*, II, 237, 238.

[113] bk. Ataî, *Hakâik*, s. 8; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, II, 725-734.

[114] Fatih Sultan Mehmed zamanında inşa edilen Fatih külliyesinin eğitime ayrılan kısmını, sekiz adet olan Medreseler ve her biri için yapılan tetimmeleri teşkil etmekteydi. 875/1470-71 tarihinde tamamlanan külliyedeki medreselerin her birinde elli akçe payeli bir müderris bulunur ve her müderrisin 15 talebesi olurdu. Sekiz adet olduğundan Semaniye veya Sahn-ı Seman diye anılan bu medreseler elli akçe payeli

Medreseye; 954 senesinde ise Akdeniz cihetindeki üçüncü medrese olan Çifte Ayakkurşunlu Medreseye müderris olmuştur.[115] Bu medresede Taşköprîzâde, *Sahîh-i Buhârî* (baştan-sona 2 kez); Kadı Beyzâvî Tefsiri (Bakara suresi); *el-Hidâye* (Kitâbu'n-nikahtan-kitâbu'l-büyû'a kadar); *Kitâbu't-Telvîh* (birinci taksimden-ahkâm bahislerine kadar) okuttu.

İnşası, Kili ve Akkirman kalelerinin fethi için sefere çıkarken II. Bayezid'in Edirne'de temeline harç koymasıyla başlayan külliyenin içinde yer alan II. Bayezid Medresesi, vakfiyesine göre her ne kadar 50 akçeli ise de daha sonraları 60 akçeli pâyeli medreseler arasında yer almıştı. Taşköprîzâde Edirne Bayezidiyesinde 951 Şevvalinde (1544) Arabzâde Abdulbâkî Efendi yerine mihrab-nişin olmuştu.[116] Burada da daha önce okutuyor olduğu derslere ve kitaplara devam etti: *Sahîh-i Buhârî* (1/3 kadarını); *el-Hidâye* (Kitâbu'l-büyu'dan-Kitâbu'ş-şüf'aya kadar); *Kitâbu't-Telvîh* (ahkâm kısmından-kitabın sonuna kadar). Ayrıca bu derslere ilaveten Seyyid Şerif'in *Şerhu'l-Ferâiz* adlı eseri (başından-tashih bahislerine kadar) de okuttu.[117]

İlmiye rütbelerini kademe kademe yükselen Taşköprîzâde 952 Ramazanında (1545) Muhaşşî Sinan Efendi yerine Bursa'ya tayin edilerek müderrislikten kadılığa geçti.[118] Ahmed Efendinin "fe-yâ dîate'l-e'mâr = ey ömürlerin zayi oluşu: ah ömür törpüsü!" ifadesinden kadılığa ecdâdı gibi pek sıcak bakmadığını anlamak mümkünse de Taşköprîzâdeler içerisinde kadılık vazifesini ilk üstlenen Ahmed Efendi olmuştur. Ahmed Efendinin bu vazifeyi kabullenmesinde iki kişinin etkisi olmuştur: Molla Şeyhzâde ve Şeyh Muhyiddin Mehmed.

Taşköprîzâde Sahn-ı Semân'da müderris iken rüyasında Allah Resulünün kendisine Medine'den bir taç hediye ettiğini görmüştü. Sabah namazını kıldıktan sonra Şeyh Muhyiddin Mehmed'in gönderdiği bir zât gelip Şeyhin -daha hiç kimseye rüyasından bahsetmediği

---

olmakla beraber dönemin en üst mertebesinde kabul görürdü. Kadılıktan veya kazaskerlikten azlolunanlar bu medresede tedrise devam ederler veya tayin olundukları medrese Sahn-ı Seman mertebesinde sayılırdı. bk. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, II, 611-614.

[115] bk. Ataî, *Hakâik*, s. 8; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, II, 623-625

[116] bk. Ataî, *Hakâik*, s. 8; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, II, 759-766.

[117] *Şakâik*'in *el-Ikdü'l-Manzum* ile beraber basılan Beyrut, baskısına göre *Telvîh*'ten sonra *Şerhu'l-Mevâkıf* (tamamını) adlı eseri de okuttu. Ahmet Suphi Furat neşrinde bu izaha yer verilmemiş.

[118] bk. Ataî, *Hakâik*, s. 8.

halde- rüyasını ‘kadı olacağı’ yönünde tabir ettiği bildirmişti. Birkaç gün sonra Şeyhi ziyaret edip rüya ve tabirini hatırlattığında Şeyh ‘evet öyledir.’ demişti. Taşköprîzâde “Bu kadılık makamını kabul etme sebeplerinden biridir.”[119] demektedir.

Kadılığı kabulünde etkisi olan ikinci kişi ise Kadı Beyzâvî tefsirine yazdığı hâşiyesi ile meşhur olan Molla Şeyhzâde’dir. Molla Şeyhzâde ‘ümmetin işleri ile iştigalin faziletine’ binâen kadılığı tavsiye etmişti. Taşköprîzâde Molla Şeyhzâde’nin kendisine büyük muhabbeti olduğunu ve bu durumun kendisi için bir iftihar sebebi olduğunu ve kendisi kadılık makamını istemediği halde bu zâtın tavsiyesi ile kabul ettiğini belirtmektedir.[120]

İki yıl kadılıktan sonra tekrar tedris vazifesine dönen Taşköprîzâde 954 Recebinde (1547) Kara Çelebi yerine Akdeniz cihetindeki üçüncü medrese olan Çifte Ayakkurşunlu Medreseye müderris olarak tayin edildi.[121] Burada da kadılık öncesi okuttuğu eserlere devam etti: *Sahîh-i Buhârî* (baştan sona); *el-Hidâye* (Kitâbu’ş-şüf’adan-kitabın sonuna kadar); *Kitâbu’t-Telvîh* (başından-dördüncü taksime kadar). Beyzâvî’nin tefsiri yerine ise Seyyid Şerif’in *Keşşâf Hâşiyesi*’ni (Fatiha suresine kadar) okuttu.

“Kadılık görevi ilmi faaliyetlerime büyük ölçüde engel oldu.” diyen Taşköprîzâde kadılıktan bir hayli şikâyetçi olsa da 958 Şevvalinde (1551) Emir Kisüdar/Keysüdar yerine İstanbul kadılığına getirildi. Bu vazifede üç yıl geçmişti ki 961 Rebiulevvel ayında gözlerinden remed hastalığına yakalandı ve zamanla gözlerini kaybetti. Yedi yıl âmâ bir vaziyette yaşadıktan sonra 968 Recebinde kanlı basur hastalığından vefat etti. Âşık Paşa

---

[119] bk. Taşköprîzâde, *Şakâik*, s. 433.

[120] Molla Şeyhzâde Taşköprîzâde’ye kadılığı tavsiye etmiş ve şöyle bir hikaye anlatmıştı: “Arkadaşlarımdan biri kadı idi sonra bir müddet kadılığı bıraktı ve sonra tekrar döndü. Kendisine ikinci kez kadılığa gelmesinin sebebini sorduğumda bana ‘Kadılık zamanımda Allah Resulü (s.a.s.) ile bir münasebetimiz vardı, O’nu haftada bir defa rüyamda görüyordum. O’na daha yakın olmak için kadılığı bıraktım ama münasebetim tamamen kesildi. Tekrar kadılığa döndüm. Allah Resulünü rüyamda görünce ‘Ya Resulellah! Ben kadılığı size yakınlığım artsın diye terk etmiştim ama umduğum gibi olmadı’ dedim. Allah Resulü (s.a.s.) de bana buyurdu ki ‘İkimiz arasındaki münasebet kadılık zamanında daha ziyade olur; çünkü sen kadılık zamanında hem kendi nefsinin ıslahı hem de ümmetimin ıslahı ile meşgul oluyorsun; ancak kadılığı bırakınca sadece kendi nefsinin ıslahı ile meşgul oluyorsun. Sen ne zaman ümmetimin ıslahında ziyade iştigal edersen benim de yakınlığım ziyadeleşir.’ dedi.” Bunu anlattıktan sonra Molla Şeyhzâde “Bu adam çok dürüst bir insandı bu yüzden sana kadılığı seçmeni ve hem kendi nefsini hem de başkalarının nefsini ıslah etmeni tavsiye ederim.” demiştir. Taşköprîzâde, *Şakâik*, s. 410, 411.

[121] bk. Ataî, *Hakâik*, s. 9; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, II, 623-625.

Mahallesinde bulunan Seyyid Velâyet türbesi civarında medfundur. Vefatlarında sinn-i şerifleri 68 adedine vasıl olmuştu.[122]

Ahmed Efendi, "dünyadan terk-i diyar ederken geride 5 erkek 1 kız evlat bırakmışlardı: Biri Muhyiddin Mehmed'dir ki bazı cezâir-i Rum'da kadı iken fevt olmuştur. Biri Şemseddin Mehmed'dir ki bazı bilâd-ı Şâmiyede kadı iken vefat etmişti, oğlu Ahmed Çelebi devlet-i Ahmediye ulemasındandır. Bu çocukları dayısının kızı olan eşindendir. Biri Zeyneddin Mehmed'dir 968 Zilkâdesinde danişmend iken fevt olmuştur. Biri Kemaleddin Mehmed Efendidir ki cevâhir-i menâkıbı devlet-i Osmaniyede keşîde-i silk-i süturdur. Biri Ebu Hâmid Mehmed'dir devlet-i Mehmediye ulemasındandır. Bu çocukları seriyedendir (cariye kastediliyor olmalı.?). Kerimelerini Bahâeddinzâde Efendiye tezviç etmişlerdi ki dayısının kızı olan eşindendir."[123]

Nev'îzâde Atâî Efendinin ifadesiyle, "Merhum-u merkûm, umde-i ulema-i rum, bahr-i teyyâr-ı ulûm-u nakliye, necm-i seyyâr-ı fünûn-u akliye, âfitâb-ı cihantâb-ı alem, ilm u irfan-ı gamâm, kesîru'l-insicâm, vâdi-i tahkik ve îkân, fâiz-i serçeşme-i nükat-ı arabiye, râiz-ı hayyâd-ı mezâyâ-yı edebiye, mecmau'l-bahreyn-i ilm u marifet, matlau's-sa'deyn-i nezâhet ve nebâhet, salâbet ve istikâmette rükn-i râsih, diyânet ve takvâda cebel-i şâmih, mecmûa-i mekârim-i ahlak, allâme-i âfâk" Taşköprîzâde Ahmed Efendi, kör olduğu zamanda dahi ilmî çalışmalarını devam ettirmiş, ebkâr-ı efkâr-ı ilmiyeleri körlük perdesi arkasında gizli kalmamıştı. Bunun en güzel örneği en meşhur eserlerinden olan *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye*'dir. Zira bu eser körken imla ettirmek suretiyle yazılmıştır.

Taşköprîzâde Ahmed Efendi ilim ehli olduğu kadar irfan ehliydi. Osmanlı ilim irfan geleneğine uyarak o da tasavvufî bir terbiye almıştı. Yine Nev'îzâde Atâî'nin ifadesi ile Taşköprîzâde Ahmed Efendi, "ulûm-u zâhireyi esâtize-i kiramdan alıp makâsıd-ı âliyeye nail olduğu gibi silsile-i âliyye-i nakşibendiyyeye intisap ve âyan-ı meşâyihten birinin feyz-i nazarın iktisap ederek himmet-i pîrân-ı tarikat ile ser-menzil-i maksuda vasıl olmuş idi.[124]

---

[122] bk. Ataî, *Hakâik*, s. 9.

[123] bk. Ataî, *Hakâik*, s. 10, 11.

[124] Taşköprîzâde Ahmed Efendi, Şakâik'te sohbetine sıklıkla dahil olduğu bir tasavvuf büyüğünün kendisine tasavvuf hakkındaki tavsiyesini şöyle açıklar: "Maraz-ı mevtinde Şeyh (Cemal Halife) hazretlerine

Riyazetle dahi meşgul olur idi." Kerametvâri bazı tasavvufî haller yaşadığı da vaki olmuştur.[125]

Ahmed Efendi de amcası gibi hüsn-i hatla meşgul olmuştu. Hattı çok latif ve güzeldi. Tedris vazifesinde iken her sene bir Kadı Beyzâvî tefsiri yazarlar ve satıp parası ile Ramazan ayında geceleri talebelere ziyafet verirlerdi. Şiirle de meşgul olan Ahmed Efendi'nin şiirleri, Atâî'nin ifadesiyle "Arabî eş'ârı dahi makbul-ü üdebâydı". Şeyhülislam Ebussuud Efendi *İrşâdu Akli's-Selîm* tefsirinin yeni yazdığı ilk kısımlarını kendisine takdim ettiğinde bu tefsiri öven beyitler yazıp göndermişti.[126]

C. Mensup Olduğu Düşünce Ekolü

Taşköprîzâde Ahmed Efendi, *Miftâhu's-Saâde*'sinde "a'yâna müteallik olan ilimlerden" "mücerred rey ve akıl ile bahsolunan ilimlerin" başında yer alan ilm-i ilahî konusunu işlerken kendisinin mensup olduğu ilmî zihniyeti de izhar etmektedir.

Önce Taşköprîzâde'nin uzun bir beyanını oğlu Kemaleddin Efendinin dilinden nakledelim:

"İlm-i ilahî bir ilimdir ki onda mevcudâttan bahsolunur, mevcudât olduğu haysiyetinden. Ve mevzuu mevcuttur, mevcut olduğu haysiyetten. Ve gâyeti tahsil-i itikadât-ı hakka ve tasavvurât-ı mutâbıkadır. Ta ki onunla tahsil-i saadet-i ebedîye ve tekmil-i siyadet-i

---

ıyâdete varıp vasiyet talep ettiğimde buyurdular ki: 'Erbab-ı irfan ve ashab-ı ikan zamanımızda mesâlik-i sufiyeye salik olmamak gerektir, zira şimdiki halde güruh-u mutasavvıfadan ahvâl ve makam-ı tasavvufu bilir kimse kalmamıştır. Tevhid ve ilhad biri birine müteşâbih nesnelerdir, onları birbirinden temyiz etmek değme kimsenin hali değildir. İmdi sen kendi tarikinde sabitkadem olmak eslemdir. Amma şöyle ki tarik-i tasavvufa muhabbet hatır-ı âtırına galebe eylerse meşâyih-i ızamdan şir'at-i şeriatta sabitkadem olur bir şer'î-kavi kimse ihtiyar edip ol makule azizin zeyl-i sohbetine teşebbüs ve habl-i metin-i şeref-i mukarenetine iltica eyleyesin. Zira tarikat ve hakikatin mebnâsı ahkâm-ı şer'-i Muhammedîyi ve adab-ı tarik-i Mustafavîyi riayettir. Ve eğer az ve çok şer'-i şerife muhalif ve mübâyin nesnesi zâhir olursa onu dahi terk edip ittiba etmemek gerektir.' diye itmam ve vasiyet eyledi." bk. Taşköprîzâde, *Şakâik*, s. 371; Mecdi, *Hadâik*, s. 373.

[125] Ataî'nin naklinde derunî hallere vasıl olduğuna dair bir misal anlatılmış: bir defa insilah-ı küllî vaki olup kalıb-ı nâsutîden infisal ve mücerredât-ı âlem-i lâhuta ittisal ile tahrik-i bedene kudret getiremediğinden öğle ve ikindi vakitlerini o hal üzere geçirmişlerdi. bk. Ataî, *Hakâik*, s. 9.

[126] bk. Ataî, *Hakâik*, s. 9.

sermediye oluna. İlim beyninde maksad-ı aksâ ve matlab-ı âlâ olan bu ilimdir. Lakin hakâikine vâkıf ve dekâikine ıttılâda istikamet üzere olan ârif içindir."

"(Hakikate vasıl eden iki tarik vardır: Tarik-i nazar ve tarik-i tasfiye) Tarik-i nazarda dahi bir mertebe vardır ki tarik-i tasfiyeye karîb ve muttasıl ve onun haddi âharın haddine vasıldır ki ol mertebe tarik-i zevktir. Ve ona hikmet-i zevkiye derler. Ve selefte Sühreverdî ol rütbeye vasıl olanlardandır ve 'hikmetü'l-işrâk' nam kitabı ol makamdan sâdırdır. Lakin bir remz ile ki sırr-ı sadr-ı kâtimden ahfâ ve ehil olanlara cemî-i makâsıdı beyanda evfâdır. Ve dahi müteahhirînde âlim ve âmil ve fâzıl ve kâmil Mevlânâ Şemseddin el-Fenârî bilad-ı Rum'da; Celâleddin ed-Devvânî bilad-ı Acem'de, bu ikisi dahi ol riyasetine fâiz ve ol devletini hâiz olmuşlardır. Bunların reisi Şeyh Sadreddin el-Konevî ve Allâme Kutbeddin Şîrazî'dir."

"Ve dahi malum ola ki menba-ı ulûm-u hikemiye-i nazariye ve cümlesinde üstad-ı küll İdris Nebi (a.s.) ki Hakk Teâlâ Ona nübüvvet ve hikmet ve ilm-i nücûma ıttıla ve kudret verip otuz sahife inzal edip adede sinîn ve hisâbı tefhim ve cemî-i elsineyi tâlim etti. (…) Ve dahi malum ola ki esâtize-i hikmetten birisi dahi Eflatun'dur ki Yunan'dan olan esâtin-i hikmetin efdalidir. (…) Ve cümle-i esâtize-i hikmettendir Aristotales. (…) Ve dahi cümle-i esâtize-i hikmetin biri dahi Farâbî'dir ki Ebu Nasr Muhammed b. Muhammed b. Turhan el-Farâbî et-Türkî el-Hakîm diye meşhurdur. (…) Ve dahi cümle-i esâtin-i hikmet ve selâtin-i erbâb-ı fazilettendir Ebu Ali İbn Sînâ. (…) Biri dahi İmam Fahr-ı Râzî'dir. Ve onların mezhebine zâhib ve münhal azb-i hikem ve ulûmlarından şârib olanların biri dahi Nasîr Tûsî'dir ki ismi Muhammed b. Muhammed'dir. Zamanesinde sultan-ı hukema-yı müdekkikîn ve câmi-i ulûm-u mütekaddimîn ve müteahhirîn idi. (…) Ve dahi marifet-i hikmette bunlara karîb ve karîn olanlardandır Şeyh Şihâbeddin Sühreverdî. Belki hikmet-i zevkiyede ekserine fâik ve onlardan ziyade medh olunsa hakîk ve layıktır. Ve dahi onlar silkine munharit olanlardandır Allâme Mevlânâ Kutbeddin eş-Şîrazî ve Allâme Mevlânâ Kutbeddin er-Râzî. Ve Mevlânâ Sadeddin et-Teftazânî ve es-Seyyid eş-Şerif el-Cürcânî. Ba'dehüm Mevlânâ Celâleddin ed-Devvânî ve bizim biladımız fudalâsından Mevlânâ Muslihuddin Mustafa ki Hocazâde demekle meşhurdur ve Muslihuddin Mustafa ki Kastalânî ile meşhurdur. Lakin bu yedi kimse hadis ve tefsir, usûleyn ve füruda ekser mütekaddimîn üzere fâik olmuşlardır. İllâ İmam Fahr-

ı Râzî -ki onlar bu ulûmun cümlesinde mahir olmuştur- ulûm-u hikemiyenin cemî-i aksamında onlar ile müşârik olmuş iken lakin onların itkânı bunun itkânından akvâ idi."

"Ve dahi malum ola ki ilm-i ilahîde tasnif olunan kitaplar vaktaki ilm-i riyâzî ve tabiîden dahi hâlî olmadıysa böyle rey eyledik ki kütüb-ü mezkûreyi ulûmun cümlesinden ferağdan sonra zikrederiz. İllâ meğer nadir ola ki ilm-i mezbûreyn zikrolunmaya. Mesela İmam Fahr-ı Râzî'nin '*el-Mebâhisü'l-Meşrikıyye*'si ve onun emsali gibi."[127]

Taşköprîzâde, öncelikle insanlık düşünce serüveninin merkezinde metafizik düşüncenin (ilm-i ilahînin) olduğunu nazara vererek İdris (a.s.)'dan kendi asrına kadar insanlık düşünce serüveninin önemli simalarına işaret etmekte ve kendisinin de mümessili bulunduğu bir ekolden bahsetmektedir: Nazar ve tasfiye tariklerini cemeden, aklî ile naklî olanı, zâhir ile bâtını mezceden ve ifadesini metafizikte (ilm-i ilahîde) bulan, 'hikmet' merkezli bir bilim-düşünce geleneği. Esasen "Gazzâlî ile girişilen kelama dinî ilimler içinde, metafiziğin felsefî ilimler içindeki yerine denk bir konum kazandırma projesinin Fahreddin Râzî tarafından sistemleştirilmiş kelamî çizgi"nin merkezini oluşturduğu bu bilim-düşünce geleneğine İbn Arabî düşüncesinin Sadreddin Konevî'de sistemleşmiş tasavvufî çizgisi ile Sühreverdî'nin işrâkî (felsefî-tasavvufî) çizgisinin eklemlenmesi ile vücut bulan bir ekoldür: 'hikmet-i zevkiye' ekolü.

Bu bilim-düşünce geleneği kendisini en iyi 'klasik metafizik' diyebileceğimiz 'ilm-i ilahî' alanında ortaya koyduğu için; bütün bu düşüncelerini 'ilm-i ilahî' konusunda işleyen Taşköprîzâde, bizzât kendisi bu geleneğin bir temsilcisi olarak; *Şakâik*'te bu bilim-düşünce geleneğinin mümessillerini tanıtırken, *Miftâh*'ta ise bu geleneğin esaslarını, temellerini ve icmâlen muhtevasını, merkez ve muhâtını işaret etmektedir. Bu durumu *Miftâh*'ın tesmiyesi ile ilm-i ilahînin gayesinin tezkiri göstermektedir: Tesmiye, '*Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzûâti'l-Ulûm*'; ilm-i ilahînin gayesi "tahsil-i itikadât-ı hakka ve tasavvurât-ı mutâbıkadır. Ta ki onunla tahsil-i saadet-i ebedîye ve tekmil-i siyadet-i sermediye oluna"dır. Dikkat edilirse görülecektir ki, eseri ile Taşköprîzâde, ilm-i ilahînin gayesini gayesi

[127] Taşköprîzâde, *Miftâh*, I, 289-296; Taşköprîzade, Ebulhayr İsameddin Ahmed Efendi, *Mevzûâtü'l-Ulûm*, trc. Kemaleddin Mehmed Efendi, Dersaâdet: İkdam Matbaası, 1313, I, 336-346.

edinmektedir. Ayrıca *Miftâh* Taşköprîzâde'nin ilm-i tekâsîm-i ulûm diye zikrettiği ilim dalına dahil bir eserdir ki bu ilim dalını da Taşköprîzâde ilm-i ilahînin bir alt dalı olarak görmektedir.

Taşköprîzâde'yi asrında hikmet-i zevkiyyenin en önemli temsilcisi olarak görmemek için hiçbir sebep yoktur: Zira bir kere kendisinin icazet silsilesi hem Hocazâde'ye hem de Molla Fenârî'ye uzanmaktadır. İkinci olarak Taşköprîzâde'nin en önemli iki eseri bu ilmî zihniyetin tanıtımı üzerine kurulmuş gibidir: hikmet-i zevkiyye ekolünün mücerret fikir boyutunu *Miftâh*'ta işlerken, tarih sahnesinde görülen müşahhas hayat boyutunu *Şakâik*'te ortaya koymaktadır. *Miftâh*'ta bu bilim-düşünce geleneğinin nazarî şematiğini sunan Taşköprîzâde, *Şakâik*'te de bu bilim-düşünce geleneğinin temsilcileri olmuş ulemayı konu edinir. Ayrıca bu ilmî zihniyetin kendini izhar sahası, kelamî çizginin en mütekâmil eserleri olan *Şerhu'l-Akâid, Şerhu'l-Makâsıd, Şerhu'l-Mevâkıf* gibi medrese eğitiminde kıymettar mevkii haiz eserler olmuştur. Taşköprîzâde de bu çizgiyi takip ederek aynı usûl üzere *el-Meâlim fî İlmi'l-Kelam* adlı kelam eserini yazmıştır. Dördüncü bir husus olarak; bu ekolün en önemli özelliği felsefî ve tasavvufî hamûleyi kelamî bir zeminde birleştirerek; nazar ve tasfiye tariklerinin ikisinde de yol alarak hem ilim hem de irfan olarak yetkinleşip kemalât-ı hakikate ulaşmak olmuştur ki Taşköprîzâde de gerek aklî-naklî ilimlerde gerekse kalbî-halî ilimlerinde kemal bulmuştur. Nev'îzâde Atâî'nin ifadesi ile "ulûm-u zâhireyi esâtize-i kiramdan alıp makâsıd-ı âliyeye nail olduğu gibi silsile-i âliyye-i nakşibendiyyeye intisap ve a'yân-ı meşâyihten birinin feyz-i nazarın iktisap ederek himmet-i pîrân-ı tarikat ile ser-menzil-i maksuda vâsıl olmuş idi."[128]

D. Eserleri

Ahmed Efendinin eserlerini zikretmeden evvel; bu eserleri ilim sahalarına ve telif tarzlarına dağılımı çerçevesinde incelediğimizde bazı işaretlerde bulunmamız gerekmektedir.

Ahmed Efendinin medreselerde mütedâvil eserlere yönelik dönemin telif usûlüne uygun olarak şerh, hâşiye, ta'lik ve risâle tarzında çalışmalar yapması, onun devraldığı ilmî mirası,

[128] bk. Ataî, *Hakâik*, s. 9.

tevarüs ettiği bilim-düşünce geleneğini katkılarda bulunarak devam ettirdiğine işaret eder. Medrese eğitim müfredatı çerçevesinde düşünerek mevcut olan birikime gerekli gördüğü noktalarda katkılar yapmak veya tedris hayatı içerisinde görülen ihtiyaca cevap vermek amaçlarına matuf olarak bu çalışmalar yapılmış olmalı.

Ali Uğur'un da işaret ettiği gibi Taşköprîzâde'nin; hocası Muhammed Tunûsî'nin tedkik ve tahkik üzere ezbere bildiği ilimler/eserler üzerinde daha çok durması ve onlar üzerinde daha fazla çalışma yapması hocasının tesirini göstermesi açısından önemlidir.

Taşköprîzâde'nin bilim tarihinden dilbilimlerine, tefsirden tıbba, kelamdan geometriye çok geniş bir alanda, muhtelif sahalarda eser vermesi Müslüman âlim prototipini zirve noktada temsil eden kadim 'allâme' vasfını haiz ve geçmişten devraldığı mirasa külliyen sahip bir âlim-i küll olduğunu gösterir.

Ahmed Efendi pek çok alanda muhtelif çalışmalar yapmış olmakla beraber, ona Osmanlı bilim-düşünce geleneği içerisinde vazgeçilemez bir yer kazandıran bilim tarihi (ansiklopedi/ilimler tasnifi, biyografi/tabakât) üzerine yaptığı çalışmaları olmuştur. Osmanlı bilim-düşünce tarihinin en temel kaynağı olan *Şakâik* köklü bir çığır açmış ve böylece 'Şakâik Edebiyatı' diyebileceğimiz Osmanlı âlimlerini tanıtan bir literatür oluşmuştur. Yine bilimler tarihine dair olan *Miftâhu's-Saâde*'si, ilimler tasnifi literatürünün en mütekâmil eseri olması yanında bu literatürde kendinden sonra yapılan çalışmalara doğrudan kaynaklık etmiştir (*Keşfü'z-Zunûn, Edcedü'l-Ulûm, Mecmûatü'l-Ulûm* gibi). Ayrıca münazara ilmine dair olan çalışmaları da Ahmed Efendinin Osmanlı eğitim müfredatında yer edinmesini temin etmiştir. "*Âdâbu'l-Bahs*" namıyla risâle, şerh ve manzum telifler tarzında kaleme aldığı eseri, medreselerde ekseriyetle dil ve mantık bilimlerinden sonra okutulan münazara ilmi için okutulacak eserler arasına girmiştir ve medreselerde mütedâvil eserlerden biri olmuştur.

Yine denilebilir ki: Tarih sahnesinde ilimlerin, âlimlerin ve eserlerin tezahür sürecini ve ahvâlini araştırmayı bir zevk edinip bu alandaki çalışmaları (ilimler tasnifi, tabakât) ile şöhret bulması bu sahaları kendine bir ihtisas alanı olarak seçtiğini (*Miftâhu's-Saâde, Medînetü'l-Ulûm, er-Risâletü'l-Câima li Vasfi'l-Ulûmi'n-Nâfia, Risâle fî Taksîmi'l-İlm ila't-Tasavvur ve't-Tasdik, el-Levâih, Şakâiku'n-Nu'mâniyye, Tabakâtu'l-Fukahâ Nevâdiru'l-Ahbâr* gibi); çalışmalarının ekseriyetini teşkil eden dil alanına dair eserleri eğitimin ihtiyaçlarına cevap

verme gayretini (*Müfettihu İlmi'l-İ'râb, Muhtasar fî İlmi'n-Nahv, Şerhun alâ Avâmili'l-Mie, Risâle alâ Mukaddime İlmeyi'l-Belâğa, el-Nehâl ve'l-Celâl fî Tahkîki Aksâmi'l-İ'lâl, Nüzhetü'l-Elhâz fî Ademi Vaz'i'l-Elfâz li'l-Elfâz* gibi); âlimler arasında karışıklığa sebep olmuş ve bu sebepten tartışma konusu bazı meseleler ve kavramlar üzerine yaptığı çalışmalar ilim komuoyundan müstağni kalmayıp bu alanın meselelerine çözümler getirme noktasındaki dikkatini (*el-Muhâkemât Beyne'l-Mevlâ Lutfî ve'l-Mevlâ Izârî, Risâle el-İnsâf fî Müşâcerati'l-Eslâf, Ta'likât alâ "Kavlihim 'Ekser Min En Yuhsa' ve Emsâlihi", Risâle et-Ta'rîf ve'l-İ'lâm fî Halli Müşkilâti 'el-Haddü't-Tâm'* gibi); sadece teorik çalışmalarla iktifa etmeyip yaşamın pratik alanlarına cevap/çözüm sunmayı amaçlayan çalışmalar yapması toplumun ihtiyaçlarını da gözettiğini (*Risâle fî Beyâni Esrâri'l-Hilâfeti'l-İnsâniyye ve's-Saltanati'l-Ma'neviyye, Risâle fî Ahlak, Risâle fî Fazli Mekârimi'l-Ahlak, Risâle fî'l-Vakf, Münyetü'ş-Şübbân fî Muâşereti'n-Nisvân, Şerhu Hadîsin Erbaîn, Risâle eş-Şifâ fî Edvâi'l-Vebâ* gibi) göstermektedir.

Taşköprîzâde Ahmed Efendi eserlerinin muhtevası ve sayısı hakkında bizzât kendisi şu bilgiyi vermektedir: "İlimle iştigali esnasında Allah Sübhânehu ve Teâlâ bu zayıf kul için tefsir, usûl-i din ve usûl-i fıkıh, arabî ilimlere dair bazı eserler yazmaya muvaffak kıldı. Ve yine bazı mebâhis-i gâmizanın hallini ve bazı metâlib-i âliyenin tahkikini nasip etti. Bunların hepsi için otuz küsur risâle yazdım. Ancak onları temize çekmek müyesser olmadı."[129]

Nev'îzâde Atâî ise "Âsâr-ı celîleleri bu minval üzere meşhur ve makbul…" diyerek eserlerin ilim kamuoyunda gördüğü değeri ifade ettikten sonra on beş kadar kitabını zikretmekte ve buna ilaveten "bunlardan mâ-adâ otuz adet risâleleri vardır ki her biri risâle-i taç-ı hurşid olmağa sezâdır" diyerek yirmi beş kadar risâle ismini vermektedir. Eserlerin sayısı mezkur olanlarla mahdut olmamalı ki Atâî sözlerine şunu da eklemektedir: "bunlardan mâ-adâ âsârına nihayet ve fezâiline hadd u gayet yoktur."[130]

---

[129] bk. Taşköprîzâde, *Şakâik*, s. 559; Mecdi, *Hadâik*, s.526.

[130] bk. Ataî, *Hakâik*, s. 9, 10; Ali b. Bali, *el-Ikdü'l-Manzum*, s. 338-340: Ataî'nin ifadelerine paralel bilgiler vermektedir.

Şimdi Taşköprîzâde'nin eserlerini sahalarına göre tasnif edilmiş bir şekilde zikredelim:[131]

Taşköprîzâde Ahmed Efendi en önemli eserlerini bugünden baktığımızda 'bilim tarihi ve felsefesi' diyebileceğimiz, biyografi ve ansiklopedi türlerinin geçmiş örnekleri olan ilimler tasnifi (Taşköprîzâde'nin ifadesiyle ilmü tekâsîmi'l-ulûm) ve tabakât sahalarında vermiştir. Bu alanda baş eserleri ise *Miftâh* ve *Şakâik*'tir. İstanbul Sahn-ı Semân Medresesinde ilk müderrislik yıllarında yazdığı *Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzûâti'l-Ulûm* ilimler tasnifi literatürünün en sistematik ve en kapsamlı örneğidir. Taşköprîzâde bu eseri yazmadan önce *es-Saâsetü'l-Fâhira fî Siyâdeti'l-Âhira*[132] adlı bir taslak çalışması yapmış, eseri yazdıktan sonra da ihtisar ederek *Medînetü'l-Ulûm* adında muhtasar bir çalışma hazırlamıştır. *er-Risâle tü'l-Câima li Vasfi'l-Ulûmi'n-Nâfia* adlı eseri de yine bu literatüre ait başka bir çalışmasıdır. Taşköprîzâde *Risâle fî Taksîmi'l-İlm ila't-Tasavvur ve't-Tasdik* adlı eserinde ilim konusunu felsefî açıdan tahlil ederken; *el-Levâih* ve *el-Livâü'l-Merfu' fî Halli Mebâhisi'l-Mevzu'* adlı risâlelerinde İslam kaynakları ve düşünürleri açısından ilmin konumunu incelemiştir.

Taşköprîzâde'nin diğer bir önemli eseri Osmanlı bilim-düşünce tarihinin ilk kaynağı sayılabilecek ve çok önemli bir çığır açan *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*'dir.[133] Pek çok tercümesi yapılan ve bazı âlimlerce ihtisarı da hazırlanan *Şakâik*'in üzerine yapılan zeyiller münasebetiyle 'Şakâik Edebiyatı' diyebileceğimiz bir Osmanlı bilim-düşünce tarihi literatürü ortaya çıkmıştır. Taşköprîzâde'nin bu sahada kaleme aldığı diğer bir

---

[131] Taşköprîzâde'nin eserleri için şu kaynaklar kullanılmıştır: Ali b. Balî, *el-Ikdü'l-Manzûm*, s. 336-340; Ataî, *Hakâik*, s. 8-11; Aktepe, M. Münir, *İA*, XXII/I, 41-46; Uğur, *Taşköprîzâde Ahmed*, s. 54-98; Karabulut, Ali Rıza, "Taşköprü-zâde'nin Eserleri", *Taşköprîzâde Ahmet Efendi: 1495-1561*, Köker, Ahmet Hulusi (ed.), Kayseri, 1992, s. 113-131; Özalpdemir, *Taşköprüzade'nin Avâmil Şerhi*, s. 33-51.

[132] Yılmaz, Mustafa Necip, *Taşköprîzâde ve es-Saâdetü'l-Fâhire fî Siyâdeti'l-Âhire Adlı Eseri*, Yayılanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul, 1991.

[133] Samur, Sebahattin, "Taşköprî-zade'nin Tarihle İlgili Eserleri ve Şakâik-ı Nu'mâniyye", *Taşköprîzâde*, Köker (ed.), Kayseri, 1992, s. 99-103; İlgürel, Mücteba, "Abdülkadir Özcan'ın Neşre Hazırladığı Taşköprîzâde Ebülhayr İsameddin Ahmed Efendinin 'Şakâik-i Nu'mâniye ve Zeyilleri' Adlı Eser Üzerine", *Belleten*, 1993, c. 57, sy. 219, s. 633-635.

eser de çok kısa olarak Hanefî fakihlerini tanıttığı *Tabakâtu'l-Fukahâ*[134] adlı eseridir. Ayrıca bu sahada alfabetik olarak sahâbeleri, âlimleri, filozofları ve tabipleri tanıttığı *Nevâdiru'l-Ahbâr fî Menâkibi'l-Ahyâr (Târih-i Kebîr)* adlı bir eseri de vardır.

Taşköprîzâde'nin en çok eser kaleme aldığı saha dil sahası olmuştur. Nahiv, sarf, belagat ilimlerine ve bu ilimlerin çeşitli mevzularına, meselelerine dair muhtelif telif türlerinde müteaddit çalışmalar yapmıştır. Taşköprîzâde *Fethu'l-Emri'l-Muğlak fî Mes'eleti'l-Mechûli'l-Mutlak* adlı küçük risâlesinde arap diline dair bazı şüphelerin izah ile izalesine çalışmış; Seyyid Şerif Cürcânî tarafından Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'una yazılan şerhin ilk bölümüne Taşköprîzâde'nin yazdığı hâşiye olan *Hâşiye alâ "Min Evveli Şerhi'l-Miftâh li Seyyid eş-Şerif el-Cürcânî"* adlı eserinde sarf ilminin konularını işlemiş; ayrıca sarf ilminin bazı meselelerini de *el-Nehâl ve'l-Celâl fî Tahkîki Aksâmi'l-İ'lâl* ve *Risâle fî Tahkîki Ef'âli't-Tafdîl* risâlelerinde incelemiştir. Yine bu sahada sarf ve nahiv ilimlerine giriş niteliğinde muhtasar bir çalışma olan *Müfettihu İlmi'l-İ'râb*'ı kaleme almıştır. Taşköprîzâde nahiv ilmini bütün konuları çerçevesinde mhtasar olarak *Şerhun alâ Avâmili'l-Mie*[135] (Abdulkahir Cürcânî'nin *el-Avâmilü'l-Mie* adlı eserine yazdığı şerh), *Muhtasar fî İlmi'n-Nahv* işlerken; nahiv ilminin bazı meselelerini de *Nüzhetü'l-Elhâz fî Ademi Vaz'i'l-Elfâz li'l-Elfâz*, *Risâle fî Mebâhisi'l-İsm*, *Risâle Lezzetü's-Sem' fî İstiğrâkı'l-Müfred ve'l-Cem'*, *Risâle el-İstiksâ fî Mebâhisi'l-İstisnâ* risâlelerinde işlemiştir. Taşköprîzâde'nin belagat ilmine dair çalışmalarının merkezinde ise Sekkâkî'nin meşhur eseri *Miftâhu'l-Ulûm* veya bu esere yapılan şerh, hâşiye çalışmaları vardır. Mesela *Şerhu'l-Kısmi's-Sâlis Mine'l-Miftâh*, Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'unun üçüncü bölümünü teşkil eden belagat ilmi (beyan ve meânî ilimleri) üzerine Taşköprîzâde'nin yazdığı şerhtir. Yine Sekkâkî'nin mezkur eserinin Adududdin Îcî tarafından hazırlanan *el-Fevâidi'l-Gıyâsiyye* adlı ihtisarına Taşköprîzâde'nin yazdığı şerh olan *Şerhu'l-Fevâidi'l-Gıyâsiyye* adlı eseri belagata dairdir. *Ta'likât alâ Havâşi'l-Mutavvel* de bahsi geçen eserden hareketle yapılmış bir çalışmadır. Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'unu Hatîb Dımeşkî *Telhîsu'l-Miftâh* ismiyle ihtisar etmiş, Seyyid Şerif Cürcânî de Teftazânî'nin mezkur ihtisar

---

[134] Taşköprîzâde, Ebulhayr İsamüddin Ahmed Efendi, *Tabakâtü'l-Fukahâ*, tahkik: el-Hac Ahmed Neyle, Musûl, t.y.

[135] Özalpdemir, Muhsin, *Taşköprüzade'nin Avâmil Şerhi'nin Edisyon Kritiği* (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul, 2005.

üzerine yazdığı *el-Mutavvel* diye meşhur şerhinin üzerine hâşiye yazmıştır. Taşköprîzâde de bu hâşiyenin ilk kısımlarına ta'likât yazarak *Ta'likât alâ Havâşi'l-Mutavvel* ismini vermiştir. Ayrıca Taşköprîzâde belagat ilmine giriş niteliğinde kısa bir risâle (*Risâle alâ Mukaddime İlmeyi'l-Belâğa*) de kaleme almıştır. *Risâle el-İnâye fî Tahkîki'l-İstiâre bi'l-Kinâye*, *Risâle fî'l-Bahs Maa Sâhibi'l-Miftâh fî'l-Müsned Ellezî İzâ Kâne İsme'l-İşâre*, *Risâle fî Bahsi'l-İltifat* isimli risâlelerinde belagat ilminin bazı meselelerini/mevzularını işlerken; *Muhâkemetü's-Sa'deyn fî'l-İstiâreti't-Tebeiyye*, *Mesâlikü'l-Halâs fî Mehâliki'l-Havâs*, *Risâle el-İnsaf fî Müşâcerati'l-Eslâf* isimli risâlelerinde Allâme Teftazânî ile Seyyid Şerif Cürcânî arasında ihtilaf sebebi olan istiare-i tebeiyye ile istiare-i temsiliyye konuları hakkında Teftazânî ve Cürcânî'nin görüşlerini mukayese ederek belagat ilmine dair izahlarda bulunmuştur.

Taşköprîzâde sistematik bir tefsir yazmamıştır şüphesiz. Ancak onun tefsir ilmine dair muhtelif çalışmaları da vardır.[136] Mesela *Risâle fî Kavlihi Teâlâ "hüve ellezî halaka leküm mâ fi'l-arzı cemîan"* (Bakara 29. ayetin tefsiri) ve *Risâle fî Tefsîri Âyeti'l-Vudu'* adlı risâlelerinde ayet tefsiri yaparken, *Sûratü'l-Halâs fî Sureti'l-İhlâs* adlı çalışmasında İhlas suresinin tefsirini yazmıştır. *Risâle fi'l-Vav fî Sureti'l-Hicr* adlı küçük risâlesi ise ayette geçen 'vav' harfi üzerine bir çalışma olduğu gibi *el-Muhâkemât Beyne'l-Mevlâ Lutfî ve'l-Mevlâ Izârî fî Îrâdi's-Seb'i'ş-Şidâd* adlı çalışması da Nebe' suresinin 12. ayetindeki "seb'an şidâden" ifadesinin Molla Lütfi ile Molla İzârî'nin görüşlerini mukayese etmek suretiyle tefsirini yaptığı bir çalışmasıdır. Taşköprîzâde, Seyyid Şerif Cürcânî'ye ait olan ve Osmanlı medreselerinin mütedâvil eseri *Hâşiye li'l-Keşşâf* üzerine hâşiyeler yazarak *Hâşiye alâ Hâşiye li'l-Keşşâf* (Bakara suresinin ortalarına kadar) adlı çalışmasını ortaya koymuştur. Taşköprîzâde, *Risâle fî Ma'na'l-Kur'ân* adlı risâlesinde ise Kur'ân, kitab, vahy, nesh gibi konuları işlediği kavramsal bir çalışma ortaya koymuştur. Ayrıca Taşköprîzâde'nin kırâat ilmine dair büyük kurrâ İbn Cezerî'nin önemli eseri *el-Mukaddime*'sine şerh (*Şerhu'l-Mukaddime el-Cezeriyye*) yazmıştır.

Risâle fî Zikri Men Hüve Efdalü'l-Enbiyâ adlı küçük bir risâlesinde Peygamber Efendimizin diğer peygamberlere olan üstünlüğünü izaha çalışan Taşköprîzâde Ahmed

---

[136] bk. 4 tefsir risâlesinin tahkikli neşri: Sürün, Ahmet, *Taşköprizade Ahmed Efendinin Tefsir Risâleleri* (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul, 2002.

Efendi, hadis ilminde de daha çok hadislerin açıklanmasına, şerhine yönelik çalışmalar ortaya koymuştur. Mesela *Risâle el-Ğarrâ fî Halli Hadîseyi'l-İbtida* risâlesinde ibtida (bir işe besmele/hamdele/salvele ile başlama) hadislerinin şerhini konu edinmiş; *Şerhu Hadîsin Erbaîn (Erbaîn-i Taşköprîzâde)* adlı eserinde ise hem geleneğe uyarak 40 hadis derleyip şerh etmiş hem de kendi şahsı için problem olarak gördüğü 'şaka-mizah' konusuna hadisler ölçüsünde bir açıklık getirmeye çalışmıştır. Çok küçük bir çalışma olan *Ta'likât alâ Sahîhi'l-Buhârî ve Şerhihi li'l-Kirmanî* adlı eserinede ise bazı meseleler hakkında izahlar yapmıştır. Ayrıca *Risâle Miskiyâtü'l-Hitâm fî Ehâdîsi'l-Enâm* diye yine hadislere dair küçük bir eseri vardır.

Fıkıh alanında da çalışmalar ortaya koyan Taşköprîzâde, Mergınânî'nin Hanefî fıkhına dair meşhur eseri *el-Hidâye*'nin dibâcesine bazı izahlarda bulunup *Ta'likât alâ Dibâceti'l-Hidâye* ismini verirken yine aynı eserin bir kısmına şerh yazarak *Şerhu'l-Hidâye* ismini vermiştir. Fıkhî yönden şehadet konusu *Ta'likât alâ Sadruşşerîa (Risâle fî Mesâil Fıkhiyye: eş-Şehâde)* adlı kısa risâlesinde işlemiş; namaz konusunu Molla Fenârî'nin *Mukaddimetü's-Salât* adlı eserine yazdığı bir şerh (*Şerhu Mukaddimeti's-Salât*) ile ele almış; *Risâle fi'l-Vakf* adlı çalışmasında da vakıf konusuna dair eleştirilen görüşlerini savunmaya çalışmıştır. Ferâiz ilmine özel bir ilgisi oldoğu anlaşılan Taşköprîzâde, Sirâceddin Secâvendî'ye ait olan *el-Ferâizü's-Sirâciyye*'yi hem ihtisar etmiş (*Telhîsü'l-Ferâizi's-Sirâciyye*) hem de şerh etmiş (*Şerhu'l-Ferâiz*) hem de bu ilmi konu edinen *Risâle fî İlmi'l-Ferâiz* adlı bir Risâle kaleme almıştır. Taşköprîzâde'nin fıkıh usûlüne dair eseri ise *Ta'likât alâ Havâşi't-Telvîh*'tir. Sadruşşerîa'nın fıkıh usûlüne dair kendi eserine (*Tenkîhu'l-Usûl*) yazdığı şerhe (*Tavdîhu't-Tenkîh*) Teftazânî hâşiye (*et-Telvîh*) yazmış ve eser bu haliyle Osmanlı medreselerinde okutulmuştur. Taşköprîzâde ise Teftazânî'nin bu eserinin lüzumlu gördüğü yerleine izahlarda bulunmuştur.

Taşköprîzâde'nin ilmî otoritesini ortaya koyduğu çalışmalar arasında kelamî-felsefî eserleri de sayılmalıdır. Taşköprîzâde kelam ilmi alanında *Kitâbu'l-Meâlim fî İlmi'l-Kelâm*[137] adlı sistematik bir eser kaleme alırken Nasîreddin Tûsî'nin *Tecrîdü'l-Kelâm*'ı üzerine hem bir

[137] Yağcı, Mehmet Emin, *Taşköprüzade'nin el-Meâlim fî İlmi'l-Kelam Adlı Eseri* (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul, 1997.

ihtisar (*Telhîsü Tecrîdi'l-Kelâm*) kaleme almış hem de bu eser üzerine yapılmış bir çalışmaya hâşiyeler yazmıştır (*Hâşiye alâ Hâşiye es-Seyyid eş-Şerif alâ Şerhi't-Tecrîd*: Nasîreddin Tûsî'nin *Tecrîdü'l-Kelâm*'ına Şemseddin İsfehânî'nin yazdığı şerhe Cürcânî'nin düştüğü hâşiyelerden müteşekkil esere Taşköprîzâde de hâşiyeler düşmüştür). Taşköprîzâde'nin hâşiyesi mahiyet, heyûla, vücûd, adem gibi mefhumların işlendiği kavramsal bir çalışma niteliğindedir. Taşköprîzâde, Kadı Beyzâvî'nin *Tavâliu'l-Envâr* adlı eserinin dibâcesine de bir şerh yazmıştır (*Şerhu Dibâceti't-Tavâli'*). Tüm bunların yanında kelam ilminin en tartışmalı konusu olan kaza ve kader hakkında da bir risâlesi vardır (*Risâle fi'l-Kazâ ve'l-Kader*[138]). Ayrıca Taşköprîzâde'nin felsefî ve mantıkî rengi ağır basan risâleler de kaleme almıştır. Mesela *Tebyînü'd-Dekâik fi Ta'yîni'l-Hakâik* adlı risâlesinde bazı kavramlar etrafında bilgi-varlık felsefesine dair görüşlerini serdederken, *Risâle eş-Şühûdü'l-Aynî fî Mebâhisi'l-Vücûdi'z-Zihnî* adlı risâlesinde varlık felsefesine yönelik zihnî vücudun varlığını tartışmıştır. Yine bu çerçevede kaynaklarda *el-Kavâidü'l-Celiyyât fi Tahkîki Mebâhisi'l-Külliyyât* ve *Ecelü'l-Mevâhib fî Ma'rifeti Vücûdi'l-Vâcib* diye mezkur risâleleri vardır.

Kaynaklarda Taşköprîzâde'nin *el-Câmi' fî İlmi'l-Mantık* isminde mantık ilmine dair bir eser kaleme aldığı da zikredilmektedir.

Taşköprîzâde'nin kendini ispat ettiği alanlardan bir de münazara ilmidir. Hakikati araştırma metodunu konu edinen bu ilme dair risâlesi Osmanlı uleması arasında o kadar rağbet görmüştür ki medreselere ders kitabı olarak girme liyakatine erişmiş bu sebepten önceleri ziyadesiyle istinsah edilmiş matbaanın kurulmasıyla da *Metn-i Taşköprî* ve *Risâle-i Taşköprî* gibi adlarla da basılmıştır. Eserinin ilim câmiasındaki yankısını dikkate alan Taşköprîzâde de eserini hem şerh hem de nazm etmiştir (*Risâle fî İlmi Âdâbi'l-Bahs, Şerh alâ Risâle fî İlmi Âdâbi'l-Bahs, Manzûme fî İlmi Âdâbi'l-Bahs ve'l-Münâzara*[139]). Eserin kendi, şerhi ve manzum hali İstanbul kütüphanelerinde çokça bulunmaktadır.

---

[138] Altun, Hilmi Kemal, *Osmanlı Müelliflerince Yazılan Kaza-Kader Risâleleri ve Taşköprîzade'nin "Risâle fi'l-Kaza ve'l-Kader" Adlı Eseri* (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul, 2010.

[139] Güzel, Abdurrahim, "Taşköprîzâde'nin Adabu'l-Bahs ve'l-Münazara İsimli Risâlesi (Tanıtım- Tercüme-Tahkik)", *EÜİFD*, 1990, sy. 7, s. 203-211.

Taşköprîzâde'nin üç eser kaleme alması dikkate alınırsa ahlak ilmi üzerinde de önemle durduğu söylenebilir. İstanbul'da 946/1539 tarihinde Adududdin Îcî'nin ahlak kitabına bir şerh (*Şerhu'l-Ahlaki'l-Adudiyye*[140]) yazarken; 966/1558 senesinde *Risâle fî Ahlak* adlı eserini kaleme almıştır. Ayrıca *Risâle fî Fazli Mekârimi'l-Ahlak* adlı çalışmasında İslam dini açısından ahlak felsefesini konu edinen bir risâle ortaya koymuştur. Daha çok amelî hikmet sahasına dahil edilebilecek, kamil insanın portresini, fazıl şehrin tablosunu ve idaresini, toplum ve aile içinde insanın durumunu konu edinen *Risâle fî Beyâni Esrâri'l-Hilâfeti'l-İnsâniyye ve's-Saltanati'l-Ma'neviyye* adlı çalışması da yine bu çerçevede değerlendirilebilecek önemli bir eseridir.[141]

Taşköprîzâde aklî/felsefî ilimlerde de eser vermiştir: *Risâle el-Hisâb* (matematik ilmini tanıtan kısa bir risâle), *Risâle fî Rub'i'd-Dâire* (geometrideki daire konusunu işleyen küçük bir eser), *Risâle fî Ma'rifeti't-Tekâvîm* (astronomiye dair bir eser), *Risâle eş-Şifâ fî Edvâi'l-Vebâ*[142] (tıp ilmine dair bir çalışması). Özellikle veba hakkında bilgi verip şifa/tedavi yollarını gösteren bu risâlesinin kütüphanelerdeki mevcut nüshalarının çokluğuna ve Abdülğani Efendi tarafından *Risâle fi't-Tâûn*, Seyyid Ahmed Tevhid tarafından *Bezlü'l-Mâûn* diye tercüme edilmesine bakılırsa hayli rağbet ve itibar görmüş bir eserdir. Taşköprîzâde'nin *Münyetü'ş-Şübbân fî Muâşereti'n-Nisvân* adlı ilm-i bâh'a dair, nikah ve nikah sonrası eşler arası maddi-manevi münasebetlerin ahvâlini konu edinen eseri de tıbbî ve tatbikî ilimlere dahil edilmektedir.

Tüm bunların dışında bahsedilebilecek başka eserleri de mevcuttur: Mesela *Ta'likât alâ "Kavlihim 'Ekser Min En Yuhsâ' ve Emsâlihi"* adlı eserinde anlaşılmasında güçlük yaşanan bazı tabir, ifade ve kavramların tahlilini yapmış; *Risâle et-Ta'rîf ve'l-İ'lâm fî Halli Müşkilâti 'el-Haddü't-Tâm'* adlı eserinde Fahreddin Râzî'nin ortaya koyduğu ve pek çok âlimin

---

[140] İçöz, Elzem, *Taşköprüzade'nin Şerhu Ahlak-ı Adudiyye Adlı Eseri* (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Sakarya, 2007.

[141] Cihan, Ahmet Kamil, "Taşköprîzâde'de Amelî Hikmet", *Taşköprîzâde*, Köker (ed.), Kayseri, 1992, s. 51-58; Türer, Celal, "Taşköprîzâde'de Ahlakı Yeniden Okumak" *Taşköprü'den İstanbul,'a: Osmanlı Bilim Tarihinde Taşköprîzâdeler Sempozyumu*, 2006, s. 81-98.

[142] Çankaya, Nurten, "Taşköprîzâde Ahmet İsameddin Efendinin Risâletü'ş-Şifa li-Edvai'l-Vebâ Adlı Risâlesi Üzerine Bir Değerlendirme", *VIII. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, Sivas, 2006, s. 313-322.

anlamakta zorlandığı bir kavramın tahlilini ortaya koymuş; *Risâle fi'l-Hamd* adlı eserinde ise "el-hamdü lillâh"ın şerhini/tefsirini yapmıştır. Ayrıca yahudiliğin ebedîliği düşüncesinin iptali, Hz. Peygamberin nübüvvetinin ispatı, Tevrat'ın tahrif edildiği ve Yahudilerin lanetlendiği konularını işlediği risâlesi *Risâle fi'r-Redd alâ'l-Yahûd* ve bir de *Risâle fi's-Sanâati'l-Hamsa* adlı eseri zikredilmelidir.

İKİNCİ BÖLÜM:
İLİMLER TASNİFİ VE MİFTÂHU'S-SAÂDE

I. İLİMLER TASNİFİ LİTERATÜRÜNÜN KISA TARİHÇESİ

A. İslam İlimler Tasnifine Giriş

Zuhuru ile birlikte İslam, cahiliye devrini saadet asrına dönüştürürken en ziyade vurgu yaptığı temel değerlerden birisi ilim olmuştur. Bu sebepten İslam'ın ilk asırlarından itibaren ilim saadet ve siyadetin, mutluluk ve üstünlüğün en esaslı kaynağı olarak görülmüştür. İslam'ın ilk asrında ilahî vahyin sevki, nebevî hikmetin teşviki ile ilmi, vazgeçilmezleri arasına alan bir sahâbe topluluğu doğmuştu. Bu ilk öncüleri; Kur'ân, sünnet, sahâbe kavli her ne buldularsa müktesebâtına eklemeyi amaç edinmiş âlimler grubu takip etti. Bu âlimler bir yandan saadet asrından miras kalan ilmi toplamaya çabalıyor bir yandan da hafızalarına nakşettikleri bilgilerden hareketle ilahî emirleri anlamaya, Kur'ân ve sünnetin nasıl bir hayatı istediğini kavramaya çalışıyorlardı. İlmî faaliyetin içinde sürüklenen hayatlarında genç dimağları, dinç zihinleri çeşitli meselelerle karşılaşıyor; bilgi açlığı ve ilmî faaliyetin sınırlılığı sebebiyle soruların peşinde gerektiğinde israilî bilgiye de başvuruyorlardı. Temel eserlerde karşılaşılan israilî bilgiler selef ulemasının âkilelerine başvurmadıklarına, tefekkür kabiliyetlerinin gelişmediğine bir işaret sananlar, yanılırlar. Bu durum, ilmî faaliyet yöntemlerinin henüz yeterince zenginleşmediği ve bilgi kaynaklarının ihata edilemediği bir dönemde ulemanın bilgiye açlığını ve her kültüre açıklığını gösterir. Bugün bizim topraklarımızda dahi meydan bulan batı menşeli ideolojiler ve izm'ler bir nevi modern hurafât; psikoloji, sosyoloji gibi sosyal bilimler de bir çeşit modern israiliyâttan ibarettir. Selef ulemasının, şahısların sadırlarında mahfuz dağınık bilgiyi toplama, anlama gayretleri neticesinde müthiş bir bilgi birikimi oluşmuştu. Oluşan bilgi yekûnu, ortak özellikleri dikkate alınarak belli gruplar veya kitaplar altında birleştirilerek toplandı. Böylece İslamî ilimler ortaya çıkmaya başladı. Peygamber (s.a.s.)'e dair toplanan bilgiler hadis ilminin, Kur'ân'a dair toplanan bilgiler ve anlama gayretleri tefsir ilminin, Kur'ân-sünnet çizgisinde hayatın meselelerine çözüm bulma gayretleri fıkıh ilminin ilk örneklerini ortaya çıkardı.

İslam'ın temel değerleri arasında ilim kadar vurgulanan bir diğer husus da cihad olmuştur. Cihadın kaleme (ilim) ve kılıca (savaş) bakan iki yüzü hep dikkat çekilen bir nokta

olmuştur. Bu durum fethin de iki cihetine işaret eder: toprakların/coğrafyaların fethine, medeniyetlerin/kültürlerin fethine. Müslümanların ilme olduğu kadar cihada aşkları sadece yeni toprakların değil önemli kültürlerin de fethini netice verdi. Sınırlara paralel olarak genişleyen kültürel coğrafya Müslümanlar arasında ilmî-fikrî bir hareketlilik oluşturdu. İlim, Müslüman hayat felsefesinin temel saiklerinden biri haline geldiği için Müslümanlar karşılaştıkları kültürlerden istifade etmesini bildiler. Özellikle tercüme çalışmaları ile Yunan, Hind ve Pers kültürleriyle tanışma fırsatı bulan Müslümanlar, çeşitli kültürlerden aldıkları bilimleri tarihte ender rastlanır bir çeviklikle kendi kültürlerine kattılar. Diğer kültürlere ait bu birikimi hızlı bir şekilde kendi kültürleri içerisinde hazmetmekle kalmayıp bilimleri geliştirme ve muhtelif bilim dallarında yeni eserler ortaya koyma noktasında büyük çaba sarf ettiler. Böylece hem kendi kültür havzasında doğan ilimlerde hem de diğer kültürlerden devşirilen bilimlerde orijinal, muhalled eserler verdiler.

İslam dininin temel kaynaklarına dayanılarak üretilmiş olan bilgiler ve bu bilgilerin işlenmesi ile zuhur eden İslamî ilimlere, diğer kültür coğrafyalarından devşirilen, insan aklının büyük cehdi sonucu ortaya konmuş felsefi bilimler de eklenince İslam bilim dünyasında muazzam bir bilgi yekûnu, zengin bir bilim müktesebâtı oluşmuştu. Zamanla artan ve dağınıklaşan Müslüman kültür dünyasının sahip olduğu bu değerli yekûnun, zengin birikimin muhtelif maksatlarla farklı şekillerde taksim ve tanzimine, tasnif ve tertibine ihtiyaç duyulmuştur. İlmî faaliyeti hayatlarının en önemli unsuru haline getiren Müslüman hukema ve ulema, kendi dönemlerinde mevcut olan ilimleri saymak, faaliyet alanlarının bir haritasını çizmek ve ilimler şemasını topluca görmek, icmâlî olarak da olsa ilimleri ihata etmek, ilimlerin sınırlarını ve sahalarını tespit edip birbirleri ile olan ilişkilerini tayin etmek, her ilimde kendi bütünlüğü ve sistematiği içerisinde çalışmalar yapmak, ilimlerin eğitim sistemleri içerisinde alacağı yeri belirlemek, eğitim müfredatlarına ilimleri faydalarına göre yerleştirmek… gibi muhtelif gayelere matuf olarak ilimleri tasnif etmişlerdir.

Niyet ve zihniyet insan ameliyelerinin tayininde müessir amil olmuştur. Bu sebepten müellifin eserini yazmaktaki niyeti ve mensup olduğu bilim zihniyeti; tasnif metodunu, tasnif kriterlerini (mizanı) ve tasnif sistemlerini (nizamı) belirleyici bir rol üstlenmiştir. Bu rol, bilinçli veya bilinçsiz, İslam bilim-düşünce tarihi içerisinde muhtelif ilim tasnifi türlerinin

ortaya konmasına vesile olmuştur. Yukarıda mezkur tasnif gayelerine ulema ve hukemanın içinde bulunduğu bilim-düşünce zihniyetinin rengini de katınca çeşitli ilim tasnifleri, muhtelif tasnif türleri ortaya çıkmıştır. İlimler tasnifi literatürünün yazılış amaçları, genel şematik manzaraları ve muhtevaları dikkate alındığında literatürün eserlerde ağır basan bazı temel hususlar etrafında çeşitli türlerde tezahür ettiklerini söylemek mümkündür.

Mesela bir varrâk (kitap istinsahı ve ticareti yapan kimse) olması hasebiyle ilimleri, âlimleri, kitapları, mezhepleri ve kültürleri tanıtmayı amaçlayan İbn Nedîm 'kitap'ı merkeze aldığı için *Fihrist* adlı eserini bibliyografik/kitabî bir tasnif içinde telif etmiştir. Daha çok bir kitapçının veya bir kütüphanecinin mantığına dayanan ve müellifin yaşadığı devre kadar yazılan eserlerin, ilimlere göre tasnif edilmesini amaç edinen bu tasnif türüne bir örnek de Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-Zunûn*'u sayılabilir.

Bazı âlimler de kültür ortamında mevcut ilimleri saymak ve bunlar hakkında bilgi vermek amacıyla eserlerini (Fahreddin Râzî'nin *Câmiu'l-Ulûm*'u, Molla Şah Fenârî'nin *Enmûzecü'l-Ulûm*'u, Nev'î Efendinin *Netâyicü'l-Fünûn*'u, Sıddîk Hasan Han'ın *Ebcedü'l-Ulûm*'u gibi.) kaleme almışlar ve bilimler ansiklopedisi veya bilimler kâmusu tarzında ansiklopedik/cem'î tasnif türünü ortaya koymuşlardır.

Bir kısım ulemanın da pedagojik/tâlimî bir tasnif türünü tercih ettikleri görülür. Kemal yolunda maârif ile merâtip kat etmek arzu eden ilim ve hakikat taliplerine rehberlik edecek bir yol haritası tarzında hazırlanan (İbn Ekfânî'nin *İrşâdü'l-Kâsıd ilâ Esne'l-Makâsıd*'ı, Saçaklızâde'nin *Tertîbü'l-Ulûm*'u, Osmanlı medrese müfredatını konu edinen müellifi meçhul *Kevâkib-i Seb'a* gibi) bu tür tasnifler muhtevaları bir eğitim müfredatını sunduğu için öğrenilmesi gereken ilimlerden ve bu ilimlerin okunacağı eserlerden mutlaka bahsederler. Amaç eğitim olduğundan ilim-tâlim adabı, hoca-talebe ilişkileri ve daha başka eğitime dair konulara da yer verirler.

İlimler tasnifi dikkatle takip edildiğinde dinî bazı kaygılarla ilimlerin tasnif edildiği de görülür. Özellikle Gazzâlî'nin dinî kaygılarla yaptığı felsefe eleştirisi ve yine bu kaygı ile ilimleri bir şema içerisine yerleştirme çabası (şer'î ilimler, gayr-ı şer'î ilimler ve dünyevî ilimler, âhiret ilmi/tasavvuf ayrımları ile) teolojik/dinî tasnif türünü daha görünür kılmıştır. Cafer-i Sâdık'ın talebelerinden ve Müslümanlar içerisinde ilimleri ilk defa tasnife tâbi tutan

Câbir b. Hayyân da sûfî kimliğinin tesirinde kalarak din-dünya tasnifi yapmış ve bu dünyanın imarı için olan ilimler ile öte dünyanın imarı için elzem olan ilimleri dinî bir kaygı ile ayırarak teolojik/dinî bir tasnif ortaya koymuştur.

İslam bilim-düşünce tarihinde ilk tasnifleri yapanların filozoflar olduğu görülür ki filozofların hemen hemen hepsi, ilimleri sistematik/felsefî olarak tasnife tabi tutmuşlardır. Bu tasnif türünde ilimler, filozofun düşünce sistemi içerisinde tahsis edilmiş bir zemine sahiptir ve bu tahsis edilmiş zemin bazı nazarî ilkelerden hareketle tespit edilmiştir. Sistematik/felsefî tasnifte iki kriter ön plana çıkar: ontolojik kriter ve epistemolojik kriter. Bilginin tekabül ettiği varlık alanına nispetle bir tasnif yapılmışsa ontolojik, bilginin kaynağına ve sağlamlığına, mahiyet ve değerine nispetle bir taksim yapılmışsa epistemolojik kritere göre tasnif yapılmış demektir. Mesela âlâ/metafizik, evsat/matematik, esfel/fizik ilimler taksimi ontolojik bir ayrıma dayanırken, aklî-naklî, felsefî-dinî gibi taksimler ise epistemolojik veya metodolojik bir ayrıma dayanmaktadır.

İlim 'eşyanın (varlık aleminin) hakikatlerini insan kudreti nispetinde idrak etme ameliyesi' olunca varlık kategorilerinin bilimin alt dallarının tayininde önemli bir rolü olduğu rahatça görülebilir. Zâten ilk İslam filozoflarınca bilimlerin birbirleri ile olan ilişkilerini, ayrıldıkları veya kesiştikleri noktaları tayin eden bilimlerin mevzularıdır. Her bilimin mevzuu bir varlık mertebesine tekabül ettiği için bilimlerin tasnifinde ontolojik kriter önemli bir yer tutmaktadır. Epistemolojik kriterde ise esas olan, bilimlerin bize sunduğu bilgilerin kesinlik derecesidir. Buna göre en doğru ve delilleri en kesin olan bilimler en yüce bilimler olacaktır. Hatta bunun bir adım daha ötesine gidersek 'bir mevzuu açıklama gayesinde olan bir bilgi yekûnunun' bilim olabilmesi ancak kesin deliller ve doğru bilgiler vermesine bağlı olacaktır.[143] Sistematik/felsefî tasnif türünün en iyi örneklerini ekseriyetle filozoflar vermişlerdir: Farâbî'nin *İhsâü'l-Ulûm*'u, Âmirî'nin *el-İ'lâm bi Menâkıbi'1-İslam*'ı, İbn Sînâ'nın *Aksâmü'l-Ulûmi'l-Akliyye* risâlesi, Beyzâvî'nin *Risâle fî Ta'rifâti'l-Ulûm ve Mevzûâtihâ* adlı risâlesi, Kutbeddin Şîrazî'nin *Dürretü't-Tâc li Ğurreti'd-Dîbâc*'ı…

[143] Ontolojik ve epistemolojik kriterlerin daha geniş izahı için bk. Kutluer, İlhan, *İslam'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*, İstanbul, 1996, s. 156-162; Kutluer, İlhan, *İlim ve Hikmetin Aydınlığında*, İstanbul, 2001, s. 89-92; Yıldırım, Ömer Ali, *İbn Haldun'da İlimler Tasnifi ve Felsefe Eleştirisi* (yüksek lisans tezi), İstanbul, 2005, s. 6-13.

Ayrıca kültürel coğrafyayı dikkate alarak diğerlerine nispetle farklı bir tasnifi (Arabî ilimler/Arap kültür coğrafyasında gelişen ilimler – Acemî ilimler/Yabancı kültür coğrafyalarından devralınan ilimler gibi bir tasnifi) tercih eden Harizmî'nin *Mefâtihu'l-Ulûm*'unu da burada zikretmek gerekir. İbn Hazm'ın belirli bir medeniyete has olan ilimler (din, tarih ve dil) ve tüm insanlık için ortak ilimler (felsefe, tıp, matematik, astronomi) diye ilimleri ikiye ayırdığı *Merâtibü'l-Ulûm* adlı risâlesi de yine bu tasnif türüne örnek sayılabilir.

Taşköprîzâde'nin *Miftâhu's-Saâde*'si dikkatle incelendiğinde görülecektir ki Taşköprîzâde Ahmed Efendinin önemli bir muvaffakiyetinin de bütün bu tasnif türlerini eserine yansıtmasını çok iyi başarmış olmasıdır.

B. Mütekaddimûn Devri Tasnifleri

Her ne kadar varlık hiyerarşisine mütenasip bir bilgi anlayışını dile getirdiği için ilimleri ilk tasnif eden kimse olarak Platon'a[144] atıflar yapılsa da kendinden önceki bilim birikimini değerlendirip ilk bilimler tasnifini ortaya koyanın Aristo (ö. M.Ö. 322) olduğu daha yaygın bir kanaattir. Aristo'nun bilimler tasnifi (görmeye dayalı: nazarî/teorik: matematik, fizik, metafizik; eyleme dayalı: amelî/pratik: ahlak, siyaset; üretmeye dayalı: sınâî/poetik: sanatlar, zanaatlar)[145] şüphesiz İslam ilimler tasnifinin tekevvününde ve teşekkülünde ayrı bir yere sahiptir. Zira İslam dünyasında ilk ilimler tasnifi çalışmalarının örneklerini veren İslam filozofları bu çalışmalarını daha çok Aristo'dan hareketle gerçekleştirmişlerdir.[146]

Aristo felsefesinden hareketle sistematik bir tasnif yapıp bu konu üzerinde en yetkin eseri veren ilk İslam filozofu şüphesiz Farâbî'dir. Ancak ondan önce bu konuya değinip bu

---

[144] bk. el-Hafâcî, M. Hasan Kazım, "Tasnîfü'l-Ulûm Inde'l-Arab", *el-Mevrid*, 1403/1983, XII, sy. 3, s. 16.

[145] Aristo, *Metafizik* (trc. Ahmet Arslan), İstanbul, 2. bs., 1996 s. 81-86, 291-297, 453-455; Arslan, Ahmet, *İlkçağ Felsefe Tarihi: Aristoteles*, İstanbul, 2007, III, 39-47.

[146] İlimler tasnifi literatürüne dahil edilen pek çok eser ve bu eserlerin muhtelif çalışmalarda yer alan listeleri mevcuttur. Biz bu kısa tarihçede sadece eserin kendisine veya güvenilir bir kaynaktan bilgisine ulaşabildiğimiz 'ilimler tasnifi çalışmalarına' değineceğiz. İlimler tasnifi literatürüne ait muhtelif listeler için bk. Harizmî, *Mefâtihu'l-Ulûm*, nşr. İbrahim el-Ebyarî, 2. bs., Beyrut, 1409/1989, s. 8-11 (muhakkikin mukaddimesi); Taşköprîzade, Ebu'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi, *Miftahu's-Saâde ve Misbahu's-Siyâde fî Mevzûâti'l-Ulûm*, nşr. Kamil Kamil Bekri, Abdülvahid Ebu'n-Nur, Kâhire, 1968, s. 12-15, 38-39 (naşirlerin mukaddimesi); Çubukçu, İbrahim Agah, *İslam Düşüncesi Hakkında Araştırmalar*, Ankara 1972, s. 99-114; Kutluer, *İlim ve Hikmetin Aydınlığında*, s. 91-94.

alanda beyanda bulunan iki bilgin filozofun hakkını yememek gerekir: Câbir b. Hayyân (ö.200/815) ve Kindî (ö.252/866). Kimyanın babası olarak tanınan Câbir b. Hayyân ömrünü tamamen ilmî faaliyetlere adadığından elbette çalışma alanının bir haritası niteliğinde ilimleri tasnif etmişti. Bu meyanda her ne kadar sistematik bir tasnif sunmasalar da Câbir b. Hayyân'ın ilimlerin tanımını yaptığı *Hudûd* adlı risâlesi ile alt dalları, araçları ve amaçları çerçevesinde yedi ilmin muhtevalarına değindiği *Sübâıyye* (*İhrâcu Mâ fi'l-Kuvve ile'l-Fiil* adlı risâlenin içinde bir bölüm) adlı risâlesi İslam ilimler tasnifinin ilk örnekleri sayılmalıdır.[147] Yine Kindî'nin günümüze ulaşmayan iki eseri (*Mâhiyyetü'l-Ulûm ve Aksâmuhâ* ile *Aksâmu'l-İlmi'l-İnsî*) bir yana elimizde bulunan *Risâle fî Kemmiyyeti Kütübi Aristûtâlis ve Mâ Yuhtâcu ileyhi fî Tahsîli'l-Felsefe* adlı eseri de ilk ilim tasniflerindendir.[148]

Şüphesiz ilimler tasnifi literatürünün ilk sistematik örneğini Farâbî'nin (ö.339/950) *İhsâü'l-Ulûm* adlı eseri oluşturur. Farâbî ilimlerin tasnifi konusunu (*Tahsîlü's-Saâde*, *et-Tenbîh alâ Sebîli's-Saâde*, *et-Tevtıe fi'l-Mantık*, *Fusûlü'l-Medenî* gibi)[149] muhtelif eserlerinde değinmiş olsa da konuyu en geniş hatları ile ilimler tasnifine tahsis ettiği eseri *İhsâü'l-Ulûm*'da işlemiştir.[150]

Özellikle felsefî ilimlerin din ile çatışmadığını vurgulama gayreti içerisinde olan Ebu'l-hasan Muhammed Âmirî'nin (ö.381/992) önemli bir kısmını ilimler tasnifinin teşkil ettiği eseri *el-İ'lâm bi Menâkıbi'1-İslâm*'ı da diğer tasniflerden ayrılan bazı hususiyetleriyle ilimler

---

147 Câbir b. Hayyân, *Muhtâru Resâili Câbir b. Hayyân*, nşr. Paul Eliezer Kraus, Kâhire, 1354, 97-114 (*Hudud*), 48-60 (*Sübâıyye*); ayrıca Câbir b. Hayyân'ın ilimler tasnifine dair bk. Zeki Necib Mahmud, *Câbir b. Hayyân*, 2. bs., Beyrut, 1407/1987, s. 87-107.

148 Kindî, *Felsefi Risâleler* (trc. Mahmut Kaya), İstanbul, 2002, 17-18 (mütercimin konuyu takdimi). Risâle için bk. 263-277.

149 Farâbî ilimler tasnifi konusunu muhtelif açılardan şu eserlerinde işlemektedir: *Tahsîlü's-Saâde*, nşr. Cafer Ali Yasin, 2. bs. Beyrut, 1983, s. 57-64; *Mutluluğun Kazanılması* (trc. Ahmet Arslan), Ankara 1999, s. 57-66; *et-Tenbîh alâ Sebîli's-Saâde*, nşr. Cafer Ali Yasin, Beyrut, 1985, s. 73-80; *et-Tevtıe fi'l-Mantık* (*Farâbî'nin Bazı Mantık Eserleri* içinde) der. ve trc. Mübahat Küyel-Türker, Ankara 1990, s. 27-29; *Fusûlü'l-Medenî*, nşr. D. M. Dunlop, Cambridge, 1961, s. 164-167; *Fusûlü'l-Medenî*: *Siyaset Felsefesine Dair Görüşler*, trc. Hanifi Özcan, İzmir, 1987, s. 72-74.

150 Ayrıca Farâbî'nin ilimler tasnifine dair görüşlerinin değerlendirilmesi için bk. Kaya, Mahmut, "Farâbî" *DİA*, XII, 147; Kaya, Mahmut, "İhsâü'l-Ulûm" *DİA*, XXI, 550; Aydınlı, Yaşar, *Farâbî*, İstanbul, 2008, s. 47-54; Topdemir, Hüseyin Gazi, *Farâbî: Doğu Bilgeliğinin Kapısı*, İstanbul, 2009, s. 26-29; Bircan, Hasan Hüseyin, *İslam Felsefesi Üzerine*, Van, 2009, s. 151-161.

tasnifinin ilk yetkin örnekleri arasında sayılmalı.[151] Âmirî bu çalışmasıyla (akıl yoluyla kazanılan-duyu yoluyla kazanılan-akıl&duyu iştirakiyle kazanılan ilimler ayrımının yanı sıra) felsefî ilimler-dinî ilimler ayrımını ilk yapan kimse olmuştur. Her ne kadar Kindî ilahî ilimlere atıfta bulunsa da bunları saymaz. Farâbî de kelam ve fıkhı ilimler şemasında zikrederse de dinî ilimler kategorisinden bahsetmeksizin bu ilimleri medenî ilimler arasında sayar. Bu açıdan ilimler tasnifinin İslam düşünce serüveni içerisinde dinî (İslamî/ /naklî/vaz'î/şer'î) ve felsefî (Hikemî/ /aklî/ğayr-ı şer'î) tarzında oluşan ikili yapısını - Âmirî'den önce yapılan tasnifler bu ikili yapıyı ihsas ve işaret etseler de- ilk defa en belirgin bir halde görünür kılan Âmirî olmuştur denebilir.

İlimler tasnifini amaç edinen bir yapıda bulunmasa da ilimlere dair şematik bir tarzda muhtelif özet bilgiler veren ansiklopedik yapısı ve muhtevasında ilimler tasnifine bir yer açması hasebiyle İbn Ferîûn'un (IV/X yy.) *Cevâmiu'l-Ulûm* adlı eseri de ilimler tasnifi literatürünün serüveni içerisinde işaret edilmeli.[152]

İlimler tasnifinin tarihî serüvenini takip ederken İslam'ın dördüncü asrında yazılmış iki ansiklopediye hususan işaret etmek gerekir: *el-Fihrist* ve *Resâil*. *el-Fihrist* bir ilimler tasnifinden çok bibliyografik bir eserdir ve alanında ilktir. Muhtevası ile ilim, kültür, medeniyet tarihi çalışması olarak görünür. Zira varrâk olmasının kendisine sunduğu geniş imkan ile İbn Nedîm (ö.385/995); eseri *el-Fihrist*'i ilimleri tasnif etmek için değil, insanlık tarihi içerisinde muhtelif kültür coğrafyalarında ortaya konmuş ilmî, dinî çalışmaları ve İslam'ın ilk dört asrında Müslümanlarca telif veya tercüme ortaya konan dinî, fikrî, ilmî çalışmaları hasılı ilimleri, âlimleri, kitapları, mezhepleri ve kültürleri tanıtmak için kaleme almıştı. Ancak bu çalışmaları tanıtmak ve kitabı alt bölümlere ayırmak gerektiğinde bu tayin işini bilimlere göre yaptığı için *el-Fihrist* de sistematik bir tasnif olmasa bile ilimler tasnifi

---

[151] Âmirî, Ebu'l-Hasan Muhammed b. Yusuf en-Nisaburî, *el-İ'lâm bi Menâkıbi'l-İslâm*, nşr. Ahmed Abdülhamid Gurab, Riyad, 1988, 79-118; Turhan, Kâsım, *Amirî ve Felsefesi: Din Felsefe Uzlaştırıcısı Bir Düşünür*, İstanbul, 1992, s. 58-80.

[152] İbn Ferîûn, *Cevâmiu'l-Ulûm: Compendium of Sciences*, nşr. Fuat Sezgin, Frankfurt, 1985, s. 133-147; eser hakkında bk. Kallek, Cengiz, "Cevâmiu'l-Ulûm", *DİA*, VII, 440-442.

literatüründe anılması gerekmektedir.[153] İslam'ın dördüncü asrının önemli bir bilimler ansiklopedisi de *Resâilü İhvâni's-Safâ*'dır. *Resâil, el-Fihrist* gibi bilim dallarında yapılmış çalışmaları tanıtmayı değil, bizzât bilim dallarını tanıtmayı amaçlayan bir muhtevaya sahip olması ile *el-Fihrist*'ten ayrılır. İhvân-ı Safâ topluluğunun kaleme aldığı *Resâil,* tertibi itibariyle bir ilimler tasnifi şeması sunmakla beraber, muhtevasında ilimler tasnifine ayrılmış önemli bir kısmı barındırması itibariyle de ilimler tasnifi literatürünün önemli örneklerinden biri olarak anılmayı hak kazanmaktadır.[154]

İslam'ın dördüncü asrında dikkat çeken diğer bir eser Harizmî'nin (ö.387/997) *Mefâtihu'l-Ulûm*'udur. Daha çok terminolojik bir yapısı olan eser bilim dallarına göre bölümlere ayrılmış ve ıstılahlar ilgili bilimleri içeren bölümlerde verilmiştir. Bilimler ve terimler hakkında genel ön bilgiler vermeyi amaçlayan ansiklopedik bir el kitabı olan eser 'hiç felsefe bilmeyen biri dahi bu eseri okuduktan sonra felsefî eserleri rahatlıkla okuyup anlayabilsin' gibi bir iddiayla kaleme alınmıştır. Kitabın bölümleri ilimlere göre olunca Harizmî *Mefâtihu'l-Ulûm'*da kültürel kriteri dikkate alarak bir ilimler tasnifi (arabî ilimler/arap kültür havzasında gelişen ilimler ve acemî ilimler/başka kültürlerden alınıp geliştirilen ilimler) de sunmuştur.[155]

İslam'ın beşinci asrında literatüre ait üç risâle dikkat çekmektedir: Ebu Hayyân Tevhîdî'nin (ö.414/1023) sistematik olmayan sadece ilimleri tanıtan risâlesi *Risâle fi'l-Ulûm*'u[156]; İbn Sînâ'nın (ö.428/1037) bir anlamda *Şifâ* namdar dev ve devasa eserinin muhtevasına işaret eden bir özeti sayılabilecek, ontolojik kriter çerçevesinde gayet sistematik

---

[153] İbn Nedîm eserinin hemen girişinde 'İktisas mâ yahtevî aleyhi'l-kitab ve hüve aşru makâlât' diyerek tasnifini kısaca sunmuştur: İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist,* nşr. Rıza Teceddüd, Tahran, 1971, s. 3-5; ayrıca bk. Karaaslan, Nasuhi Ünal, "İbnü'n-Nedîm", *DİA*, XXI, 171-173.

[154] bk. İhvan-ı Safa, *Resâilü İhvâni's-Safâ*, Kâhire, 1928, s. 125-136; Abdülemir Şemseddin, *el-Felsefetü't-Terbeviyye Inde İhvani's-Safâ min Hılâli Resâilihim*, Beyrut, 1988, s. 67-75; Uysal, Enver, *İhvan-ı Safa Felsefesinde Tanrı ve Alem*, İstanbul, 1998, s. 28-33.

[155] el-Harizmî, Ebu Abdullah el-Kâtib Muhammed b. Ahmed b. Yusuf, *Mefâtîhu'l-Ulûm*, nşr. İbrahim Ebyarî, 2. bs., Beyrut, 1989, s. 17-18; Kutluer, İlhan, "Hârizmî", *DİA*, XVI, 222-224.

[156] Ebu Hayyân et-Tevhîdî, Ali b. Muhammed b. Abbas, *Risâletü Ebî Hayyân fi'l-Ulûm*, Kâhire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, t.siz.

bir ilimler tasnifi sunduğu *Risâle fî Aksâmi'l-Ulûmi'l-Akliyye* (*Risâle fî Aksâmi'l-Hikme*)'si[157]; hemen bütün alanlarda kalem oynatmış renkli ilmî kişiliği ile ilimler tasnifi alanında da eser veren İbn Hazm'ın (ö.456/1064) *Merâtibü'l-Ulûm* risâlesi[158].

C. Müteahhirûn Devri Tasnifleri

İlimler tasnifinin tarih mecrasında macerasını takip ettiğimizde, burada ilimler tasnifine hasredilmiş herhangi bir eseri olmadığı halde ilimler üzerine düşünmeyi gündeminden asla düşürmediği için konuya dair görüşlerini muhtelif eserlerinde dile getirerek ilimler tasnifi literatüründe belirgin ve belirleyici bir yer edinen İmam Gazzâlî'yi (ö.505/1111) de mutlaka zikretmeliyiz. Gazzâlî pek çok eserinde bilimler üzerinde durmuş kimi eserlerinde de (*er-Risâletü'l-Ledünniyye*, *İhyâü Ulûmi'd-Din*, *el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl*, *el-Münkızü mine'd-Dalâl* gibi eserlerinde) ilimleri tasnif etmiştir. Konuyu farklı eserlerde farklı şekillerde kaleme aldığı için de ilimleri farklı şekillerde tasnif etmiştir.[159] Ancak ilimler üzerine tefekkür ve tecessüsünü din nokta-i nazarından yaptığı için ilimler tasnifini de din nokta-i nazarından değerlendirmiştir.

Gazzâlî sonrasında[160] konuya dair eserler kaleme alan -Taşköprîzâde'nin Müslüman coğrafyada metafiziğin (ilm-i ilahînin) üstatları ve ustaları arasında zikrettiği- dört filozof

---

[157] Yenen, Halide, "İbn Sînâ'da İlimler Tasnifi ve Risâle fî Aksâm el-Hikme", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, 2008, sy. 14, s. 59-95; Peker, Hidayet, "İbn Sînâ'nın Bilimler Sınıflaması", *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, c. 9, sy. 9, s. 446-452; Cihan, Ahmet Kamil, "Bilimler Tasnifi ve İbn Sînâ", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Kayseri, 2000, sy. 9, s. 435-451.

[158] İbn Hazm, Ebu Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said ez-Zahirî, "Risâle Merâtibü'l-Ulûm", *Resâilu İbn Hazm el-Endelüsî*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut, 1987, IV, 61-90; Peker, Hidayet, "İbn Hazm'ın İlimler Tasnifi", *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 2009, c. 18, sy. 1, s. 319-329.

[159] Gazzâlî'nin eserlerinde ortaya koyduğu muhtelif ilim tasnifleri için bk. Çubukçu, *İslam Düşüncesi*, s. 108-113; Taylan, Necip, *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri: Bilgi-İman-Mantık*, İstanbul, 1989, s. 31-42; Vural, Mehmet, *Gazzâlî Felsefesinde Bilgi ve Yöntem*, Ankara 2004, s. 179-202. Gazzâlî'nin *İhya*'sındaki ilimler tasnifine ayrıca yer verilecek.

[160] Müteahhirûn dönem eserlerinde telif tarzı olarak iki tür mukaddime görülmektedir: 1. Eserin mukaddimesi ki eserin muhtevasına işaret edilmektedir, 2. Eserin dahil olduğu ilim dalının mukaddimesi ki mutlak anlamda ilim, ilim dalları ve eserin dahil olduğu ilim dalı ile alakadar meseleler işlenmektedir. Büyük bir ihtimalle Gazzâlî'nin *Mustasfâ*'sının ilk örnekliğini teşkil ettiği bu ikinci tür mukaddimelerde 'bilgi/bilim nedir?' 'bilimin kısımları ve bilimlerin özellikleri' 'eserin içerisinde yer aldığı ilgili bilimin tarifi-özellikleri-ilimler şemasındaki yeri-diğer ilimlere nispeti' gibi konular işlenerek bir nevi esere genel bir giriş yapılmıştır. Bu tür eserlerin hemen çoğunda ise eserin dahil olduğu ilmin diğer ilimlerle münasebeti sadedinde ilimler tasnifine

âlim vardır: Fahreddin Râzî (ö.606/1210) ve Kutbeddin Şîrazî (ö.710/1311) -diğer ilimler tasnifi literatürüne muhalif olarak Farsçanın imkanları dahilinde- konuyu geniş çaplı ele alıp incelerken, Nâsireddin Beyzâvî (ö.685/1286) ve Nasîreddin Tûsî (ö.672/1273) konuya dair küçük risâleler kaleme almıştır. Fahreddin Râzî sadece ilimleri tanıtmayı amaçladığı için sistematik olmayan ansiklopedik bir çalışma ortaya koymuştur. Önce *Câmiu'l-Ulûm* adıyla eserini kaleme almış daha sonra ilavelerle eserini genişletmiş *Hadâiku'l-Envâr fî Hakâiki'l-Esrâr* ismini vermiştir.[161] Fahreddin Râzî gibi eserini farsça yazan Kutbeddin Şîrazî de yaşamının sonuna doğru 705/1305 yılında telif ettiği *Dürretü't-Tâc li Ğurreti'd-Dîbâc* adlı eserinde konuyu sistematik bir tarzda ve geniş bir şekilde işlemiştir.[162] Nasîreddin Tûsî *Risâle fî Beyâni Aksâmi'l-Hikme alâ Sebili'l-Îcaz* adlı eserinde[163] tıpkı İbn Sînâ gibi kısaca ve sadece felsefî ilimlere yer verirken Nâsireddin Beyzâvî *Risâle fî Mevzûâti'l-Ulûm ve Teârîfihâ* adlı eserinde[164] hem edebî (ilmü'l-âdâb) hem dinî (ilmü'n-nevâmîs) hem de felsefî ilimlerin konularına kısaca işaret etmektedir.

İslam'ın sekizinci asrında ilimler tasnifine dair gayet muhtasar ve müfit bir eser kaleme alınmıştır ki Kâtib Çelebi'nin serd-i kelamına kulak verirsek Taşköprîzâde'nin kaynakları arasındadır. İbn Ekfânî'nin (ö.749/1348) mukaddimesinde ilim-tâlim konularını işlediği ve sonrasında sistematik bir tasnif içerisinde altmış ilim dalına dair bilgiler verdiği *İrşâdü'l-Kâsıd ilâ Esne'l-Makâsıd* adlı eseri[165] Taşköprîzâde'nin *Miftâhu's-Saâde*'si gibi ilimler tasnifi literatürünün müstesna örnekleri arasında sayılmalıdır.

---

yer verilmiştir. Bu tür eserleri de ilimler tasnifine dahil edenler olmuştur. Bu telif tarzına, mukaddime usûlüne Kadı Beyzâvî'nin *Tuhfetü'l-Ebrâr: Şerhu Mesâbîhi's-Sünne*'si, Molla Fenârî'nin *Aynü'l-A'yân*'ı, Firuzâbâdî'nin *Besâiru Zevi't-Temyîz*'i, Davud Antakî'nin *Tezkiratü Üli'l-Elbâb*'ı örnek olarak gösterilebilir.

[161] Fahreddin Râzî'nin muhtelif eserlerinden hareketle sunulmuş ilimler tasnifi için bk. s. Altaş, Eşref, *Fahreddin er-Râzî'nin İbn Sinâ Yorumu ve Eleştirisi*, doktora tezi, İstanbul, 2009, 37-44. Ayrıca *Câmiu'l-Ulûm* ve *Hadâiku'l-Envâr fî Hakâiki'l-Esrâr* eserleri için bk. Yavuz, Yusuf Şevki, "Fahreddin er-Râzî", *DİA*, XII, 92-95.

[162] Bakar, Osman, *Classification of Knowledge in Islam,* Kuala Lumpur, 1992, s. 249-260.

[163] Abbas Muhammed Hasan Süleyman, *Tasnîfu'l-Ulûm Beyne Nasîriddin et-Tûsî ve Nâsiriddin el-Beyzâvî*, Beyrut, 1996, s. 86-92.

[164] Abbas Muhammed, *a.g.e.*, s. 95-108.

[165] Nahid Muhammed Sâlim, *Nazmu Tasnîfi'l-Ma'rife Inde'l-Müslimîn*: *Dirase Tahliliyye*, İskenderiye, t.sz, s. 184-200; Fazlıoğlu, İhsan, "İbnü'l-Ekfânî", *DİA*, XXI, s. 23-24.

İbn Ekfânî'nin *İrşâdü'l-Kâsıd*'ından hemen sonra, yine ilimler tasnifi literatürünün müstesna örnekleri arasında sayılmaya layık bir eser olarak İbn Haldun'un (ö.808/1406) *Mukaddime*'sinin ilimler tasnifine tahsis edilmiş olan ve neredeyse *Mukaddime*'nin üçte birini teşkil eden altıncı bölümü zikredilmelidir.[166]

Osmanlı dönemi de ilimler tasnifi literatürü açısından önemli eserlerin kaleme alındığı bir dönemdir. Bu dönemde yazılan eserler Taşköprîzâde'nin de *Şakâik*'inde sitâyişle işaret ettiği eserlerdir. Bunların başında dinî ve felsefî pek çok ilimdeki mahareti ile âlim kimliği yanında ilmü havâssi'l-hurûf, ilmü'l-vefk, ilmü'l-cifr konularındaki marifetiyle arif kimliği de bulunan ve hurûfî meşrebiyle Osmanlı hurûfî düşüncesinin öncü isimlerinden olan Abdurrahman Bistâmî'nin (ö.858/1454) *el-Fevâihu'l-Miskiyye fi'l-Fevâtihi'l-Mekkiyye*'si gelmektedir.[167] Kâtib Çelebi'ye göre bu eser, Osmanlılar döneminde ilimler tasnifini kendisine konu alan ilk kitaptır. Daha sonra Abdurrahman Bistâmî'nin talebeliğinde de bulunan Mehmed Şah Fenârî'nin (ö.839/1435) Fahreddin Râzî'nin *Hadâiku'l-Envâr fî Hakâiki'l-Esrâr* isimli eserinden ziyadesiyle faydalanarak telif ettiği *Enmûzecu'l-Ulûm*'u[168] da Osmanlı dönemi ilim tasnifleri açısından önem arz etmektedir. Ayrıca Osmanlı'nın muhalif dehası Molla Lütfi'nin (ö.901/1495) idam edilmezden evvel zindanda hapis iken kaleme aldığı ve felsefî ilimleri tasnifine dahil etmeyip sadece arabî ilimlerle şer'î ilimlere yer verdiği *Risâle fi'l-Ulûmi'ş-Şer'iyye ve'l-Arabiyye* (veya *Risâle fî Mevzûâti'l-Ulûm*) adlı eserini ve bu eseri için kapalı bazı noktalarını açıklamak suretiyle yazdığı şerhi *el-Metâlibü'l-İlâhiyye*'si[169] de zikredilmelidir.[170] Ve tabii ki ilimler tasnifi literatürünün vazgeçilmezi, hem

---

166 Arslan, Ahmet, *İbn Haldun*, 3. bs., Ankara 2002, s. 343-357; Bedir, Murteza, "İslam Düşünce Geleneğinde Naklî İlim Kavramı ve İbn Haldun", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2006, sy. 15, s. 17-31.

167 Fazlıoğlu, İhsan, "Abdurrahman Bistâmî", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul, 1999, I, 24-25.

168 Molla, Kemal Faruk, "Mehmed Şah Fenâri'nin (803/1401) Enmûzecu'l-Ulûm Adlı Eserine Göre Fetih Öncesi Dönemde Osmanlılarda İlim Anlayışı ve İlim Tasnifi", *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, 2005, c. X, sy. 18, s. 245-273. Ayrıca bu çalışma Mehmed Şah Fenârî'ye kadarki Osmanlı ulemasının eserlerinde sunduğu ilim tasniflerine de değinmektedir.

169 Gökyay, Orhan Şaik, Özen, Şükrü, "Molla Lutfi", *DİA*, XXX, 255-257.

170 Hakkında herhangi bir bilgi bulamadığımız ancak Hafid Herevî'nin (916/1510) baskısı yapılmış *Dürru'n-Nazîd* adlı eseri de Osmanlı dönemi tasniflerinden sayılabilir (*Mecmuatu'l-Hafîd fî Mevzûâti'l-Ulûm / Dürru'n-nazîd min mecmuati'l-hafîd*, Ahmed b. Yahya b. Muhammed b. Sa'd el-Hafîd el-Herevî, Kâhire: Matbaatü't-Tekaddüm, 1322).

ilimler tasnifi teliflerinin hem de Osmanlı dönemi tasniflerinin en mütekâmil eseri, müellifi Taşköprîzâde'nin (ö.968/1561) şaheseri *Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzûâti'l-Ulûm*'u ve bu yine çerçevede *Miftâhu's-Saâde* için bir taslak çalışması olarak kaleme aldığı *es-Saâdetü'l-Fâhira fî Siyâdeti'l-Âhira* ile ömrünün sonlarına doğru *Miftâhu's-Saâde*'nin bir özeti olarak hazırladığı *Medînetü'l-Ulûm*'u literatür içerisinde özellikle işaret edilmelidir. Tüm bu çalışmaların yanında Nev'î Efendi'nin (ö.1007/1598) sadece on iki ilim dalı hakkında verdiği bilgileri içeren küçük hacimli, ansiklopedik çalışması *Netâyicü'l-Fünûn ve Mehâsinü'l-Mütûn*'u[171], Sadreddinzâde Şirvânî'nin (ö.1036/1626) *el-Fevâidü'l-Hâkâniyye*'si[172], ve Kâtib Çelebi'nin (ö.1067/1657) mukaddimesinde bilim(ler)e dair bazı meseleleri tartışıp ilimleri tasnif ettiği, bibliyografik yapısı ile çok rağbet gören, özellikle modern dönemde ziyadesiyle terviç edilen *Keşfü'z-Zunûn*'u[173] Osmanlı döneminde kaleme alınmış önemli ilim tasnifleridir.

İlimler tasnifi mevzu bahis olduğunda Osmanlı döneminde dikkatleri çeken önemli çalışmalar arasında "tertibü'l-ulûm" risâleleri de yer almaktadır. Bu risâleler ilimleri tasnif etmeyi amaçlamaktan ziyade ilim talipleri için hangi ilimleri hangi sıra ile hangi eserlerden okumaları gerektiğine işaret eden "medrese müfredatı" tarzında kaleme alınmışlardır. Ancak muhtevaları açısından belli bir tertibi ölçü alarak Osmanlı medreselerinde okunan ilimlerin tasnifini sundukları için ilimler tasnifi literatürü içerisinde anılmayı hak etmektedirler: Muhtemelen şeyhülislamlık da yapan Zekeriyya Ensârî'nin (ö.925/1519) gayet muhtasar çalışması *Risâle el-Lü'lüü'n-Nazîm fî revmi't-Teallüm ve't-Ta'lîm*'i, İshak b. Hasan Tokâdî'nin (ö.1100/1689) *Nazmü'l-Ulûm*'u, Saçaklızâde Muhammed Mar'aşî'nin (ö.1145/1732) *Tertîbü'l-Ulûm*'u, Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın (ö.1194/1780) *Tertîbü'l-Ulûm*'u, Nebî Efendizâde diye namdar Ali b. Abdullah Uşşâkî'nin (ö.1200/1786) *Kasîde fi'l-kütübi'l-meşhûre fi'l-Ulûm*'u, XVIII. yüzyılın ilk yarısında Fransız hükümetinin talebi üzerine bizzât Osmanlı hükümetince 1155/1741 senesinde ismi belirtilmeyen bir zâta yazdırılan

---

[171] Yahya Nev'î Efendi, *İlimlerin Özü*, haz. Ömer Tolgay, İstanbul, 1995.

[172] Nahid Muhammed Sâlim, *Nazmu Tasnîf*, s. 329-345.

[173] Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, Beyrut, t.y., I, 11-24; Kutluer, İlhan, "Kâtib Çelebi ve Bilimler: Keşfü'z-zunûn'un Mukaddimesinde 'el-İlm' Kavramı", *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, sy. 18, s. 79-99.

Kevâkib-i Seb'a tertibü'l-ulûm telifleri arasındadır. Saçaklızâde'nin *Tertîbü'l-Ulûm*'u hariç hepsi küçük risâlelerdir ve manzume/nazım ile telif edilmişlerdir. Saçaklızâde ise eserinde hem Osmanlı eğitim müfredatını işlemiş hem de eserinin başında Gazzâlî'nin tasnifini ölçü alarak ilimler tasnifine değinmiştir.[174]

Osmanlının son dönemlerinde Hind Müslümanları arasında ilimler tasnifi literatürüne örnek olarak işaret edilebilecek eserler kaleme alınmıştır: Tehânevî'nin (ö.1158/1745) mukaddimesinde ilimleri tasnif ettiği aynı Harizmî'nin *Mefâtihu'l-Ulûm*'u gibi terminolojik çalışması *Keşşâfu Istılâhâti'l-Fünûn ve'1-Ulûm*[175] ile Sıddîk Hasan Han'ın (ö.1307/1890) 1. Cüzünde ilimler tasnifi ile alakadar pek çok meseleyi tartışıp tarih içinde ortaya konan bazı ilim tasniflerini verdiği ve 2. Cüzünde de alfabetik bir tertip içerisinde ilimlere dair beyanlarda bulunduğu *Ebcedü'1-Ulûm*'u[176].

İlimler tasnifi serüvenine son vermeden evvel iki küçük esere işaret etmek de ehemmiyet arzetmektedir: Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın terakki seyrini dikkate alarak ulûm-u islamiyenin tedvin ve tasnifini, tebyin ve tavsifini konu edinen ilmî makalesi "*Ulûm-u İslâmiyyenin Ruhu ve Mîzâc-ı Tasnîfî*"[177] ile İzmirli İsmail Hakkı'nın (ö.1365/1946) batılı düşünürlerin (Bacon, Ampére, Comte, Spenser, Bohr) tasniflerine de atıfta bulunduğu gibi,

---

[174] Osmanlı döneminde yazılan tertibü'l-ulûm risâleleri için bk. İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul, 1997, I, 97-116, 163-178; Özyılmaz, Ömer, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, Ankara 2002. Ayrıca Şükran Fazlıoğlu'nun tek tek tertibü'l-ulûm teliflerine tahsis ettiği şu makalelerine bk. "Manzûme fî tertîb el-kutub fî el-ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 2003, c. I, sy. 1, s. 97-110; "Nebî Efendi-zade'nin *Kasîde fî el-kutub el-meşhûre fî el-ulûm*'una göre bir medrese ders talebesinin ders ve kitab haritası", *Kutadgubilig*, İstanbul, 2003, sy. 3, s. 191-221; "Ta'lîm ile İrşâd Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı", *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, İstanbul, 2005, sy. 18, s. 115-173; Zekeriyya Ensârî'nin eseri için ise şerhi olarak basılan şu çalışmaya bk. *Hızânetü'l-ulûm fî tasnîfi'l-fünûni'l-İslâmiyye ve mesâdiruhâ*, Ebu Yahya Zeynüddin Zekeriyya b. Muhammed b. Ahmed Zekeriyya Ensârî, şerh ve talik: Abdullah Nezir Ahmed, Beyrut, 1419/1998.

[175] Tehânevî, Muhammed b. A'lâ b. Ali el-Farukî el-Hanefî, *Mevsûatü Keşşâfi Istılahâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, ed. Refîk el-Acem, nşr. Ali Dahruc, Beyrut, 1996, I, 17-65.

[176] Sıddîk Hasan Han, Ebu't-Tayyib Muhammed el-Kannevci, *Ebcedü'l-Ulûm*, nşr. Abdülcebbâr Zekkâr, Dımeşk, 1978, I, 51-71; İzgi, Cevat, "Ebcedü'l-Ulûm", *DİA*, X, 70-71.

[177] Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Makaleler*, haz. Cüneyd Köksal, İstanbul, 1998, s. 141-151.

bilimin modern çehresi içinde hasıl olan değişmeleri de dikkate alarak -Harizmî ve İbn Hazm gibi- kültürel bir tasnifi ortaya koyduğu *Tasnîf-i Ulûm* adlı risâlesi[178].

II. ÖRNEKLİK MAKAMINDA BAZI İLİM TASNİFLERİ

Bu kısımda bazı İslam düşünürlerinin ilimler tasnifini özetle ve şematik tarzda vermenin birkaç yönden faydalı olacağı kanaatindeyiz. Bir kere burada ele alınan örnek tasnifler, tarihçesini verdiğimiz İslam ilimler tasnifinin içeriği hakkında genel bilgiler edinme imkanı sunduğu gibi tarih içerisinde öne çıkmış bazı ilim tasniflerinden hareketle İslam ilimler tasnifinin muhteva gelişimine dair bir fikir edinilmesine de yardımcı olacaktır. Sonra *Miftâhu's-Saâde*'nin bir kısım örnek tasniflerle mukayesesi imkanı doğacaktır. Bu sayede *Miftâhu's-Saâde*'nin hem muhteva ve sistematiğinin hem de ilimleri tasnif yönteminin daha iyi anlaşılması mümkün olacaktır. Ayrıca bilgi, düşünce, yöntem açısından *Miftâhu's-Saâde*'ye kaynaklık eden merciler de görülebilecektir.

Burada ele alınan tasnifler Taşköprîzâde'nin mütalaasına konu olmuş ve kendisinin sitayişkâr bir üslupla bahsettiği eserlerdir. Özellikle Taşköprîzâde'nin muttali olduğu ilim tasniflerini gerek *Miftâhu's-Saâde*'den gerekse *Şakâik-i Numâniyye*'den tespit etmeye çalıştık. Bu tasniflerden ulaşabildiklerimizi ise burada ele almaya çalıştık. Elbette Taşköprîzâde'nin eserlerinde zikrettiği ilim tasnifleri, -tespit edebildiğimiz kadarıyla- burada mukayese için verdiklerimizden fazla; ancak sadece ulaşabildiğimiz ilim tasniflerini verebildiğimiz için ulaşamadıklarımız mukayese alanının dışında kalmıştır.

Miftâhu's-Saâde'yi mukayese imkanı sunacak bir ilimler tasnifini mevzu bahis ettiğimizde şüphesiz ilk akla gelen örnek İbn Sînâ'nın *Risâle fî Aksâmi'l-Ulûmi'l-Akliyye*'sidir. Zira Taşköprîzâde 'ilm-i tekâsîm-i ulûm' konusunu işlerken bu ilim dalı için en güzel örnek olarak sadece İbn Sînâ'nın risâlesini zikretmektedir. Dahası bu risâleyi "bu konuda çok faydalı" diye tavsif etmekte ve "bizim üzerinde durduğumuz (tenkîhuhâ) ve düzenlemeye çalıştığımız (tehzîbühâ) bu latif risâle, bu konuda çok faydalıdır." demektedir. Bu ifadeye göre Taşköprîzâde'nin 'Tenkîh ve tehzîb sadedinde olduğu' ya başka bir çalışması

[178] Şeker, Mehmet, "İzmirli İsmail Hakkı'nın 'Tasnif-i Ulûm' Adlı Eseri", *İzmirli İsmail Hakkı*, haz. Mehmet Şeker, A. Bülent Baloğlu, Ankara 1996, s. 149-155.

olmalı ya da Taşköprîzâde *Miftâhu's-Saâde*'yi kastetmektedir. Eğer Taşköprîzâde *Miftâhu's-Saâde*'yi kastediyorsa bu demektir ki Taşköprîzâde'nin ilimler tasnifi hususunda en temel kaynağı İbn Sînâ'nın *Risâle fî Aksâmi'l-Ulûmi'l-Akliyye*'sidir. *Miftâhu's-Saâde*'yi bu risâlenin bir tehzibi olarak kaleme almıştır.[179] Nitekim hikemî ilimler şemasında Taşköprîzâde'nin İbn Sînâ'yı takip ettiği gayet açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Ayrıca Taşköprîzâde'nin "aynî, zihnî, lisanî, hattî" tarzında yaptığı tasnifi, ya doğrudan İbn Sînâ'dan ya da Gazzâlî üzerinden dolaylı olarak İbn Sînâ'dan almış olmalı.

Miftâhu's-Saâde'yi mukayese için bir örnek de ilimler tasnifinin ilk yetkin örneklerini veren filozoflardan Farâbî'nin *İhsâü'l-Ulûm*'udur. Farâbî için Taşköprîzâde şöyle diyor: "Farâbî'nin, ilimlerin sayılması (fî 'İhsâü'l-Ulûm') ve gayelerinin bildirilmesi hakkında yüksek bir kitabı vardır ki, kimse ondan önce böyle bir eser yazmamış, kendinden sonra da kimse o yolda yürümemiştir. Bütün ilimleri öğrenmek isteyenler bu kitabın rehberliğinden müstağni kalamazlar" Taşköprîzâde'nin alanında gayet eşsiz bulduğu Farâbî'nin *İhsâü'l-Ulûm* adlı eseri de elbet işaret etmemiz gereken tasnifler arasında olmalıdır.[180]

Taşköprîzâde'nin *Miftâhu's-Saâde*'sine bakılırsa Kutbeddin Şîrazî'nin *Dürretü't-Tâc*'ı muttali olduğu ilim tasnifleri arasındadır.[181] Sadreddin Konevî'nin hayatını kaleme alırken Kutbeddin Şîrazî'nin zâhir ve bâtın ilimlerini Sadreddin Konevî'den aldığına değinmekte ve kaynak olarak yine *Dürretü't-Tâc*'ı göstermektedir.

Taşköprîzâde'nin görüp istifade ettiğini ifadelerinden anladığımız bir eser de Abdurrahman Bistâmî'nin *el-Fevâihu'l-Miskiyye fi'l-Fevâtihi'l-Mekkiyye*'sidir. "Hadis, tefsir, fıkıh alanlarında âlim, havâss-ı hurûf ve ilm-i vefkte arif, cifir ve ebcedde mahir" diye tanıttığı Şeyh Abdurrahman b. Ali'nin Taşköprîzâde'ye göre "çoğunu kendi mükemmel

---

[179] Oğlu Kemaleddin Mehmed Efendinin lisanıyla: "Şeyh İbn Sînâ bu ilimde bir risâle-i latife tasnif eylemiştir. Ve bu risâle ki biz onu tenkîh ve tehzîb sadedindeyiz, bu babda nef-i azimi vardır." Taşköprîzade, *Miftâh*, I, 300; Mehmed Ef., *Mevzûât*, I, 349.

[180] Taşköprîzade, *Miftâh*, I, 293; Mehmed Ef., *Mevzûât*, I, 343.

[181] Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 109.

hattıyla gördüğü sayılamayacak kadar çok olan eserlerinin en kıymetlisi, içinde yüzü aşkın ilme yer verdiği *el-Fevâihu'l-Miskiyye fi'1-Fevâtihi'l-Mekkiyye* adlı kitabıdır."[182]

Taşköprîzâde'nin sitayişle bahsettiği ilim tasniflerinden birisi de Molla Lütfi'nin ilimler tasnifine dair eseridir. Bu eser için şöyle demektedir: "Ve yine Molla Lütfi'nin şer'î ve arabî ilimlerin kısımlarını işlediği, yüz kadar ilimden bahsettiği bir risâlesi (*Risâle fi'l-Ulûmi'ş-Şer'iyye ve'l-Arabiyye*'yi kastediyor olmalı.) vardır ki bu risâlede, kulakların hiçbir zaman işitmediği garip ve acip bilgiler vermiştir."[183] Bu ifadelerden eseri gördüğü ve ondan istifade ettiği anlaşılmaktadır.

Ayrıca tüm bunlara ilaveten İbn Ekfânî'nin *İrşâdü'l-Kâsıd ilâ Esne'l-Makâsıd* adlı eserini de burada anmalıyız. Zira her ne kadar Taşköprîzâde bu esere atıfta bulunmasa da kaynak olarak zikretmese de Kâtib Çelebi, İbn Ekfânî'nin *İrşâdü'l-Kâsıd*'ını *Miftâhu's-Saâde*'nin kaynaklarından biri olarak anmaktadır.[184]

A. Farâbî'nin *İhsâü'l-Ulûm*'unda İlimler Tasnifi

Farâbî felsefesinin temel noktalarını veren eserlerinin isimlerine bile bakılsa Farâbî felsefesinin temelinde bilgi, mutluluk ve siyaset olduğu hemen anlaşılabilir: İnsanın amacı saadettir ve tedarik imkanı ise bilgi yoluyladır ve ancak erdemli bir şehirde yani yetkin bir yönetim içerisinde gerçekleşebilir.

Farâbî felsefesinde mutluluk ile bilgi arasında zorunlu bir ilişki vardır: Saadete ulaşmanın yegâne yolu bilgidir. 'Doğru-iyi-güzel'i elde etmek saadeti netice verdiğinden, 'doğru-iyi-güzel'i elde etmek 'temyiz yetkinliği ile hasıl olan felsefe'nin gayesi olduğundan, Farâbî için mutluluğa ulaşmak ancak felsefe ile mümkün olabilir. Ancak Farâbî'de felsefe müstakil bir bilim değil bütün bilimleri çatısı altında barındıran bir 'bilimler sistemi'dir. Bu anlamda Farâbî'nin ilimler tasnifi aslında felsefenin tasnifi olarak görülebilir.

---

[182] Taşköprîzade, *Şakâik*, 46.

[183] Taşköprîzâde, *Şakâik*, 283.

[184] Kâtib Çelebi, *Keşf*, I, 66; Taşköprîzade, *Miftahu's-Saâde*, nşr. Bekri, Ebu'n-Nur, Kâhire, 1968, s. 15 (naşirlerin mukaddimesi).

Farâbî'nin felsefesindeki saadet-ilim arası zorunlu ilişkinin tesiri *Miftâhu's-Saâde*'de de görünmektedir. Zira Ahmed Efendiye göre de ilim (bilgi/bilim) ile saadet/mutluluk ve siyadet/üstünlük arasında birbirini lazım kılan yakın bir ilişki vardır: Bilimlere dair olan eseri *Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzûâti'l-Ulûm* mutluluğun anahtarı ve üstünlüğün ışığıdır. Yani her kim bu eseri okursa saadet sarayını açacak anahtarı ve üstünlüğe ulaşma yolunu aydınlatacak kandili elde etmiş, içindeki ilimleri kâmilen bilmekle saadet sarayına girmiş üstünlük mertebelerini kat etmiş olacaktır.

Farâbî bu bilimler sistemine ilimler tasnifi sadedinde muhtelif eserlerinde işaret edip izahlarda bulunduğu gibi; bu bilimler sistemini Taşköprîzâde'nin beyanıyla hiçbir eserin kendisini geçemediği ve seviyesine de ulaşamadığı eşsiz çalışması *İhsâü'l-Ulûm*'da[185] mükemmel bir şekilde açıklamıştır.

Meşhur olan ilimleri saymak ve kapsamlarını açıklamak; herhangi bir ilmi öğrenmek isteyene o ilmin kendisine neler sunup kazandıracağını, kendisini nelerden müstağni kılacağını göstermek; ilimler arası mukayese yapmaya ve böylece hangi ilmin daha üstün, daha faydalı, daha güvenilir olduğuna karar vermeye muktedir kılmak; ilimlerde hiçbir pâyesi olmadığı halde bilgiç geçinenlerin yalancılıklarını ortaya çıkarmaya veya bu ilimleri bildiğini iddia edenin ne dereceye kadar bildiklerini anlamaya yardım etmek gibi gayelerle telif edilen eserinin girişinde (tavtıe'sinde) Farâbî, kitabının merâtibü'l-ulûma dair olduğuna işaret ederek şöyle der: "Biz bu kitapta meşhur ilimleri tek tek saymayı, her ilmin kapsadığı toplamı ve her ilmin sahip olduğu kısımları ve her bir kısmın kapsamını tanıtmayı amaçlıyoruz. Ve bunları beş fasıl halinde özetleyeceğiz: 1. Lisan ilmi ve kısımları, 2. Mantık ilmi ve kısımları, 3. Ta'lîmî ilimler ki onlar aded/aritmetik, hendese/geometri, menâzır/optik, nücûm/astronomi, musiki/müzik, eskâl/dinamik, hıyel/mekanik ilimleridir, 4. İlm-i ilahî ve kısımları ile ilm-i tabiî ve kısımları (fizik ve metafizik), 5. Medenî ilim ve kısımları (ahlak, siyaset) ve fıkıh ilmi ile kelam ilmi." [s. 15-16]

---

[185] Metin içerisinde belirtilen sayfa numaraları için *İhsâü'l-Ulûm*'un şu neşrine bk. Farâbî, Ebu Nasr Muallim-i Sânî Muhammed b. Muhammed b. Tarhan, *İhsâü'l-Ulûm*, haz. Ali Bu Mülhim, Beyrut, 1996. Ayrıca Farâbî'nin ilimler tasnifine dair görüşlerinin değerlendirilmesi için bk. Kaya, "Farâbî" *DİA*, XII, 147; Kaya, "İhsâü'l-Ulûm" *DİA*, XXI, 550; Aydınlı, *Farâbî*, s. 47-54.

Farâbî'nin tasnifinde en dikkat çeken husus felsefenin bilimleri kapsayan üst-çatı olarak görülmesidir, yani bütün bilimler ve ilmî faaliyetler netice itibariyle felsefenin kapsamındadır. Farâbî'ye göre felsefe bilimin ta kendisidir. Dolayısıyla bilimlerin tasnifi aslında felsefenin tasnifidir, felsefe olarak bilimlerin veya bir bilim olarak felsefenin tasnifidir.

Dilbilimlerine ve medenî ilimler arasında fıkıh ve kelama yer vermesi ile Farâbî'nin ilimler tasnifi hem üstadı Aristo'nun hem de seleflerinin tasniflerinden ayrılmaktadır. Bu durum Farâbî'nin tevarüs ettiği felsefî birikimi, kendi dönemini ve kültürel ortamını dikkate alarak kendi felsefî sistemini kurduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Farâbî'nin ifadelerinden anlaşıldığına göre -birbiri ile sıkı ilişkileri olan ve neredeyse birbirinin mütelâzımı gibi bir vaziyet arz eden- iki ayrı düşünme biçimi olarak beyan ettiği lisan ilmi (dilbilimi) ile mantık ilmi, felsefe kapsamında yer alan müstakil ilimlerdir ve ilim tahsilinin hemen başında okutularak ilimlere bir giriş niteliğindedir. Halbuki pek çok tasnifte dil ve mantık felsefeden bağımsız ve alet ilmi olarak bir yere sahiptir. Farâbî'nin dil ve mantık arasında gördüğü sıkı ilişki gerçekten dikkat çekicidir: -İzahâtından anlaşıldığına göre- dil, lafızlar (mekûlât/kvl) çerçevesinde olan kanunları; mantık ise manalar (ma'kûlât/akl) çerçevesinde olan kanunları konu edinir; dolayısıyla bir nutk-u hâricî olarak dil, tekellümün mantığı iken bir nutk-u dâhilî olarak mantık, tefekkürün grameridir. [özellikle bk. s. 34-37]

Farâbî'nin tasnifinde dikkat çeken diğer bir husus tabiî ve ilahî ilimlerin beraberce bir sınıf içinde verilmesidir. Bunun sebebi, basit ve mürekkep cisimlerden ilahî varlıklara kadar uzanan merâtib-i vücûda denk düşecek bir merâtib-i ulûm ortaya koyma gayesi olabilir. Bu durumda Farâbî, tasnifini ontolojik kriter üzerine kurmuş olur ki Farâbî felsefesinde ontoloji ile epistemoloji arasındaki sağlam münasebet önemli bir hususdur.

Farâbî amelî hikmeti (ahlak ve siyaseti) 'medenî ilimler' başlığı altında işleyerek bu ilimlerin insan ve toplumu bir bütün olarak incelediğine vurgu yapması onu diğer tasniflerden farklı kılan bir başka özelliktir. İnsan iradesinin tedahülü ile hasıl olan melekeleri, halleri, fiilleri, davranışları inceleyen medenî ilimler, insan ve toplumların erdemli ve mutlu olabilmesinin meselelerini araştırır. Bu çerçevede medenî ilimler kategorisine fıkıh ve kelam ilimlerinin de dahil edilmesi bu ilimlerin de fert ve toplum hayatı için gerekli görülmesindendir.

Bu açıklamaların daha iyi anlaşılması ve Farâbî'nin ilimler tasnifinin kavranabilmesi için *İhsâü'l-Ulûm*'daki ilimler/felsefe tasnifini şöyle bir tablo ile göstermek mümkündür:

Merâtibü'l-ulûm				
Lisan ilmi (dilbilim) [19-25]	**Mantık ilmi [38-46]**	**Ta'lîmî (matematik) ilimler [49-65]**	**Tabiî ve İlahî ilimler**	**Medenî ilimler, fıkıh ve kelam (hikmet-i ameliye) [79-91]**
Müfred (tek) lafızlar ilmi (cins-tür)	Ma'kûlât (kategoriler)	Aded ilmi (aritmetik)	Tabiî (fizik/doğa) ilimler [72-74][186]	Medenî ilimler (ahlak ve siyaset)
Mürekkeb (toplu) lafızlar ilmi (cümle-	İbâre (önermeler)	Hendese ilmi (geometri)	İlahî (metafizik) ilimler [75-77][187]	Fıkıh
Müfred oldukları zaman lafızların	Kıyas (I.analitikler)	Menâzır ilmi (optik)		Kelam
Mürekkeb oldukları zaman lafızların	Burhan (II.analitikler)	Nücûm ilmi (astronomi)		
Doğru yazma kanunları	Cedel (topikler)	Musiki ilmi (müzik)		
Doğru okuma kanunları	Mugâlata (sofistika)	Eskâl ilmi (dinamik)		
Şiir kanunları	Hitabet (retorika)	Hıyel ilmi (mekanik)		
	Şiir (poetika)			

[186] Tabiî ilimler 8 kısma ayrılmaktadır: 1- Bütün doğal cisimlerde müşterek ilkelerin ve araların araştırılması (fizik/es-simâu't-tabiî); 2- Vücudu, kısımları, sayıları itibariyle basit ve mürekkep cisimlerin-birbirleriyle ve temel unsurlarıyla ilişkilerini de inceleyerek- ilkelerinin ve arazlarının araştırılması (sema ve âlem); 3- Doğal cisimlerin ve temel unsurların oluş ve bozuluşlarını ve bunların ilkelerinin araştırılması (kevn u fesad); 4- Temel unsurlara has olan infiallerin ve arazların ilkelerinin araştırılması (âsâr-ı ulviye/meteoroloji); 5- Mürekkep cisimlerin temel unsurları, müşterek hususları ve cüzleri açısından araştırılması (âsâr-ı ulviye/meteoroloji); 6- Taş ve çeşitleri gibi madenlerin araştırılması (madenler); 7- Bitkilerin türleri ve özelikleri açısından araştırılması (nebatât); 8- Hayvanların türleri ve özellikleri açısından araştırılması (hayvanât-nefs).

[187] İlâhî ilimler 3 kısma ayrılmaktadır: 1- Varlık olmaları bakımından varlıkları araştırma (ontoloji); 2- Cü'î-nazarî ilimlerdeki burhanların ilkelerini araştırma; 3- Cisim olmayan ve cisimde de bulunmayan varlıkların ve tanrının araştırılması (teoloji).

B. İbn Sînâ'nın *Risâle*'sinde İlimler Tasnifi

Taşköprîzâde'nin ilimler tasnifine birinci elden kaynaklık etmesinden dolayı burada İbn Sînâ'nın ilimler tasnifine dair eseri *Risâle fî Aksâmi'l-Ulûmi'l-Akliyye* (veya *Risâle fî Aksâmi'l-Hikme*)[188] üzerinde özellikle durmak gerekir. Zira Taşköprîzâde *Miftâhu's-Saâde*'yi, "bu konuda çok faydalı" diyerek ilm-i tekâsîm-i ulûma örnek gösterdiği İbn Sînâ'nın risâlesinin tenkîh ve tehzîbi olarak göstermektedir.

İbn Sînâ için hikmet, insanın gücü nispetinde varlığın mahiyetine dair bilgileri zihnen kavrama ve yapması gerekenlere dair gerekli bilgileri kazanma suretiyle kemale ermek ve saadeti elde etmek için kendisinden istifade edilen bir düşünme/araştırma (nazar) sanatıdır.

Hikmetin kısımlara ayrılmasında düşünce/bilgi ve fiil/davranış, tayin edici vazife görür: Amaç salt bilgi ise nazarî hikmet, bilgi ile birlikte fiil ise amelî hikmet olarak ikiye ayrılır. Nazarî hikmet, insan fiilinden bağımsız olarak mevcudât hakkında doğru bilgi elde etmeyi amaç edinirken; amelî hikmet, insanın fiiliyle alakalı olarak insanın yapması gereken amellere dair doğru bilgi elde etmeyi amaç edinir. [s. 82, 83]

Nihai gayesi doğru/hak olan nazarî hikmetin kısımlara ayrılmasında ise bir ilmin mevzuunu teşkil eden varlık alanının 'vücûd (varlık) ve hudûd (mahiyet) bakımından cismânî madde ve hareket ile alakası' tayin edici vazife görür: 1. Vücûdu ve hudûdu itibariyle madde ve hareketle alakalı ise tabiî ilimler, 2. Vücûdu itibariyle madde ve hareketle alakalı fakat hudûdu itibariyle madde ve hareketten bağımsız ise riyâzî ilimler, 3. Vücûdu ve hudûdu itibariyle madde ve hareketle alakası yoksa ilahî ilimler olmak üzere nazarî hikmet üç kısma ayrılır. İbn Sînâ'nın nazarî hikmeti; esfel/aşağı, evsat/orta, âlâ/yüce olarak tasnif etmesi, cismânî-maddî varlıklardan ruhânî-ilahî varlıklara doğru yükselen bir hiyerarşiyi, merâtibü'l-vücûda denk düşen bir merâribü'l-ulûmu dikkate almasından kaynaklanmaktadır. [s. 83, 84]

Nihai gayesi iyi/hayır olan amelî hikmetin merkezinde ise tedbir kavramı vardır: Tedbir ya insan tekine hastır ya da iştirak ile insan topluluğuna… Kişinin kendisini tedbirini ahlak,

---

[188] Metin içerisindeki sayfa numaraları için bk. Yenen, Halide, "İbn Sînâ'da İlimler Tasnifi ve Risâle fî Aksâm el-Hikme", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, 2008, sy. 14, s. 59-95.

ailesini/evini tedbirini terbir-i menzil, şehrini/vatanını tedbirini siyaset konu edinir. Bu durumda amelî hikmet de üç kısma ayrılmış olur.

İbn Sînâ'nın eserinde işaret edilecek bir nokta da onun son sözleridir: Eserini bitirmek üzere iken "hikmetin kısımlarını gösterdim ve onlardan hiçbirinin dine muhalif bir hususu içermediği ortaya çıktı." diyen İbn Sînâ hikmetin dalâlete delalet etmediğini, dalâlete düşenlerin kendi nakıs ve aciz halleri sebebiyle düştüklerini, hikmetin böyle bir vasıftan uzak olduğunu nazara vererek din ile felsefe arasını açabilecek ihtimalleri ortadan kaldırmaya çalışmaktadır. Taşköprîzâde Ahmed Efendi de ilm-i ilahî kısmının girişinde böyle bir izaha ihtiyaç duymuş ve o da İbn Sînâ gibi din ile felsefe arasında bir ittifak arayışını dile getirerek dalâlete düşenlerin kendi eksikliklerinden düştüklerine işaret etmiştir.[189]

İbn Sînâ tasnifinde dikkat çeken bir husus mantığa biçilen roldür: İbn Sînâ'ya göre mantık hikmetin aletidir. İbn Sînâ mantığı Farâbî gibi felsefenin/hikmetin bir alt dalı saymaz; mantığı, "her düşünme ve araştırma ameliyesinde tutulması gereken metodu göstererek hatadan ve yanılmaktan koruyan ve bu sayede nazarî ve amelî hikmetin kazanımına vesile/alet olan bir sanat" olarak görür. [s. 92, 93]

Risâlenin, Taşköprîzâde için özellikle a'yâna müteallik ilimler kısmında örneklik teşkil ettiği görülür. Bu kısımdaki nazarî-amelî ayrımı da yine İbn Sînâ tasnifinin temel ayrımı olarak dikkat çekmektedir ki Taşköprîzâde bu ayrımı hem aklî ilimlere hem de şer'î ilimlere uygulamıştır. Ayrıca İbn Sînâ'nın ilimleri fer'î kısımlara ayırması da örneklik teşkil eden diğer bir hususdur. Ancak Taşköprîzâde, kendi asrına kadarki süreç içerisinde ortaya çıkmış daha pek çok alt dalları da ilave etmiştir. Hatta bilimlerin kendi dönemine kadar hasıl olan birikim ve gelişimini dikkate alarak, zâten tabiî ilmin alt dalları olan tıp, firâse, ahkâmu'n-nücûm gibi ilimlere de alt dallar ilave etmiştir. Bu durum Taşköprîzâde'nin tenkîh ve tehzîbine çalıştığı bir eseri, bilim tarihini çok ciddi olarak takip etmesiyle hangi boyutlara

---

[189] Taşköprîzade, *Miftâh*, I, 289; Korlaelçi, Murtaza, "Taşköprülüzâde'nin Eğitim ve Felsefe Anlayışı", *Taşköprîzâde Ahmet Efendi*, (ed. Ahmet Hulusi Köker), Kayseri, 1992, s. 37-42; Sarıoğlu, Hüseyin, "Taşköprîzâde'de İlim ve Felsefe", *Taşköprü'den İstanbul,'a: Osmanlı Bilim Tarihinde Taşköprîzâdeler* (ed. Celil Güngör), Kastamonu, 2006, s. 51-64.

taşıdığını ve ilimler tasnifine yapmış olduğu katkıların derinliğini ve genişliğini göstermesi açısından önemlidir.

İbn Sînâ'nın ilimler tasnifini şöyle bir tablo ile gösterelim:

<table>
<tr><th colspan="7">Hikmetin Kısımları</th></tr>
<tr><th colspan="6">Nazarî Hikmet</th><th>Amelî Hikmet [84-85]</th></tr>
<tr><th colspan="2">Tabiî İlim [83-84]</th><th colspan="2">Riyâzî İlim [88-89]</th><th colspan="2">İlahî İlim [89-92]</th><td>Ahlak</td></tr>
<tr><th>Aslî</th><th>Fer'î</th><th>Aslî</th><th>Fer'î[190]</th><th>Aslî[191]</th><th>Fer'î</th><td>Tedbîr-i menzil</td></tr>
<tr><td>es-Simâu't-tabiî</td><td>tıp</td><td>Aded ilmi (aritmetik)</td><td></td><td>Varlık (ontoloji)</td><td>Vahiy</td><td>Siyaset</td></tr>
<tr><td>es-Semû ve'l-âlem</td><td>ahkâmu'n-nücûm</td><td>Hendese ilmi(geometri)</td><td></td><td>İlkeler (metodoloji</td><td>Nübüvvet</td><td></td></tr>
<tr><td>el-Kevn ve'l-fesad</td><td>ilmü'l-firâse</td><td>Hey'e ilmi (astronomi)</td><td></td><td>Ulûhiyet (teoloji)</td><td>Meâd</td><td></td></tr>
<tr><td>el-Âsâru'l-ulviye</td><td>ilmü't-ta'bir</td><td>Musiki ilmi</td><td></td><td>Ruhânî cevherler</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>el-Meâdin</td><td>ilmü't-tılsımât</td><td colspan="2"></td><td>Cismânî cevherler</td><td></td><td></td></tr>
<tr><td>en-Nebât</td><td>ilmü'n-nîrencât</td><td colspan="4"></td><td></td></tr>
<tr><td>el-Hayevân</td><td>ilmü'l-kimya</td><td colspan="4"></td><td></td></tr>
<tr><td>en-Nefs, el-his ve'l-mahsûs</td><td></td><td colspan="4"></td><td></td></tr>
</table>

[190]İbn Sînâ, fer'î riyazî ilimleri kendi içlerinde kategorilere ayırmaktadır: Aded İlminin alt dalları: 1. Cem' ve tefrîk (toplama ve çıkarma), 2. Cebr ve mukabele (cebir ve denklem); Hendese İlminin alt dalları: 1. Misâha (mesafe ölçümü), 2. Hıyel (mekanik), 3. Eskâl (dinamik), 4. Evzân ve mevâzîn (ölçüler ve tartılar), 5. Cüz'î aletler, 6. Menâzır (optik), 7. Merâyâ (aynalar), 8. Nakl-i miyâh (hidrolik); Hey'et İlminin alt dalları: 1. Zîcler (astronomi cetvelleri), 2. Takvimler; Musiki İlminin alt dalları: 1. Musiki aletleri icadı

[191]İbn Sînâ, aslî ilahî ilimleri şöyle sıralamaktadır: 1. Bütün mevcudata dair genel manaları bilme (ontoloji), 2. Nazarî ilimlerdeki usûlü ve ilkeleri araştırma (epistemoloji), 3. Ulûhiyet konularının araştırılması (teoloji), 4. Ruhanî cevherlerin (melekler) araştırılması, 5. Musahhar arzî-semavî cismanî cevherleri bilme

Mantık İlmi [93-95]
Medhal (İsagoci)
Ma'kûlât (kategoriler)
İbâre (önermeler)
Tahlil bi'l-aks (I. analitikler)
Burhan (II. analitikler)
Cedel (topikler)
Mugâlata (sofistika)
Hitabet (retorika)
Şiir (poetika)

C. Gazzâlî'nin *İhyâ*'sında İlimler Tasnifi

Gazzâlî'nin ilimler tasnifi girift ve karmaşık bir yapı arz eder. Bilgi anlamındaki ilim için 'bilgi kavramının lafz-ı müşterek olması hasebiyle kamil bir tarifinin mümkün olmayacağını, bilginin muhtelif şekillerde tarif edilebileceğini bu yüzden tek ve tam bir tarife sığdırılamayacağını ve onun sadece misallerle tasvirinin yapılabileceğini' belirten Gazzâlî'nin bu hükmü sanki bilim anlamındaki ilim (ilm-i müdevven) için de geçerlidir. Bunu açıkça ifade etmezse de farklı eserlerinde ortaya koyduğu farklı tasnifler, bilimin tam ve kamil bir tarif ve tasnifinin mümkün olmadığına işaret eder gibidir. Bilimlerin Gazzâlî düşüncesindeki bu girift ve karmaşık yapısı hem Gazzâlî'nin bütün ilimlerle ciddi anlamda ilgilenmesinden hem de eserlerinde ilimlere farklı açılardan yaklaşmasından dolayıdır. Zira Gazzâlî bilimleri farklı eserlerinde konu edinmiş ve her eserinde bilimleri farklı noktalardan değerlendirmiştir. Mesela ilimler *İhyâ*'da ihya projesi açısından dünya-âhiret ayrımına tabi tutulurken, *Münkız*'de hakikate ulaştırmaları açısından, *Makâsıdu'l-Felâsife*'de filozofların meseleye yaklaşımı açısından, *Mustasfâ*'da akıl ve nakil ile olan ilişkileri açısından bilimler değerlendirilerek çeşitli tasniflere tabi tutulmuşlardır. Gazzâlî bilimleri bazen konularına bazen faydalarına/zararlarına bazen gayelerine ve semerelerine bazen de kaynaklarına ve değerlerine hatta bazen madde ile veya dünya ile ilişkilerine göre çok çeşitli zaviyelerden muhtelif niyetlerle kendine mesele edindiği için ilim tasnifleri de farklı suretlerde tezahür etmiştir.

Burada sadece Gazzâlî'nin *İhyâü Ulûmi'd-Din*[192] adlı eserinde ilk bölümü teşkil eden 'kitâbu'l-ilm' kısmındaki görüşleri dikkate alınacaktır. Burada mevzu bahis edilen ilimler tasnifi de yine bu eserindeki tasnifinden hareketle incelenecektir. Çünkü *İhyâü Ulûmi'd-Din* Taşkprîzâde'nin üzerinde tesiri olan eserlerden birisidir.

Gazzâlî'nin ilimler tasnifinde en dikkat çeken husus, ilimleri tasnif ederken esas almış olduğu kriterdir. Gazzâlî için her şeyde en temel ölçü din olduğu gibi ilimleri tasnif etme noktasında da ölçü dindir. Bu anlamda Gazzâlî'nin tasnifi teolojik bir tasnif türüdür denebilir. Gazzâlî'nin ilimleri din nokta-i nazarından tasnif etme gayretinin arkasında, onun ilimlere üflemeye çalıştığı ruhun (ihyâ-yı ulûm) ancak âhiret düşüncesi ile olabileceği kanaatinin bulunduğu söylenebilir. Zira Gazzâlî için âhirete dönük ilimler en büyük öneme sahip ilimlerdir.

Gazzâlî'de görülen dünya ilimleri-âhiret ilimleri ayrımı yanlış anlamalara sebep olmuş bir ayrımdır. Gazzâlî'nin âhiret ilimleri dediği ilimleri, dünya ilimleri diye tasnif ettiklerinden üstün gördüğü doğrudur; ancak bundan 'Gazzâlî'nin dünya ilimlerini gereksiz ve değersiz gördüğü'nün çıkarılması yanlıştır. Bazı ilimleri diğerlerine üstün görmek yani ilimlerin takdimi (birbirine öncelenmesi) meselesi ilimler tasnifinde ve her düşünürde söz konusu olmuştur. Mesela filozoflar metafiziği diğer ilimlere takdim ederler ve eşref-i ulûm olarak görürler. Kaldı ki Gazzâlî fıkhı da dünya ilmi saymakta ve bunun nedenlerini uzun uzun anlatmaktadır. Gazzâlî için dünya ilmi demek -tahkir ve tasğir ifade etmeksizin- dünya ile ilgili meselelerin çözümüne çalışan bilim demektir ve dünya işlerini düzene soktuğu, insanların meselelerini çözdüğü mikyasta değerli ve gereklidir.

Burada dikkat edilecek bir husus da Gazzâlî'nin bilimleri tasnif ederken dünya ilmi dediği fıkhın ölçülerinin, sınırlarının, değer hükümlerinin dikkate alınmış olmasıdır: Farz-ı ayn/farz-ı kifâye, mahmûd/mezmûm/mubâh gibi fıkhî hükümler tasnif içerisinde birer kriter olarak kullanılmışlardır.

---

[192] Metin içerisindeki sayfa numaraları için bk. Gazâli, Ebu Hâmid, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, terc. Mehmed A. Müftüoğlu, İstanbul, 1988 (1. cilt).

Gazzâlî'ye göre şer'î ilimler akılla ve tecrübeyle elde edilemeyen ve Peygamberimizin (s.a.s.) getirmiş olduğu ilimlerdir ki 4 asıl içerisinde bize ulaşır: Kitap, sünnet, icmâ, âsâr-ı sahâbe (icmâ ve âsâr-ı sahâbe de Peygamberden haber verdiği için bir nevi sünnetin tezahürleridir). Bunlara "usûl" ilimler diyen Gazzâlî bu ilimleri anlamaya yarayan alet mesabesindeki lügat, nahiv, belagat gibi ilimlere "mukaddimât", bu yardımcı ilimler vasıtasıyla, "usûl" ilimler üzerinde akıl yürütmek yoluyla elde edilen fıkıh, tefsir gibi ilimlere "fürû'" ilimler, bu ilimleri tamamlayacak mahiyette Kur'ân'a dair olan (ulûmu'l-Kur'ân'ın bazı kısımları gibi: tecvid, nesh) ilimlere de "mütemmimât" demektedir.

Gazzâlî'ye göre ilimler aslında 2 kısma ayrılır: 1. Güzel olan ilimler, 2. Çirkin olan ilimler. Ancak ilimler, ilim olarak değil sahibini sevk ettiği çirkinlikler itibariyle çirkin olurlar ki bunlar da 3 gruptur: 1. Sahibini ve başkalarını kötüye sevk eden ilim: sihir, büyü gibi; 2. Sahibine kardan fazla zarar getiren ilim: astroloji gibi; 3. Sahibi için faydasız olan ilim: ilimlerin gereksiz ayrıntıları ve kapalı noktaları ile meşguliyet gibi. [s. 96-101]

Gazzâlî de klasik anlayışa uymaktadır: Felsefe başlı başına bir ilim değil ancak 4 ilimden mürekkep bir yapıdır: 1. Hendese ve hesap ilmi (matematik ilimleri kastediyor olmalı), 2. Mantık (mantık felsefeye dahil bir ilimdir; ancak kelam ilmi de mantık ilmini kapsamaktadır), 3. İlahî ilim (bu da mantık gibi kelama dahildir, felsefeciler bu meyanda dile getirdikleri, yanlış fikirlerden ibarettir), 4. Tabiî ilim Gazzâlî'ye göre bu ilmin şeriata muhalif yönleri olduğundan ilim pâyesine pek layık sayılmaz). [s. 74-75]

Farz-ı ayn olan ilimler: Bir mükellefin bulunduğu hal ve ortam gereği bilmesi lazım gelenler ki bunlar da 3 sınıfta toplanır: 1. İtikat (inanılması gerekenler), 2. Fiil (yapılması gerekenler), 3. Terk (yapılmaması gerekenler).

Farz-ı kifâye olan ilimler ise 2 kısımdır: 1. Şer'î ilimler, 2. Gayr-ı şer'î ilimler. Şer'î ilimlerden "Usûl (temel ilimler)" olan ilimler "1. Kitap, 2. Sünnet, 3. İcma, 4. Âsâr-ı sahâbe" olmak üzere 4 kısım iken "Fürû' (alt dallar) olan ilimler" bu dört asıldan hareketle bilinebilenler, dört asılda mevcut lafızlardan zeka yoluyla çıkarılan manalardır. "Mukaddimât" ise alet ilimler, yani yardımcı ilimlerdir: kitabet, lügat, nahiv gibi ilimler bu kısma girer. "Mütemmimât" (tamamlayıcı ilimler) ise dört asıl hakkında tamamlayıcı bilgi

veren ilimlerdir. Kur'ân'ın lafzı (tecvid, kırâat) ve ahkâmı (nasih-mensûh) ile ilgili bilgiler veren ilimler gibi.

Şer'î olmayan ilimler 3 kısımdır: 1. Mahmûd ilimler (dünya işlerini düzenleyen ilimler), 2. Mezmûm ilimler (sihir, tılsım gibi), 3. Mubâh ilimler (şiir, tarih). Gazzâlî Mahmûd ilimleri de 2 kısma ayırır: 1. Öğrenilmesi farz-ı kifâye olanlar (tıp, matematik gibi), 2. Öğrenilmesinde fazilet bulunanlardır ki bunlar zaruri olmayan ince ve derin bilgilerdir: tıp ve matematiğin incelikleri gibi.

Gazzâlî'nin *İhyâü Ulûmi'd-Din*'de ilimleri tasnifini şöyle gösterebiliriz:

<table>
<tr><td>Farz-ı ayn olanlar

[s. 52-58]</td><td colspan="4">Farz-ı kifâye olanlar [s. 58-60]</td></tr>
<tr><td></td><td colspan="2">Şer'î ilimler</td><td colspan="2">Şer'î olmayan ilimler</td></tr>
<tr><td rowspan="4">1. İtikat</td><td rowspan="4">1. Usûl</td><td>a) Kitab</td><td rowspan="4">1. Mahmûd ilimler (dünya işlerini düzenleyen ilimler)</td><td>1. öğrenilmesi farz-ı kifâye olanlar (tıp, matematik gibi)</td></tr>
<tr><td>b) Sünnet</td><td rowspan="3">2. öğrenilmesinde fazilet bulunanlar (tıp ve matematiğin incelikleri gibi)</td></tr>
<tr><td>c) İcma</td></tr>
<tr><td>d) Âsâr-ı sahâbe</td></tr>
<tr><td rowspan="2">2. Fiil (yapılması gerekenler)</td><td rowspan="2">2. Furû' (dört asıldan hareketle bilinebilenler)</td><td>a) Dünya işleri ile ilgili füruât (fıkıh gibi)</td><td colspan="2" rowspan="2">2. Mezmûm ilimler (sihir, tılsım gibi)</td></tr>
<tr><td>b) Âhiret meseleleri ile ilgili füruât (ahlak gibi)</td></tr>
<tr><td>3. Terk (yapılmaması gerekenler)</td><td colspan="2">3. Mukaddimât (alet ilimler): kitabet, lügat, nahiv gibi</td><td colspan="2">3. Mubâh ilimler (şiir, tarih)</td></tr>
<tr><td></td><td colspan="2">4. Mütemmimât (tamamlayıcı ilimler)</td><td colspan="2"></td></tr>
</table>

D. İbn Ekfânî'nin *İrşâdü'l-Kâsıd*'ında İlimler Tasnifi

Kâtib Çelebi'nin verdiği bilgiden hareketle *Miftâhu's-Saâde*'nin mukayese edilmesi gereken eserlerden biri de şüphesiz İbn Ekfânî'nin *İrşâdü'l-Kâsıd ilâ Esne'l-Makâsıd*[193] adlı eseridir: Zira Kâtib Çelebi'ye göre *İrşâd* Taşköprîzâde'nin *Miftâhu's-Saâde* için istifade ettiği kaynaklardandır.[194]

İbn Ekfânî eserine, ilmin tarifi ve lüzumundan bahis ile yedi maddede telif amacını dile getirdiği bir mukaddime ile başlar. Daha sonra mukaddimeye dahil gibi görünen iki giriş ilave eder: Birinci girişte (el-kavlü fî şerefi'l-ilm ve'l-ulemâ) genel olarak ayet, hadis ve kaviller ile ilmin önemine ve âlimlerin değerine değinirken; ikinci girişte (el-kavlü fi't-ta'lîm ve't-teallüm ve şürûtıhimâ) eğitim ve öğretimin keyfiyeti, metodu ve şartlarını (adap ve erkanı) izah etmektedir. Sonraki bölümde (el-kavlü fî hasri'l-ilm) ise "Hikemî ilimler/Hikmet: Nefs-i nâtıkanın insanî takat nispetinde nazarî ve amelî kuvvelerinde kemale ermesidir" şeklinde tarif eden İbn Ekfânî ilimleri tasnifine dair genel bir şema vererek istikmalin yani kemale ermenin iki yolla olabileceğine işaret eder: 1. Mevcudât ve ahvâli hakkındaki bilgide itikadât-ı yakîniyye hasıl olması, 2. Faziletleri kazanma ve reziletlerden sakınma suretiyle nefsin tezkiyesi. [s. 91-106]

İbn Ekfânî, daha sonra, lizâtihî maksûd (nazarî ve amelî) ilimlerle ligayrihî alet (edeb ve mantık) ilimlerin tasnifini verir. İlim dallarını incelerken her ilmin önce tanımını verir ve bu çerçevede konusunu belirler, akabinde de alt kısımlarını vererek gerekli izahatta bulunur.

İlimler tasnifi şemasında amelî hikmette hemen hiç değişiklik yoktur; ancak İbn Ekfânî nazarî ilimlerde İbn Sînâ'nın çizdiği ilimler şemasına önemli katkılarda bulunur ve bazı fer'î kısımları da şemaya dahil eder. Asrına kadarki bilimsel birikimi dikkatten kaçırmadığını gösteren bu durum, özellikle tabiî ve riyâzî ilimlerde dikkat çekmektedir. [s. 168-220] Dikkat

---

[193] Metin içerisindeki sayfa numaraları için bk. İbnü'l-Ekfânî, Muhammed b. İbrahim b. Sâid el-Ensârî, *İrşâdü'l-Kâsıd ilâ Esne'l-Makâsıd fî Envâı'l-Ulûm*, nşr. Abdülmün'ım Muhammed Ömer, Kâhire, tsz.

[194] Kâtib Çelebi, *Keşf*, I, 66; Taşköprîzade, *Miftahu's-Saâde*, nşr. Bekri, Ebu'n-Nur, Kâhire, 1968, s. 15 (naşirlerin mukaddimesi); Fazlıoğlu, İhsan, "Ahmed Efendi", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul, 1999, I, 123-124.

çeken bir başka husus ise ilahî ilimler altında "ilm-i nevâmîs" kategorisi içerisinde sekiz adet dinî-şer'î ilme yer vermesidir. [s. 152-167]

Bibliyografik bir özellik de taşıyan eserinde İbn Ekfânî, her ilim dalında gerekli izahâtı yaptıktan sonra bu ilim dallarında katkıda bulunan âlimlerin adları ile her bir sahada telif edilen muhtasar, mutavassıt ve mebsut seviyedeki eserlerin isimlerini zikreder.

İbn Ekfânî'nin *İrşâdü'l-Kâsıd ilâ Esne'l-Makâsıd*'ının, *Miftâhu's-Saâde* için kaynak olarak nitelenmesinin izlerini eserin hemen başından itibaren görebiliriz: *Miftâh*'ın dibâcesine denk bir mukaddime, "ilim ve âlimlerin üstünlüğü" ve "eğitim-öğretimin şartları" üzerine mukaddimeye ilave edilmiş iki giriş ile *İrşâd*, *Miftâh*'ın giriş kısmının bir ihtisarı gibi dururken; *Miftâh*, *İrşâd*'ın giriş kısmı üzerine yazılmış bir şerhi andırır.

Bu kadarla da kalmaz: ilimler tasnifi şemasının bazı farklarla birlikte benzeşen noktalarında; ilimlerin tarifi, mevzuu, faydası gibi ilimlere dair ilk bilgilerin verilmesinde; bibliyografik çerçevede takip edilen usûlde (muhtasar-mutavassıt-mebsut tarzında seviyelerin belirlenmesinde); bilimde zamanla hasıl olan birikimi dikkate alarak fer'î kısımları dallandırıp budaklandırma usûlünde… hep *İrşâd*'ın izlerini görmek mümkündür.

Ayrıca Taşköprîzâde Ahmed Efendi'nin eserini iki tarafa/ana bölüme ayırırken yapmış olduğu taksim, nazar tariki ve tasfiye tariki taksimi, İbn Ekfânî'de de görülür: İbn Ekfânî, nefs-i nâtıkanın istikmalinin "Mevcudât ve ahvâli hakkında bilgide itikadat-ı yakîniyyenin husûlü" ve "faziletleri kazanma ve reziletlerden sakınma suretiyle nefsin tezkiyesi" yolları ile olacağını söylerken, Taşköprîzâde de ebedî mutluluğun ve daimî üstünlüğün ancak ilim ve amel ile tamam olacağını, bunun ise râsih ulemanın derecesi sayılan istidlal yolu yani nazar tariki ile sıddîk evliyanın derecesi sayılan müşahede yolu yani tasfiye tarikinin birleştirilmesi suretiyle gerçekleşebileceğini ileri sürmüştür.

Yine İbn Ekfânî ilimleri ilk elde maksûd lizâtihî – alet ligayrihî taksimine tabi tutarken Taşköprîzâde de tam bu taksime tekabül edecek tarzda araç/alet ilimler – maksat/hakikî ilimler taksimini ortaya koymaktadır. Muhtevaları bir hayli genişlemiş olarak nazarî ve amelî ilimler taksimi yine Taşköprîzâde de bulunur.

Ancak tüm bunlara rağmen bir istifham kafaları kemirmeye devam etmektedir: Taşköprîzâde'nin iddia edildiği gibi *İrşâd*'dan istifade ettiği şüphelidir. Kaynaklarını söylemese bile ima eden ve oğlu tarafından kimi kaynakları doğrudan ifşa edilen bir müellifin ne *Miftâh*'ında ne *Şakâik*'inde *İrşâd*'a hiç işaret etmemesi ve eserinin tercümesinde de hiçbir atfın bulunmaması, *İrşâd*'ın *Miftâh* için bir kaynak olduğu yolundaki kanaati zan altında bırakmaktadır. Her ne kadar iki eser arasında tasnif tarzı ve muhtevanın işlenmesi açısından benzerlikler görülse de Taşköprîzâde'nin ilimler tasnifi şeması ve bu tasnifi en geniş bir şekilde işlediği *Miftâhu's-Saâde*'si *İrşâd*'dan bambaşka bir eserdir. Belki *İrşâd*'ın muhtevası *Miftâh* içerisinde eritilmiş olabilir; ancak İbn Ekfânî'nin *İrşâd*'ı nihayet *Miftâh*'ın mukaddimeler kısmı kadar bile etmez. Tasnif şeması açısından bakıldığında da Taşköprîzâde'nin tasnifi her ne kadar kendinden önceki tasnifleri tek tasnifte toplama gayretiyle onlara benzer gözükse de önceki bütün tasniflerden farklı, orijinal bir yapı, bilimler şeması ortaya koyar. Muhtevanın işlenmesinde takip edilen usûl, telif tarzı, konu dağılımı açısından bakılacak olursa da iki tasnif arasında benzeşmeler kadar ayrışmalar görmek de mümkündür. Bu yüzden kaynakları arasında zikretmediği gibi kendisine hiçbir işaretinin de bulunmadığı *İrşâd*'ı *Miftâh*'ın kaynaklarından saymak, şüphe ile karşılanmaya her zaman müsait bir kanaattir.

İbn Ekfânî'nin *İrşâdü'l-Kâsıd ilâ Esne'l-Makâsıd*'da ilimleri tasnifi:

<table>
<tr><th colspan="3">Li-zâtihî maksud ilimler</th><th colspan="2">Li-gayrihî alet ilimler</th></tr>
<tr><th colspan="2">Nazarî Hikmet</th><th>Amelî Hikmet [s. 108]</th><th>ilm-i mantık (manalar için) [s. 126-131]</th><th>ilm-i edeb (hat ve lafızlar için) [s. 109, 111-125]</th></tr>
<tr><td rowspan="2">1. Âlâ / ilm-i ilahî</td><td>a) İlm-i ilahî [s. 132-133]</td><td>1. Siyaset</td><td rowspan="4" colspan="2"></td></tr>
<tr><td>b) Nevâmîs ilmi/ Ulûm-u şer'iyye [s. 152-167]</td><td>2. Ahlak</td></tr>
<tr><td colspan="2">2. Esfel / ilm-i tabiî (fizik)</td><td>3. Tedbir-i menzil</td></tr>
<tr><td colspan="2">3. Evsat / ilm-i riyâzî (matematik)</td><td></td></tr>
</table>

Nazarî Hikmet					
Âlâ / ilm-i ilahî		**Esfel / ilm-i tabiî (fizik)**		**Evsat / ilm-i riyâzî (matematik)**	
ilm-i ilahî	**Nevâmîs ilmi [s. 152-167]**	**aslî kısımları [s. 168, 169]**	**fer'î kısımları [s. 169-188]**	**aslî kısımları**	**fer'î kısımları**
Umûr-u âmme hakkında nazar	Kırâat ilmi	sem'u'l-kiyân	Tıp	Hendese İlmi aslî kısımları [s.	Hendese İlmi fer'î kısımları [s. 190-
İlimlerin mebâdîsi	Rivâyetü'l-hadis ilmi	es-semâ ve'l-âlem	Baytara ve Beyzera	Hey'et İlmi aslî kısımları [s.	Hey'et İlmi fer'î kısımları [s. 204-
Hak ilahın varlığı	Tefsir ilmi	el-kevn ve'l-fesad	Firâse	Aded İlmi aslî kısımları [s.	Aded İlmi fer'î kısımları [210-
Mücerred cevherler	Dirâyetü'l-hadis ilmi	el-âsâru'l-ulviye	Ta'bir-i Rüya	Musiki İlmi [s. 218-220][201]	
Beşerî nefislerin meâd ahvâli	Usûlü'd-din ilmi	el-meâdin	Ahkamu'n-Nücûm		
	Usûlü'l-fikh ilmi	en-nebât	Sihir		
	Cedel ilmi	el-hayevân	Tılsımât		
	Fıkıh ilmi	el-his ve'l-mahsûs	Simya		
			Kimya		
			Felâha		

[195] Hendese ilminin aslî kısımları şunlardır: 1. Doğru çizgilerin ahvâlinin açıklanması, 2. Dairelerin ahvâlinin açıklanması, 3. Eğri çizgilerin ahvâlinin açıklanması, 4. Çizgileri doğru şekillerin durumunun açıklanması, 5. İcmalî-tafsilî küllî nispetlerin açıklanması, 6. Sayısal özelliklerin delillendirilmesi, 7. Küre üzerinde oluşan şekillerin açıklanması, 8. Düz yüzey cisimlerin ahvâlinin açıklanması, 9. Kürevî cisimlerin ahvâlinin açıklanması, 10. Hareketli kürelerin ahvâlinin açıklanması.

[196] Hendese ilminin fer'î kısımları şunlardır: 1. Ukûd-u ebniye, 2. Menâzır, 3. Merâyâ, 4. Merâkizü'l-eskâl, 5. Misâha, 6. İnbâtu'l-miyâh, 7. Cerru'l-eskâl, 8. Benkâmât, 9. Âlât-ı harbiye, 10. Âlât-ı ruhâniyye.

[197] Hey'et ilminin aslî kısımları şunlardır: 1. Bütün felekler ve arzın durumunun araştırılması, 2. Semavî kütlelerin hareketlerinin açıklanması, 3. Ma'mur ve harap yeryüzü bölgelerinin araştırılması, 4. Yıldız kütlelerinin miktarlarının açıklanması.

[198] Hey'et ilminin fer'î kısımları şunlardır: 1. Zîcler ve takvimler, 2. Mevâkit (vakit çizelgeleri), 3. İrsâd (gök cisimlerinin gözlenmesi), 4. Testîhu'l-kürre (ışıklı aletlerin yapımı), 5. Zıllî aletler.

[199] Aded ilminin aslî kısımları: 1. Sayıların özelliklerin araştırılması, 2. Sayı işlemlerinin araştırılması.

[200] Aded ilminin fer'î kısımları: 1. Hesab-ı meftûh, 2. Hesab-ı taht ve mil, 3. Hesab-ı cebr ve mukabele, 4. Hesab-ı hataeyn, 5. Hesab-ı devr ve vesâyâ, 6. Hesab-ı dirhem ve dinar.

[201] Musiki ilminin kısımları: 1. Mebâdii (ilkeleri), 2. Nağmeler (makamlar) ve halleri, 3. Îkâ' (müziğin ritmi), 4. Te'lif-i elhân (nağmelerin/bestelerin uyumu), 5. Musiki aletlerinin icadı.

Li-gayrihî alet ilimler	
ilm-i mantık	**ilm-i edeb**
Medhal (İsagoci)	Lugat ilmi
Mekûlât (kategoriler)	Tasrif ilmi
İbâre (önermeler)	Meânî ilmi
Tahlil bi'l-aks (I. analitikler)	Beyan ilmi
Burhan (II. Analitikler)	Bedî' ilmi
Cedel (topikler)	Arûz ilmi
Hitabet (retorika)	Kavâfî ilmi
Şiir (poetika)	Nahv ilmi
Mugâlata (sofistika)	Kitabet kuralları

III. MİFTÂHU'S-SAÂDE

A. Anahatlarıyla Miftâhu's-Saâde

Taşköprîzâde Ahmed Efendinin eserlerine bakıldığında ilim tarihi üzerine özel bir ilgi gösterdiği görülür: Gerek yazdığı tabakât türü eserleriyle âlimler üzerinden gerekse ilimler tasnifi tarzı eserleriyle ilimler üzerinden ilim tarihine yönelik özel çalışmaları olmuştur. Elbette ilim tarihi çalışmalarının arasında en önemlisi ise 948/1541 tarihinde kaleme aldığı *Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzûâti'l-Ulûm*'dur.[202]

İslam kültür coğrafyasının bünyesinde bir gelişim seyri izlemiş dinî, felsefî, tasavvufî ve diğer yönelimlere ait hemen hemen bütün bilgi türlerini bir çatı altında toplamayı başarmış bütüncül ve sistematik yapısıyla ilimler tasnifi literatürünün ulaştığı en mütekâmil durumu ortaya koyan *Miftâhu's-Saâde*, bir giriş, dört 'mukaddime', 'taraf' adı verilen iki ana bölüm ve 'devha'lardan müteşekkil yedi kısım olarak kaleme alınmıştır.

[202] *Miftâhu's-Saâde*'nin anahatlarıyla tasviri için bk. Kutluer, İlhan, "Miftâhu's-Saâde", *DİA*, XXX, 18-19; Fazlıoğlu, "Ahmed Efendi", *YYOA*, I, 123-124; Demir, Remzi, *Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Türk Felsefesi/Philosophia Ottomanica: Eski Felsefe*, Ankara 2005, I, 87-90.

İlmin, eğitim ve öğretimin değeri, ilim yolunda hoca ve talebelerin vazifeleri gibi daha çok pedagojik bir çerçeveyi sunan ilk üç mukaddime yanında dördüncü mukaddimede hakikat bilgisine ulaşmanın iki yolu olan 'nazar' ve 'tasfiye' metodlarına işaret edilmekte; eser bu işaret doğrultusunda iki ana bölüme ayrılmaktadır: 1. Taraf: Nazar metodunun nasıl elde edileceğinin gösterilmesi, 2. Taraf: İlimle amel etmenin neticesi olan tasfiye ile alakalı ilimler.

Bu iki tarafı tamamen içermek üzere, konular yani ilimler 'yedi devha'da izah edilmiştir. Eserin 'yedi devha' olarak kısımlara ayrılması ise Taşköprîzâde'nin ilimleri 'usûl/asıllar' dediği yedi ana ilim dalına ayırmasından ileri gelmektedir: 1. Devha: Kitabî/hattî ilimler, 2. Devha: Lisanî/lafızlarla ilgili ilimler, 3. Devha: Zihnî varlık alanıyla ilgili ilimler, 4. Devha: Hikemî-Nazarî ilimler/dış alemi, hakikî varlık alanını konu edinen ilimler, 5. Devha: Hikemî-Amelî ilimler/amelî hikmet, 6. Devha: Şer'î-Nazarî ilimler/İslamî ilimler, 7. Devha: Şer'î-Amelî ilimler/bâtınî ilimler. Taşköprîzâde, her devhanın başında bir mukaddime ile izah edilecek ana ilim dalına dair giriş niteliğinde genel bilgiler vermiş; böylece eserin ana çerçevesini teşkil eden 'yedi aslî ilim' hakkında önemli açıklamalarda bulunmuştur.

Taşköprîzâde Ahmed Efendi yukarıda belirttiğimiz kısımların içinin doldurulması yani bölümlerin işlenmesi konusunda nasıl bir yol takip ettiğini şöyle izah etmektedir: "İlimlerin tahsili, her ilmin ismi, tanımı, konusu ve faydası açısından kavranması ile mümkün olacağından bu birinci bölümde/tarafta gerek aslî ilim olsun gerek fer'î ilim olsun her ilmi ismi, tanımı, konusu ve faydası itibariyle açıklayacağız. Ayrıca ilim yoluna şevklendirmek, ilimlerin tahsili hususunda yardım etmek ve tahsilde doğru yolu göstermek maksadıyla her ilimde telif edilmiş kitapları ve müelliflerini de açıklayacağız. Her ilim dalında yapılmış çalışmaları anmaktan maksat kitapların mertebelerine, kıymetlerine ve birbiri arasındaki farklara dikkat çekmek içindir. Böylece ilim yolundaki talibe ilimlerin tahsilinde itimat edeceği veya sakınacağı durumlar tanıtılmış olur. (…)"[203]

Taşköprîzâde her ne kadar kendi ifadeleri içerisinde yer vermese de konuların işlenmesinde takip ettiği yol açısından belirtilmesi gereken başka bazı hususlar vardır. Mesela

[203] Taşköprîzade, *Miftâh*, I, 73.

bir ilmî disiplin hakkında isim, tanım, konu, fayda gibi bilgiler yanında yeri geldikçe pek çok ilmî disiplin için mebâdî/ilkeler, ilmin değeri veya ilimler sistemi içerisindeki konumu, tahsil metodu, diğer ilimlerle ilişkisi gibi bilgileri de vermektedir. Ayrıca hemen hemen her ilim dalı için kısa tarihçe vermekte, pedagojik açıdan bazı bilgilere işaret etmektedir. Her ilmin tarihini verirken herhangi bir ilim dalında öne çıkmış âlimleri, ilim tarihi içindeki yerlerini gözeterek kısa veya uzun olarak tanıtmakta, hayatlarına ve eserlerine yer vermektedir. Her ilim dalında telif edilmiş eserleri 'muhtasar-mutavassıt-mebsut' tarzında seviyelerine göre kademelere ayırarak vermekte böylelikle hem bibliyografik yapısını ortaya koymakta hem de pedagojik açıdan ilim taliplerine yol göstermektedir.

Taşköprîzâde ilim kavramının muhtevasını çok geniş tutmaktadır. Hatta varlığa dair küçük bir meseleyi dahi ilim sayabilmektedir. Bazı sanat ve zanaat dallarına, bir ilmin muhtevasındaki önemli gördüğü bir meseleye başlı başına bir ilmî disiplin olarak tasnifinde yer verebilmektedir. Çok kere, bir ilim dalının hakkında eser telif edilmiş bir meselesini, o ilim dalının bir alt dalı saymakta ve dolayısıyla hakkında ciddi eserler kaleme alınmış meseleleri de müstakil bir ilmî disiplin olarak şemasına eklemektedir. Bu noktadan bakıldığında da *Miftâhu's-Saâde*'nin muhtevasında üç yüzden ziyade ilim mevcut görülmektedir.[204] Gerçi Taşköprîzâde "Yedi asıl ilimden her birinin çeşitleri, çeşitlerinin dalları/füruu vardır ki bu ilim dallarının mevzularını, isimlerini ve yazılmış eserlerini dikkate alarak yaptığımız araştırmada ulaştığımıza göre hepsi yüz elli çeşide/ilmî disipline ulaşmaktadır." diyerek eserin içinde yer alan ilimlerin yekûnuna dair belli bir sayı vermiş ise de "Umuyorum ki bu sayı daha da artacaktır." [205] diye eklemiştir. Zâten umduğu gibi de olmuş ve eserin yazımı süresince *Miftâhu's-Saâde*'de yer alan ilimlerin sayısı giderek artmıştır.

Miftâhu's-Saâde genel yapısı içerisinde kendinden önce yapılmış çeşitli tasnif türlerini barındırdığı dikkat çeken bir husustur. Mesela *Miftâhu's-Saâde*'de en dikkat çeken tasnif, eserin ve ilimleri tasnifin ana şemasını oluşturan felsefî tasniftir. Yazıda, sözde, zihinde, dış alemde bulunmak üzere dört varlık kategorisinden hareketle merâtib-i vücûdu dikkate alarak

---

[204] Taşköprîzade, *Miftahu's-Saâde*, nşr. Bekri, Ebu'n-Nur, Kâhire, 1968, s. 67 (naşirlerin mukaddimesi).

[205] Taşköprîzade, *Miftâh*, I, 75.

yaptığı ana tasnifle ontolojik tasnif; alet ilimler-hakikî ilimler, nazarî-amelî ilimler tasnifi ile de epistemolojik/metodolojik tasnif ortaya konulmaktadır. Eğitim ve eğitime yönelik bilgiler vermesi yanı sıra ilimleri, bu ilimlerde yazılmış eserleri bir tahsil metodu içerisinde sunması, bir eğitim müfredatı çerçevesinde vermesi; *Miftâhu's-Saâde*'ye de tıpkı Saçaklızâde'nin *Tertîbü'l-Ulûm*'u gibi pedagojik tasnif türünde önemli bir yer kazandırmaktadır. Ayrıca Osmanlı eğitim müfredatına dair en resmî evrak hüviyetini taşıyan *Kevâkib-i Seb'a* adlı çalışmanın *Miftâhu's-Saâde*'den hareketle hazırlandığı görüşü[206] dikkate alınırsa *Miftâhu's-Saâde* de rahatlıkla pedagojik bir tasnif sayılabilir. *Miftâhu's-Saâde*'yi bibliyografik tasnifler arasında da saymalıdır. Zira verdiği eser yekûnu ve bunları ilim dalları altında vermesi dikkate alınırsa İbn Nedîm'in *Fihrist*'inden Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-Zunûn*'undan aşağı kalmayacak derecede bibliyografik bir tasnif olarak görülebilir.

Taşköprîzâde'nin *Miftâhu's-Saâde*'si bir 'ilimler tasnifi' olma yanında muhtelif hususiyetler, farklı hüviyetler de ortaya koymaktadır: Âlimlerin hayatlarına, eserlerine geniş yer vermesi klasik tabakât literatürüne dahil edilebilecek biyografik bir hususiyet kazandırırken; kendi dönemine kadar çeşitli kültürel coğrafyalarda telif edilmiş pek çok eseri zikredip tanıtması da *Fihrist, Keşfü'z-Zunûn* gibi kitabiyât literatürüne dahil edilebilecek bibliyografik bir hüviyet kazandırmaktadır. İlimlere dair verdiği geniş ayrıntılı bilgiler onu bir bilimler ansiklopedisi yapısına büründürürken izahına çalıştığı ilimleri tarihî seyrin güzergahı içerisinde vermesi, onu bilim tarihi olarak tavsifimizi kolaylaştırmaktadır. Bu durumda diyebiliriz ki *Miftâhu's-Saâde* ilimler tasnifi şeması üzerinde oturtulmuş biyografik, bibliyografik, ansiklopedik bir bilimler tarihi çalışmasıdır. Taşköprîzâde ise eserini ilm-i ilahînin yani metafiziğin bir alt dalı olarak zikrettiği "ilmü tekâsîmi'l-ulûm" içerisinde değerlendirmektedir. "İlimler taksimi ilmi"ni müstakil bir disiplin olarak değerlendirmesiyle dikkat çeken Taşköprîzâde; İbn Sînâ, Gazzâlî ve İbn Ekfânî çizgilerini takip edip geliştirerek kendi eserine, ilimler taksimi ilmi/disiplini içerisinde özel bir yer kazandırmıştır.[207]

---

[206] Fazlıoğlu, "Ahmed Efendi", *YYOA*, I, 124.

[207] İhsan Fazlıoğlu'nun; *Miftâhu's-Saâde*'nin insanlık bilim-düşünce serüveni, bilhassa İslam bilim-düşünce tarihi içerisinde durduğu konuma, işgal ettiği müstesna yere işareti gayet dikkat çekicidir: "Ahmed Efendi, ilim tasnifinde, kendisine, *el-Saâdet el-Fâhire fî Siyâdet el-Ahire* ve *Miftâh el-Saâde ve Misbâh el-Siyâde* adlı eserleriyle, İbn el-Ekfânî'nin bu sahada telif ettiği *İrşâd el-Kâsıd ilâ Esnâ el-Mekâsıd* isimli çalışmasını

Son olarak burada *Miftâhu's-Saâde* üzerine yapılan çalışmalarda sıklıkla işaret edilen bir hususa dikkatleri çekmeliyiz: *Miftâhu's-Saâde* bütün muhtevası ile Osmanlı bilim-düşünce geleneğinin bir şemasını sunması açısından önem kazanmaktadır. Eser, nazar-tasfiye metodları ile Osmanlı bilim anlayışındaki ilm u irfan geleneğini vurgularken, bütün dalları ile ilimlerin bir dökümünü ortaya koyarak Osmanlı bilim birikiminin ulaştığı noktayı göstermektedir. Bilimlerin amacı, metodu, birbiri ile ilişkileri gibi konulara değinerek Osmanlı bilim zihniyetine dair göz ardı edilemez önemli bilgiler veren eser, ilimlerin tahsiline yönelik yaptığı açıklamalarla Osmanlı eğitim sistemine dair de gerekli bilgileri sunmaktadır.[208] Ayrıca *Miftâhu's-Saâde* felsefî/hikemî ilimler hakkında verdiği bilgilerle Osmanlı felsefe anlayışına dair önemli bir açıklık getirmiştir: Osmanlı felsefe anlayışı içerisinde din-felsefe arasında bir gerginlik arama yoluna gidilmemiş, bütün kültürlerden istifade yolu takip edilmiş, bu arada felsefî birikim de hatırı sayılır derecede değerlendirilmiştir. Bu anlayış çerçevesinde felsefe daha ziyade ilm-i ilahî üzerinden kıymet kazanmış, ilm-i ilahî ise ancak kamil ulema için hakikatlere vukufiyet, ilmî inceliklere ittila imkanı sunan en yüce gaye, en yüksek amaç görülmüştür. Felsefe yoluyla sapanlar ise, kendi istidatsızlıklarından ve akıl zaaflarından sapmışlardır.[209]

B. Mukaddimeler ve Miftâhu's-Saâde'nin Telif Sebebi

Taşköprîzâde'nin ilimleri tasnifini ve bu tasnifin bir tasvirini vermeden önce giriş ve mukaddimelerin kısa açılımını vermek, Taşköprîzâde'nin telif gayesi yanında bize eserin yapısı ve semeresi hakkında bazı önemli bilgileri verecektir.

çıkış noktası olarak alır. Böylece, *İrşâd* üzerinden İbn Nedîm çizgisine bağlanan eser, ilimler tasnifi yanında Mezopotamya ve Mısır'dan başlayıp Yunan ve İslam dünyasından kendi dönemine kadar gelen süreçte gelişen muhtelif ilmî sahalardaki zihniyeti tavsif eder. Bu açıdan *Miftâh*, Farâbî ile İbn Sînâ'nın konuyla ilgili çalışmalarını takip ederek, Gazzâlî'yle başlayıp Fahruddin Râzî'yle gelişen ve Sirâcuddin Urmevî, Necmeddin Kazvînî ve Kutbuddîn Râzî tarafından yenilenen, Davud Kayserî, Mollâ Fenârî ve Ali Kuşçu'yla Osmanlı düşüncesinin temeline yerleştirilen ilmî zihniyetin muhtasar ve müfid bir hulâsasıdır." bk. Fazlıoğlu, "Ahmed Efendi", *YYOA*, I, 123.

[208] bk. Unan, Fahri, "Taşköprülü-zâde'nin Kaleminden XVI. Yüzyılın İlim ve Âlim' Anlayışı", *Osmanlı Araştırmaları*, sy. 17, s. 149-222.

[209] bk. Korlaelçi, "Taşköprülüzâde'nin Eğitim ve Felsefe Anlayışı", *Taşköprîzâde Ahmet Efendi*, s. 37-42.

Eser telif edilme sebebini ismiyle izhar etmektedir: *Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzûâti'l-Ulûm*, yani eser "saadet sarayının anahtarı, efendilik yolunun kandili olarak bilimler"den bahsetmektedir. Adı üstünde, insanın yegâne gayesi ebedî saadet, daimî siyadettir yani mutlu ve saygın bir hayattır. Bu hedefe ulaşmanın yegâne yolu ise ilimdir.

Eserine -mütercimi oğlu Mehmed Efendiyi terletecek kertede- gayet beliğ bir giriş ile adım atan Taşköprîzâde; bu girişinde, duadan sonra ayet ve hadislerin delaleti, hikmetli şiirlerin şehadetiyle insan için ilmin zaruretine ve hayatı ilim ile değerlendirmenin ehemmiyetine işaret eder. Bu meyanda eseri telif sebebini de ifade eder: İlimler çok, ömür kısa, ilimler için lazım araçların tahsili bile zor iken bunca ilmi öğrenmek elbette imkan dahilinde olamaz. İşte Taşköprîzâde'nin eseri bu noktada önem kazanır, zira bu eserinde her bir ilmi; ismi, tanımı, konusu ve faydası açısından tahsil, yol ve adabını da göstermek suretiyle beyan etmiştir. Şayet kemalât ve faziletin, hakikat ve marifetin talibi *Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde* ismini verdiği bu eseri hakkıyla tefekkür ve mütalaa ederse matlubuna ulaşacaktır.

Eflatun'dan iktibasla "Çirkin/kötü bir ilim yoktur ta ki cehil ondan kötüdür." diyen Taşköprîzâde, 'Pek çok ilim içinden hangisi en üstün? İlim talibi hangisine yönelmeli?' sorusuna "Kur'ân ve hadis"e işaret eden bir şiirle cevap verirken; 'ebedî saadeti kazandıracak ilmin hangisi olduğu?' sorusuna da Cibrîl hadisi ile cevap verir: Cebrâil'in sorduğu her sual bir ilme işarettir: İman, islam, ihsan yani kelam, fıkıh, tasavvuf. Tefsir ve hadis ilimlerine gelince, bu iki ilim zâten mezkur üç ilmin içerisinde mündemiçtir.[210]

Miftâhu's-Saâde'nin vücut sebebini, telif hikmetini açıklamakta, 'giriş' kısmına sonradan düşülmüş bazı haşiyeler gibi duran '4. Mukaddime'nin muhtevasındaki bilgileri, burada ilk üç mukaddimeye takdim etmek sanırım daha faydalı olacaktır.

Saadete ve hakikate ulaşmanın iki usûlüne, nazar ve tasfiye tariklerine dair bilgiler verdiği '4. Mukaddime'de Taşköprîzâde Ahmed Efendi şu izahlarda bulunmaktadır: "Ebedî

---

[210] Taşköprîzade, *Miftâh*, I, 4-7; bu çerçevede bir değerlendirme için bk. Unan, Fahri, "Taşköprîzâde'ye Göre İlimlerin Gayesi", *Taşköprü'den İstanbul,'a: Osmanlı Bilim Tarihinde Taşköprîzâdeler* (ed. Celil Güngör), Kastamonu, 2006, s. 37-41.

mutluluğun ve daimî üstünlüğün ancak ilim ve amel ile tamam olacağında herkes müttefiktir. Yaygın ve meşhur bir kanaattir ki ilim ve amelden her biri diğeri olmaksızın düşünülemez: amelsiz ilim vebâl, ilimsiz amel dalâldir çünkü. Ayrıca her ikisi de âhiret için semeredir. İlim ile amel arasındaki bu zorunlu ilişki ise iki metoda işaret eder: 1. Râsih âlimlerin derecesi olan istidlal metodu 2. Sıddîk velilerin derecesi olan müşahede metodu. Bu iki tarik bir kişide toplandığında ise sahibini 'mecmaa'l-bahreyn/iki denizin toplandığı yer' kılar: İstidlal-müşahede veya ilim-irfan veya şehadet-gayb denizleri… Bu tarikleri bilenler arasında Hakk'a salik kimseler için de yine iki yol vardır: 1. İlim tarikiyle başlayıp irfan tarikine yönelmek, şehadet aleminden gayb alemine seyretmek (İbrahimî usûl: üful-ü şemsin Rabbin vücudunu göstermesi), 2. İlahî cezbe ile Hakk'ın insana tecelli etmesi ki gayb aleminden başlanır sonra şehadet alemi inkişaf eder (Muhammedî usûl: şerh-ı sadr ile keşf-i tesbihat-ı vücud).[211]

Bu arada zihne takılan 'Hangi yol daha faydalı? Kimler hangi yolu tercih etmeli?' sorusuna Taşköprîzâde'nin cevabı şöyledir: İnsanlar arasında kemalât ve fazilet yoluna yönelmiş 4 grup insan vardır: yaşlılar ki tasfiye tariki onlara uygundur; akıl zaafı bulunan gençler ki yaşlılar gibidirler; zeki gençler ki ruhu incelikleri kavramaya, tabiatı hakikatleri anlamaya kabildir; şayet kendisini yetiştirecek bir mahir âlim bulamazsa yaşlılar gibidir, ancak bir âlime vasıl olursa nazar tarikini tasfiye tarikine takdim etmesi ve önce nazarî ilimleri öğrenmesi sonra da nefsini tezkiye, kalbini tasfiye yoluna yönelmesi gerekir.[212]

Hakikate ulaşmanın, kemale ermenin, fazilet ve saadeti kazanmanın yolu iki tarik üzere işaret edilince eser de bu iki tariki esas alarak "iki taraf" olmak üzere iki ana bölüm halinde işlenmiştir: 1. Tarafta nazar metodu bünyesinde yer alan aklın muktezası olan hikemî ilmler, nasların gereği olan şer'î ilimler ve alet ilimleri vuzûha kavuşturulurken 2. Tarafta kalp ayağıyla yürümek olan tasfiye metodundaki ibadât, adât, münciyât, mühlikât olmak üzere dört amel grubu izah edilmektedir.

Mukaddimelerin muhtevalarını özetle göstermek için yeniden geri dönmek gerekirse, mukaddimeler için şu bilgiler verilebilir:

---

[211] Taşköprîzade, *Miftâh*, I, 67-68.

[212] Taşköprîzade, *Miftâh*, I, 70.

İlk üç mukaddime, Burhaneddin Zernûcî'nin *Ta'lîmü'l-Muteallim*'i, İbn Cemâa'nın *Tezkiretü's-Sâmii*, Kâbisî'nin *er-Risâletü'l-Mufassale*'si, İbn Sahnûn'un *Âdâbu'l-Muallimîn*'i gibi İslam tâlim-terbiye usûlüne dair olan literatür çerçevesinde değerlendirilebilir. Taşköprîzâde'nin bu mukaddimelerde eğitim-öğretim meselelerini gerek konuyu çepeçevre ihatası gerek dolgun muhtevası ile mezkur eserlerden daha iyi işlediği söylenebilir. Ancak bu mukaddimelerde Taşköprîzâde; ilmin değeri, tahsilin önemi ve ilkeleri, talebelerin uyacağı kurallar, hocanın görevleri, ilim ahlakı gibi pek çok pedagojik meseleleri işlerken mezkur literatürden ziyade İmam Gazzâlî'nin *İhyâ*'sındaki 'kitâbu'l-ilm' bölümünün ilgili kısımlardan istifade ettiği görülür.[213]

"İlim, teallüm ve tâlimin faziletini beyan hakkında" başlığıyla verilen '1. Mukaddime'de Taşköprîzâde ilim, eğitim ve öğretimin değerini; ayetler, hadisler, kaviller/görüşler ve selim aklın icabı deliller ile açıklamaya çalışmaktadır. Taşköprlüzade'ye göre ilim, üstünü ve sonu olmayan li-zâtihî (doğrudan bir lezzet) olduğu gibi, uhrevî ve dünyevî lezzetlerin yücelerine, ebedî saadetin mükemmeline vesile olduğu için de li-gayrihî (dolaylı olarak) lezzettir.[214]

'2. Mukaddime' öğrenciliğin şartları ve talebelerin vazifeleri hakkındadır. Konuya Sokrates'in hikmet talibinin portresini nakletmekle başlayan Taşköprîzâde, talebe için en temel 10 vazifeyi saymakla iktifa etmektedir. Elbette vazifeler 10'dan fazladır ancak zikredilenler, en esaslı vazifeler olduklarından maddeler halinde zikredilmeyen pek çok vazife bu on vazifenin zımnında yer almaktadır. Nedir bu vazifeler? Taşköprîzâde'nin kafi derecede açıkladığı bu vazifeler birer cümle ile şöyle özetlenebilir: 1. Ahlakî rezilliklerden nefsi tezkiye, 2. İhlası kazanmak, 3. Dünyevî işlerle çok az alakadar olmak, 4. Yüce hedefler için tembelliği terk etmek, 5. Ömrün sonuna kadar öğrenmeyi amaç edinmek, 6. Fazıl ve kamil bir hoca seçmek, 7. Gayesi, maksadı, metodu üzerine tam bir mütalaa ile düşünmedikçe bir ilimden diğerine geçmemek, 8. Akranları ile müzakere ve münazara etmek, 9. Bugünün

---

[213] Mukaddimelerin mukayesesi için bk. el-Gazzâlî, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, haz. Bedevi Ahmed Tabâne, Kâhire, tsz., I, 5-14, 49-58.

[214] Taşköprîzade, *Miftâh*, I, 9-16.

ödevini/meşgalesini yarına bırakmamak, 10. Bir ilmin üstünlüğünün; faydası, gayesi, delillerinin sağlamlığı gibi cihetlerden hangisi ile olduğunu bilmek.

'3. Mukaddime'de ise hocalar için diğer vazifeleri de zımnında muhtevi, kuşatıcı 10 vazife sayılır: 1. Allah için öğretmeli, 2. Öğrencisini oğlu gibi görmeli, 3. Şeriata tam uymalı ve bir karşılık beklememeli, 4. Öğrencisiyle gereğince ilgilenmeli (nasihat, uyarma, tembih, irşat…), 5. Gerektiğinde usûlünce cezalandırmalı, 6. Eğitimde öğrencinin ihtiyacını, durumunu gözetmeli, 7. Dersleri öğrencilerin anlama, kavrama seviyelerini gözeterek işlemeli, 8. Sözü özüne, kavli fiiline muhalif olmamalı; bir şey emredecekse yaptığını emretmeli, 9. Vazife: Osmanlı ilim kamuoyunda müderrisin tâlim dışında vazifeleri de olabileceği için "ders, fetva, kaza, tezkir (vaaz u nasihat) adabı hakkındadır" 10. Vazife: "âlimlerin yemek ve giyim adabı hakkındadır"[215]

C. Miftâhu's-Saâde'de 'İlimler Tasnifi' Mantığı

Taşköprîzâde 'ilim maluma tabidir' kaidesince bilgiyi varlıktan hareketle incelemeyi tercih etmektedir: Eserin genel yapısında ontoloji üzerine bina edilmiş bir epistemoloji esası söz konusudur. "İlimler ne kadar çok olsa da" der, Taşköprîzâde "dört türde toplanırlar; çünkü eşya için dört varlık mertebesi vardır: A'yânda/dış alemde, ezhânda/zihinlerde, ibârede/sözde, kitâbede/yazıda."[216]

Birinci mertebe ile yani dış alemle ilgili ilimler, zamana/devirlere, milletlere, dinlere göre değişmeyen hakikî ilimlerdir. Bu hakikî ilimlerde bahs yani araştırma, inceleme aklın muktezasına göre ise hikemî ilimler; İslam kanunu üzere ise şer'î ilimler diye isimlendirilirler. Diğer üç mertebedeki ilimler ise alet ilimleridir. İkinci mertebe ile yani zihnî varlık mertebesi ile ilgili mantık ve benzeri ilimler, manevî/manaya ilişkin alet ilimler iken; diğer iki

---

[215] Taşköprîzade, *Miftâh*, I, 39-50. (9. Vazife için bk. s. 51-59; 10. Vazife için bk. s. 60-66); mukaddimelerin gayet geniş tahlil ve tasviri için bk. Unan, "Taşköprülü-zâde'nin Kaleminden XVI. Yüzyılın İlim ve Âlim' Anlayışı", *Osmanlı Araştırmaları*, sy. 17, s. 159-223.

[216] Taşköprîzade, *Miftâh*, I, 69.

mertebedeki hattî/yazıyla alakalı ve lafzî/sözle alakalı ilimler, İslam şeriatı arap dili ve yazısı üzerine bize ulaştığı için dinimizce muteber arabî ilimleri konu edinen alet ilimleridir.[217]

Alet ilimlerin yani zihnî, lisanî, kitabî varlık mertebelerini konu edinen ilimlerin tahsili için tek yol, nazar yöntemi ile bu ilimlerin öğrenilmesi, kazanılmasıdır; tasfiye yöntemi bilimlerin tahsilinde söz konusu olamaz. A'yân alanını yani dış alemi konu edinen hakikî ilimlerin tahsili ise hem nazar hem de tasfiye yöntemi ile elde edilebilirler.[218]

Taşköprîzâde konuya biraz daha açıklık getirmek için buraya kadarki izahlarına eserinin bir başka yerinde şunları da ilave etmektedir:

Eşya için dört varlık mertebesi vardır: kitâbede/yazıda, ibârede/sözde, ezhânda/zihinlerde, a'yânda/dış alemde. Bu hiyerarşi ve tertip içerisinde mezkur dört kategoriden her biri kendinden sonrakine bir vesiledir, her kategori kendinden sonrasına delalet eder: Hattî varlık lafzî varlığı, lafzî varlık zihnî varlığı, zihnî varlık da aynî varlığı gösterir. Yani kağıt üzerinde harflerden müteşekkil bir yazı (mesela 'ağaç' kelimesi) insanların birbirleri ile anlaşmak için kullandıkları bir söze ('ne güzel bir ağaç' dediğimizde sözümüzdeki 'ağaç' sözü gibi) bu söz de insanın zihnindeki tasavvuruna ('ağaç'denince zihnimizde oluşan ağaç resmi, hayali gibi) bu zihnî tasavvur ise aslını dış alemde gördüğümüz varlığa delalet eder (gördüğümüz, dokunup meyvelerinden istifade ettiğimiz ağaç gibi). Ancak, hattî ve lafzî varlık alanı mecâzî varlık alanı, aynî varlık alanı ise hakikî ve asıl varlık alanıdır. Zihnî varlık alanı ise, hakikî mi mecâzî mi olduğu tartışmalıdır.[219] Platon gibi düşünceyi varlığa önceleyenler zihnî varlık alanını hakikî kabul ederken, Aristo gibi varlığı düşünceye önceleyenler ise zihnî varlık alanını mecâzî görürler.

İlk üç varlık mertebesini konu edinen ilimler, dış alemi konu edinen hakikî ilimler için alet mesabesindedirler. Aynî vücûd alanına dahil ilimler ise ikiye ayrılır: Nazarî, amelî. İlim sadece kendisi için maksut ise nazarî, başka bir şey için maksut ise amelî olarak vasıflandırılır. Yani aynî ilimler, sadece teorik olarak öğrenilmesi gerekiyor, bilgi ile amel

---

[217] Taşköprîzade, *Miftâh*, I, 69.

[218] Taşköprîzade, *Miftâh*, I, 70.

[219] Taşköprîzade, *Miftâh*, I, 75.

edilmesi beklenmiyor ise ‘nazarî ilimler’; tahsili yapılan bilgi ile amel edilmesi amaçlanıyor ise ‘amelî ilimler’ olmak üzere iki kısma ayrılır. Sonra nazarî ve amelî ilimlerden her biri ikiye ayrılır: Şayet ilim, İslam şeriatından alınmışsa ‘şer’î ilim’, eğer aklın muktezası ise ‘hikemî ilim’.

Tüm bu kısımlar ise “usûl-ü seb’a”dır yani yedi aslî ilimdir ki her biri için neviler/alt kısımlar, her nevi için fer’ler/alt dallar vardır. Taşköprîzâde’nin yedi aslî ilim dediği kitabın yedi ana bölümünü oluşturur ve bu yedi ana bölüm eserin ilimler tasnifi şemasını da ortaya koymaktadır:[220]

1. Kitabî/hatla ilgili ilimler

2. Lisanî/lafızlarla ilgili ilimler

3. Zihnî varlık alanıyla ilgili ilimler

4. Nazarî-Hikemî ilimler (dış alemi, hakikî vücûdu konu edinen ilimler)

5. Amelî-Hikemî ilimler (amelî hikmet)

6. Nazarî-Şer’î ilimler (İslamî ilimler)

7. Amelî-Şer’î ilimler (bâtınî ilimler)

Taşköprîzâde’nin ilimler tasnifi şemasını, ana çatısını ‘yedi aslî ilim’ dediği bu yapı kurmaktadır, aslında. Ancak Taşköprîzâde’nin buraya kadar zikrettiğimiz beyanları dikkate alındığında karşımıza şöyle bir şema da çıkar:

Ulûm-u Âliye: alet ilimler		**Ulûm-u Hakikiye: aynî ilimler**	
Lafızla ilgili ilimler: arabî ilimler	**Mana ile ilgili ilimler: zihnî ilimler**	**Hikemî ilimler**	**Şer’î ilimler**
hattî/yazıyla ilgili ilimler		Hikemî-Nazarî ilimler: aklî/felsefî ilimler	Şer’î-Nazarî ilimler: dinî/islamî ilimler
lisanî/sözle ilgili ilimler		Hikemî-Amelî ilimler: amelî hikmet	Şer’î-Amelî ilimler: bâtınî/kalbî ilimler

[220] Taşköprîzade, *Miftâh*, I, 75.

Taşköprîzâde kendi şemasını sunduktan sonra bir ilimler tasnifi şemasının içini dolduracak alt kısımların, alt dalların, alt disiplinlerin toplamının ne kadar olabileceğine dair bir araştırmaya girişir. İlimlerin tutacağı yekûnu, çeşitli görüşlerin nakli ile ortaya koymaya çalışmaktadır. Her ne kadar Taşköprîzâde araştırması sonucu ulaştığı ilimlerin toplam yekûnu için 150 sayısını serdetse de ve başka âlimlerden farklı yekûnlar nakletse de kendisi de farkındadır ki ilimlere bir hudut çizmek, bir adet tayin etmek imkansızdır. Bu yüzden o, ilimler tasnifi şemasına dahil ilimlerin yekûnunu vermek için değil, ilimlerin tam olarak sayımının pek mümkün olmayacağını göstermek için bir araştırmaya girişmiş gibi görünür.

Taşköprîzâde ilimlerin toplam yekûnuna dair görüşlerden bazısını şöyle nakleder: "Bazı fazıl âlimlerin görüşüne göre müfessirlerce seçilmiş 24 ilim olmaksızın tefsir ilmi tamam olmaz.", "İmam Şafiî ise Reşid'in meclisinde 63 çeşit Kur'ân ilmi saymıştır.", "Kur'ân'dan çıkarılan ilimler 80 adettir ki her biri için kitap tedvin edilmiştir, görüşünde olanlar da vardır.", "Bir kavle göre hikemî ilimler 15 ilmi ihtiva eder ki fer'î kısımları elliden daha çoktur.". Müdevven ilimlerin 366 adet olduğu da ifade edilmiştir. İmam Gazzâlî Kur'ân 77200 ilim ihtiva eder, derken; İmam Süyutî, Kadı Ebu Bekir'den nakille, Kur'ân ilimleri 7450 adettir demiştir. Tüm bu adet beyanlarına rağmen âlimler arasında "İlimler kalemin kaydedebileceğinden daha çoktur" görüşünü serdedenler de olmuştur. İmam Süyutî İmam Gazzâlî'den nakille "İlme hudut çizmenin imkanı yoktur zira Allah bazı ilimleri sadece kendisi bilir başkaları muttali olamaz; bazı ilimleri sadece melekler bilir insanoğlu bilemez; bazısını sadece peygamberler bilir; bazısını âlimler bilir ama hakkında eser tedvin etmemişlerdir; hakkında eser tedvin edilenlerin bir kısmı ise zayi olmuştur." diyerek ilimlere kemiyeten bir adet ve hudut tayin etmenin imkansızlığına işaret etmiştir.[221]

D. Miftâhu's-Saâde'de İlimler Tasnifinin Geniş Bir Tasviri

İlimler tasnifi şemasının yukarıda sunduğumuz ana yapısının içini, iç muhtevasını Taşköprîzâde, konusu itibariyle en genelden en özele yani küllî ilimlerden cüz'î ilimlere

[221] Taşköprîzade, *Miftâh*, I, 75-76.

gitmek suretiyle taksim ve tanzim eder. İlimleri taksim ve tasnif etmenin iki metoduna da işaret eden Taşköprîzâde, daha kolay, daha anlaşılır olduğu için 'genelden-özele' olan tümdengelim metodunu tercih etmiştir. Taşköprîzâde'nin beyanına göre 'özelden-genele' olan tümevarım metoduyla da ilimleri taksim ve tasnif etmek mümkündür; ancak gayet zor ve müşküldür.[222]

Burada Taşköprîzâde'nin ulaştığı geniş boyutlarıyla ilimler tasnifi şemasını özetle vermeye çalışacağız:

Taşköprîzâde ilimleri tasnif ederken bir hiyerarşiyi, bir tertip ve tanzimi gözetmiştir. Mesela eser baştan sona doğru bir tâlib-i hakikatin takip edeceği yolu ortaya koymaktadır. Önce alet mesabesinde olan ilimler ki onlar da kendi içlerinde takip edilmesi gereken bir tertip içerisindedir, sonra gerçek varlık alanını konu edinen hakikî ilimler ki onlar da önce nazarî sonra amelî olmak üzere yine bir tertip içre taksim edilmişlerdir. Bundan anlıyoruz ki Taşköprîzâde; bir eğitim müfredatı içerisinde, öğrenilmesi ile bir üst aşamaya geçilen bir ilimler tasnifi sunmaktadır: Önce yazı ve ona taalluk eden ilimler, yazının öğrenilmesi ile yazmanın kendisi için alet olduğu kelam/söz ve ona taalluk eden ilimler, tekellümün kavâidinin halledilmesi ile tefekkürün kavâidi olan mantık ve diğer zihnî alan ilimlerine ve nihayet hikemî-nazarî ilimler, amelî hikmet, şer'î ilimler ve bâtınî ilimler olmak üzere esas maksut olan hakikî ilimlere… gayet bütüncül bir tertip ve tanzim, gayet sistemli bir terkip ve taksim içerisinde bir ilimler tasnifi şeması sunulmaktadır.

1. Hattî İlimler

Varlık kategorilerinin ve buna mebni olarak asıl ilim dallarının/yedi aslî ilmin birbirlerinin mütelâzımı olması, birbirlerine delalet etmeleri gibi; fünûn-u edebiye/edebî ilimler olarak isimlendirilen arabî ilimler de kendi içlerinde böyle bir telâzümü, birbirine delalet eden silsileyi ortaya koymaktadırlar: Harfler kelimelere, kelimeler cümlelere, cümleler kendi içlerindeki ve birbirleri ile ilişkilerindeki edebî hallerine delalet ederler. Bütün bu durumlar mahiyet, kemiyet, keyfiyet, nizam ve kaideler bakımından incelendiğinde lafzî ilimler kategorisi ortaya çıkmakta ve bölümleri, kısımları ile dallanıp budaklanarak alt

[222] Taşköprîzade, *Miftâh*, I, 300.

disiplinler/fer'î ilimler de tasnif içinde yerini almaktadır. Burada lafzî ilimler kategorisi; lafzî/lafza ilişkin ilimler ve manevî/manaya ilişkin ilimler olmak üzere iki kategoriden müteşekkil alet ilimlerinin birinci kısmı olarak yer almaktadır yani hatla ve lafızla ilgili ilimleri aynı çatı altında toplamaktadır.[223]

İlmin kapısı elifbadır. Bu yüzden Taşköprîzâde hat ilimlerini en başa almıştır. Hatla ilgili ilimlerin merkezinde yazı yani yazı işaretleri, harfler vardır: Tek tek harfler veya harf terkipleri, mahiyet ve keyfiyetleri, tanzim ve kaideleri itibariyle incelenmektedir. Örnek kaynak olarak sıklıkla zikredilmesine bakılırsa bu kısmın çerçevesini Kalkaşandî'nin *Subhu'l-A'şâ*'sı belirlemiştir. 'Yazının değeri, ona olan ihtiyaç ve yazının nasıl vazedildiği üzerine' bir mukaddimeden sonra hatla ilgili olan ilimler iki kısımda/şubede işlenmektedir: 1. Hat sanatının keyfiyeti ile alakalı ilimler, 2. Müfret harflerin imlası ile alakalı ilimler.

2. Lafzî İlimler

İlimlerin tasnifi içindeki tertip sırasında harflerden sonra harflerin teşkil ettiği lafızlara/kelimelere sıra gelmiştir: Hattî/kitabî ilimlerden sonra lafzî/lisanî ilimler… Kelamı, sözü konu edinen bu ilimlerin merkezinde kelime/lafız vardır: müfret ve mürekkep olarak lafızlar… Yani tekil halleriyle veya toplu hallerindeki birbirleri ile kurdukları ilişkileriyle kelimelerin konumları ve manaca durumları incelenmektedir. Kelimeler ve kelimelerden müteşekkil cümlelerin ahvâli mevzu bahis edilir. Burada hattî ilimlerdeki gibi sadece işaretler yoktur, işaretlere dayalı olarak ortaya çıkan anlamlar da söz konusudur.

Lafzî ilimler şu şekilde iki şema ile gösterebilir:

Hattî/Yazıyla ilgili ilimler	
1. Şube: Hat sanatının keyfiyeti ile alakalı ilimler	**2. Şube: Müfret harflerin imlası ile alakalı ilimler**
İlmü edevâti'l-hat	İlmü terkîbi eşkâli besâiti'l-hurûf
İlmü kavânîni'l-kitâbe	İlmü imlâi'l-hatti'l-arabî
İlmü tahsîni'l-hurûf	İlmü hatti'l- mushaf
İlmü keyfiyeti tevellüdi'l-hutût an usûlihâ	İlmü hatti'l-arûz
İlmü tertîbi hurûfi't-teheccî	

[223] Taşköprîzade, *Miftâh*, I, 97, 98.

Lafzî/Lisanî/sözle ilgili ilimler		
Aslî kısımları		**Fer'î kısımları**
1. Şube: Müfred/tekil lafızlarla (kelime) alakalı ilimler	**2. Şube: Mürekkeb/toplu lafızlarla (cümle) alakalı ilimler**	**3. Şube: Arabî ilimlerin fürûu/alt dalları**
İlmü mehârici'l-hurûf	İlmü'n-nahv	İlmü'l-emsâl
İlmü'l-lugat	İlmü'l-meânî	İlmü vekâii'l-ümem
İlmü'l-vaz'	İlmü'l-beyân	İlmü isti'mâlâti'l-elfâz
İlmü'l-iştikâk	İlmü'l-bedî'	İlmü't-teressül
İlmü's-sarf	İlmü'l-arûz	İlmü'ş-şürût ve's-sicilât
	İlmü'l-kavâfî	İlmü'l-ehâcî ve'l-uğlûtât
	İlmü karzı'ş-şi'r	İlmü'l-elğâz
	İlmü mebâdisi'ş-şi'r	İlmü'l-muammâ
	İlmü'l-inşâ	İlmü't-tashîf
	İlmü mebâdisi'l-inşâ	İlmü'l-maklûb
	İlmü'l-muhâdara	İlmü'l-cinâs
	İlmü'd-devâvîn	İlmü müsamereti'l-mülûk
	İlmü't-tevârîh	İlmü hikâyâti's-sâlihîn
		İlmü ahbâri'l-enbiyâ
		İlmü'l-meğâzî ve's-siyer
		İlmü târihi'l-hulefâ
		İlmü tabakâti'l-kurrâ
		İlmü tabakâti'l-müfessirîn
		İlmü tabakâti'l-muhaddisîn
		İlmü siyeri's-sahâbe ve't-tâbiîn
		İlmü tabakâti'ş-şâfiiyye
		İlmü tabakâti'l-Hanefîyye
		İlmü tabakâti'l-mâlikiyye
		İlmü tabakâti'l-hanâbile
		İlmü tabakâti'n-nühât
		İlmü tabakâti'l-hukemâ
		İlmü tabakâti'l-etıbbâ

3. Zihnî İlimler

Tekellümün kaideleri ortaya konulduktan sonra sıra tefekkürün kaidelerinin izahına gelmiştir: Lafza ilişkin kaidelerden sonra manaya ve hükümlere ilişkin kaideler… Bu yüzden bu ilimlere Taşköprîzâde 'manevî alet ilimleri' demektedir. Lafzî ilimler ma'kûlât-ı ûlâ da denilen mekûlâtı konu ediniyordu, manevî alet ilimler ise ma'kûlât-ı sâniyeyi konu edinen, zihnin ahvâlinden bahseden ilimlerdir. En önemlileri olan mantık ilmi bilinenlerden hareketle bilinmeyenlerin nasıl elde edileceğini öğreten bir ilimdir. Mizan ilmi olarak da isimlendirilen mantık, bilginin elde edilmesinde hatadan korumayı amaçlayan bir bilimdir. Bir mizan ve mikyas olmaları hasebiyle, ders adabı, nazar, cedel ve hilâf ilimleri de mantıkla aynı kategoride yer almışlar ve münazarada, derste hatadan korumayı amaçlayan ilimler olarak 2. Şubede izah edilmişlerdir.[224]

Taşköprîzâde, iki kısımda/şubede konuyu işlemektedir. Birinci şubede düşüncede, düşünme ameliyesinde hatadan korumayı amaçlayan ilimden, yani mantıktan; ikinci şubede ilmî faaliyetlerin en önemlilerinden olan münazara ve tedris halinde hatadan korumayı, en doğru usûlle icra etmeyi amaçlayan ilimlerden bahsedilmektedir. Bu kısımları şöyle bir tablo ile göstermek mümkündür:

Zihnî İlimler	
1. Şube: nazarda/düşünmedehatadan koruyan alet ilmi	**2. Şube: Münazarada, derste hatadan koruyan ilimler**
Mantık ilmi/ilmü'l-mizân	İlmü âdâbi'd-ders
	İlmü'n-nazar
	İlmü'l-cedel
	İlmü'l-hilâf

[224] Taşköprîzade, *Miftâh*, I, 263, 265.

4. Hikemî-Nazarî İlimler

Aynî ilimler, dış alemi, dış gerçekliği konu edinen hakikî ilimlerdir. Kaynağı itibariyle ikiye ayrıldığı gibi, amacı itibariyle de ikiye ayrılır: Şayet bilginin kaynağı akıl ise hikemî, nakil ise şer'î olarak; şayet amaç sadece bilgi ise nazarî, amaç bilginin gereği olan davranış ise amelî olarak ikiye ayrılır. Mücerret reyin ve aklın muktezasınca hareket eden hikemî ilimler, beşer takati nispetinde mevcudât-ı hâriciyeyi yani dış alemin durumunu, dışsal gerçekliği inceleyen, araştıran ilimlerdir. Varlığı İslam şeriatının kaidelerine göre inceleyip araştıran şer'î ilimlerin başını usûl-i din yani kelam ilmi çekmektedir. Bu görüşüyle Taşköprîzâde de İmam Gazzâlî'de olduğu gibi, kelam ilmini şer'î ilimler arasında, ilm-i ilahînin hikemî ilimler arasındaki yerine denk bir ilim kılma gayreti kendini gösterir. Hikemî ilimler hikemî-nazarî ilimler, hikemî-amelî ilimler olmak üzere; şer'î ilimler şer'î-nazarî, şer'î-amelî ilimler olmak üzere ikiye ayrılır.

Taşköprlülüzade kadim felsefe geleneğine tabi kalarak hikemî-nazarî ilimleri, varlığın maddeyle olan ilişkisini dikkate alarak üç kısımda işlemektedir: ilahî, riyâzî, tabiî ilimler. Dış alemde maddeden mücerret bulunan varlık alanını ilahî ilimler konu edinip incelerken; dış alemde madde ile birlikte bulunan varlık alanını tabiî ilimler; maddeden mücerret olup araştırma halinde zihinde madde ile birlikte bulunan varlık alanını riyâzî ilimler inceleyip araştırmaktadır. Varlığın madde ile olan bu ilişkileri dikkate alınarak ilm-i ilahî âlâ/yüce ilim, ilm-i riyâzî evsat/orta ilim, ilm-i tabiî ednâ/aşağı ilim olarak da adlandırılmışlardır.[225]

Taşköprîzâde'nin hikemî ilimlerde, ilimler tasnifi şemasına -özellikle fer'î ilimler kısımlarında- kendinden önceki ilimler tasnifine bir genişlik getirmiştir. Mesela ilahî ilimlerin alt dallarını daha açık seçik bir tablo halinde sunmuş ve ilimler tasnifini ilmî bir disiplin olarak ilm-i ilahînin fer'î kısımlarına ilave etmiştir. İlmî birikimin bir gereği olarak ilm-i tabiînin bazı fer'î ilimleri için de fer'î ilimler/alt disiplinler ilave edilerek ilm-i tabiînin kapsam alanı daha geniş ilim dallarına ayrılmıştır. Bunlar ayrı bir bölüm (5. Şube) açılarak genişçe izah edilmiştir. İlahî ilim ve tabiî ilim, füruâtı olan müstakil ilim sayılırken; 'riyâzî ilim' yerine 'riyâzî ilimler' denilerek dört ilimden her biri müstakil riyâzî ilim sayılarak her biri için tek tek alt dallar verilmiştir.

---

[225] Taşköprîzade, *Miftâh*, I, 287, 288.

Bu izahlar ışığında hikemî-nazarî ilimler şeması şöyle sunulabilir:

Hikemî-Nazarî İlimler		
el-ilmü'l-ilahî (1. Şube) ve alt dalları (2. Şube)	**el-ilmü't-tabiî (3. Şube) ve alt dalları (4. Şube)**	**el-ulûmü'r-riyâziyye (6. Şube) ve alt dalları (7, 8, 9 ve 10. Şubeler)[226]**
İlmü ma'rifeti'n-nüfûsi'l-insaniye	İlmü't-tıb[227]	İlmü'l-hendese
İlmü ma'rifeti'l-melâike	İlmü'l-baytara	İlmü'l-hey'e
İlmü ma'rifeti'l-meâd	İlmü'l-beyzere	İlmü'l-aded
İlmü emârâti'n-nübüvve	İlmü'n-nebât	İlmü'l-musiki
İlmü mekâlâti'l-fırak	İlmü'l-hayavan	
İlmü tekâsimi'l-ulûm	İlmü'l-felâha	
	İlmü'l-meâdin	
	İlmü'l-cevâhir	
	İlmü'l-kevn ve'l-fesâd	
	İlmü kavsi kuzah	
	İlmü'l-firâse	
	İlmü ta'biri'l-rü'yâ	
	İlmü ahkâmi'n-nücûm	
	İlmü's-sihr	
	İlmü't-tılsımât	
	İlmü's-simya	
	İlmü'l-kimya	

[226] Riyâzî ilimlerin her bir alt dalı kendi içinde alt s-dallara ayrılmaktadır. Burada kısaca işaret etmekle yetiniyoruz: 1. İlmü'l-hendese (7. Şube: hendese ilminin alt dalları: 15 adet), 2. İlmü'l-hey'e (8. Şube: heyet ilminin alt dalları: 27 adet), 3. İlmü'l-aded (9. Şube: aded ilminin alt dalları: 11 adet), 4. İlmü'l-musiki (10. Şube: musiki ilminin alt dalları: 3 adet)

[227] Tabiî ilmin bazı alt dallarının da alt dalları vardır ve bunlar 5. Şubede işlenmiştir. 5. Şube tıb, firâse, ahkâm-ı nücûm, sihir ilimlerinin alt dallarına ayrılmıştır: Tıb ilminin alt dalları: 12 adet, firâse ilminin alt dalları: 11 adet, ahkâm-ı nücûm ilminin alt dalları: 5 adet, sihir ilminin alt dalları: 14 adet.

5. Hikemî-Amelî İlimler

Taşköprîzâde'de amelî hikmet düşüncesinin temelinde kadim gelenekteki gibi "insanın doğası gereği medenî olması (medenî bi't-tab')" düşüncesi vardır. Bir topluluk içinde yaşamaya mecbur olan yani fıtrat itibariyle sosyal bir varlık olan insanoğlu, diğerleri ile olan münasebetlerinde şehevî ve gadabî kuvvelerinin tesirinde hareket eder. İnsanoğlu şehevî kuvveleriyle menfaatlerin celbine, gadabî kuvveleriyle mazarratların def'ine çalışırken düşmanlık, kavga, savaş halleri vuku bulur. Şu halde toplumda huzur, nizam ve adaletin tesisi için kanunların konulması şarttır. İşte bu hal, amelî hikmetin konu alanını teşkil etmektedir.

Taşköprîzâde de İbn Sînâ gibi hakikî adaletin ancak ilahî iradenin idaresi ile olabileceği yani adalet ve nizam için nübüvvetin zaruri olduğu fikrini savunur ve şöyle der: "Şeriat nasıl siyasete ihtiyaç duysun, iki cihan işlerini, beşer için en iyi olanı en mükemmel şekilde peygamberler zâten ortaya koymuştur. İlmî, amelî, zevkî, keşfî her türlü beşerî durumun en mükemmeli, en üstünü Peygamber (s.a.s.) tarafından gösterilmiştir. Hatta en akıllıların akılları, hakimlerin fehimleri toplansa Peygamberlerin getirdiği şeriatın üstüne binde birlik bir ziyade dahi kılamazlar." Taşköprîzâde'ye göre bu durum sünnetüllahtandır. Zira Allah insanlara hidayet ve nizamı peygamberler vasıtasıyla göstermektedir.

Ancak daha sonra tarih içerisinde filozoflar, beşerden sadır olan amelleri araştırmak suretiyle amelî ilimleri (amelî hikmeti) ortaya koymuşlardır. Filozoflar amelî ilimleri de kısımlara ayırmışlar ve araştırma konusu olan bu ameller tek bir şahısla alakadar ise 'ahlak ilmi', insan soyunun devamlılığına hizmet eden aile müessesesi ile alakadar ise 'tedbir-i menzil ilmi', devlet ve toplum nizamının devamı için şehir ahalisiyle alakadar ise 'siyaset ilmi' demişlerdir.[228]

Taşköprîzâde kendisine kadar gelen geleneğe tabi kalarak amelî hikmeti (hikemî-amelî ilimleri) üç kısımda/şubede işlemiş ve daha sonra İslam dünyasında gelişen siyaset anlayışının ortaya koyduğu tecrübeyi amelî hikmetin alt dalları olarak bu kategoriye dahil etmiştir. Taşköprîzâde'de hikemî-amelî ilimler şöyle bir tablo arz etmektedir:

---

[228] Taşköprîzade, *Miftâh*, I, 380-382; *Miftâhu's-Saâde*'de amelî hikmet bölümüne dair bir değerlendirme için bk. Cihan, Ahmet Kamil, "Taşköprîzâde'de Amelî Hikmet", *Taşköprîzâde Ahmet Efendi*, (ed. Ahmet Hulusi Köker), Kayseri, 1992, s. 51-58.

Hikemî-Amelî ilimler /Amelî hikmet	
Amelî hikmetin aslî kısımları	**Amelî hikmetin fer'î kısımları (4. Şube)**
1. Şube: İlmü'l-ahlak	İlmü âdâbi'l-mülûk
2. Şube: İlmü tedbîri'l-menzil	İlmü âdâbi'l-vizâre
3. Şube: İlmü's-siyâset	İlmü'l-ihtisâb
	İlmü kûdi'l-asâkir ve'l-cüyûş

6. Şer'î İlimler

Şer'î ilimler; sözlükte su kaynağı anlamına gelen şeriat'a izafetle insanların itaat ettiği temel kaynak anlamında 'ilmü'ş-şerâi'' olarak isimlendirilmiştir. Kemaleddin Mehmed Efendinin lisanıyla ifade etmek gerekirse "sebeb-i hayat-ı ebdân olan âb'a (suya) mekan olana şeriat dedikleri gibi sebeb-i hayat-ı ervâh olan ulûma dahi ol münasebet ile şeriat dediler." Ayrıca şer'î ilimler, nâmûs diye adlandırılan vahyi iletmekle vazifeli meleğe izafetle 'ilmü'n-nevâmîs' olarak isimlendirilmiştir. Nâmûs kelimesi sivrisinek anlamına da gelmektedir ki sivrisineğin insanın kulağında vızıltısına teşbihle Cebrâil'in Peygamberlerin kulaklarına vahyi bir vızıltı gibi sunması anlamında vahiy kaynaklı bu ilimlere yine 'ilmü'n-nevâmîs' denilmiştir.

İtikadî ilimler yani dinî ilimler, 'nakil' merkezli ilimlerdir: Dinî ilimler ya doğrudan nakille ya nakledilenin anlaşılmasıyla ya naklin delillerle takrir ve tekidiyle ya da nakilden ahkâm istihracıyla alakadardır.

Vahiy vasıtasıyla Peygamber (s.a.s.)'in getirdiklerinin naklini 'kırâat ilmi', ismet sıfatına sahip Peygamber (s.a.s.)'in kendisinden sadır olanların naklini 'rivâyetü'l-hadis ilmi' konu edinir. Nakledilenin anlaşılması hususunda ise nakledilen Allah'ın kelamıysa 'tefsir ilmi', nakledilen Allah Resulünün kelamıysa 'dirâyetü'l-hadis ilmi' anlama meselesini kendine konu edinir. Naklin delillerle takrir ve tekidini ise düşünceye ilişkin olanı 'usûl-i din

ilmi', davranışa ilişkin olanı 'usûl-i fıkh ilmi' konu edinir. Delillerden hareketle hükümlerin konulmasını ise 'fıkıh ilmi' kendine konu edinir.[229]

İnsan için dünya nizamının tesisini ve âhiret aleminin necatını amaç edinen bu ilimler, şeriatın asıllarıdır. Bu asıl ilimler için pek çok fer'î kısımlar vardır. Taşköprîzâde'nin izahları Şer'î ilimlerin aslî ve fer'î kısımları için şöyle bir tablo sunmaktadır:

Şer'î İlimler	
Şer'î İlimlerin aslî kısımları	**Şer'î İlimlerin fer'î kısımları (8. Şube)[230]**
1. Şube: İlmü'l-kırâat	Kırâat ilminin alt dalları: 6 adet
2. Şube: İlmü rivâyeti'l-hadis	(Rivâyetü'l-)Hadis ilminin alt dalları: 10 adet
3. Şube: İlmü tefsîri'l-Kur'ân	Tefsir ilminin alt dalları: 82 adet
4. Şube: İlmü dirâyeti'l-hadîs	(Dirâyetü'l-)Hadis ilminin alt dalları: 6 adet
5. Şube: İlmü usûli'd-dîn/ilmü'l-kelam	Kelam ilminin alt dalları
6. Şube: İlmü usûli'l-fıkh	Usûl-ü fıkh ilminin alt dalları: 4 adet
7. Şube: İlmü'l-fikh	Fıkıh ilminin alt dalları: 5 adet

7. Bâtınî İlimler

Peygamber (s.a.s.)'in "Kim bildiği ile amel ederse Allah ona bilmediğini de verir, öğretir." fermanı, 'mükâşefe ilimleri' denilen bir bilgi alanını işaret etmektedir ki bâtınî ilimler böyle bir alan içerisinde geçerlilik kazanır.

---

[229] Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 3, 5; Mehmed Ef., *Mevzûât*, I, 443.

[230] Kırâat ilminin alt dalları: 1. İlmü mehârici'l-hurûf, 2. İlmü mehârici'l-elfâz, 3. İlmü'l-vukûf, 4. İlmü ıleli'l-kırâât, 5. İlmü resmi kitâbeti'l-Kur'ân fi'l-mesâhif, 6. İlmü âdâbi kitâbeti'l-mesâhif; Hadis rivayeti ilminin alt dalları: 1. İlmü şerhi'l-hadis, 2. İlmü esbâbi vurûdi'l-ehâdîs, 3. İlmü nâsihi'l-hadis ve mensûhuhu, 4. İlmü te'vîli akvâli'n-nebî, 5. İlmü rumûzu akvâli'n-nebî, 6. İlmü garâibi lügâti'l-hadis, 7. İlmü def'i metâini'l-hadis, 8. İlmü telfîki'l-ehâdîs, 9. İlmü ahvâli ruvâti'l-ehâdîs, 10. İlmü tıbbı'n-nebî; Hadis dirayeti ilminin alt dalları: 1. İlmü'l-mevâiz, 2. İlmü'l-ed'ıye ve'l-evrâd, 3. İlmü'l-âsâr, 4. İlmü'z-zühd ve'l-vera', 5. İlmü salâti'l-hâcâti'l-vâride fi'l-ehâdîs, 6. İlmü'l-megâzî; Fıkıh usûlü ilminin alt dalları: 1. İlmü'n-nazar, 2. İlmü'l-münâzara, 3. İlmü'l-cedel, 4. İlmü'l-hılâf; Fıkıh ilminin alt dalları: 1. İlmü'l-ferâiz, 2. İlmü'ş-şurût ve's-sicillât, 3. İlmü'l-kazâ, 4. İlmü ma'rifeti hükmi'ş-şerâi', 5. İlmü'l-fetâvâ.

Taşköprîzâde'ye göre insan iki alemden oluşmaktadır: Cisimler aleminden kesif bedeni, melekût aleminden latif ruhu insan mahiyetinin iki ana yapısını teşkil eder. İnsanın bedeninde azalar arasındaki münasebeti tayin edecek bir cihaz olarak kalp vardır ve kalp içinde mahpus ve ulvî alemlere mensup bir ruh mevcuttur.

Ruh iki yönden bilgi elde etme imkanıyla donatılmıştır: Kuvveler vasıtasıyla ve vasıtasız olarak. Duyulara uzanan idrak kuvvesi sayesinde elde edilen bilgiye husûlî ilim denir ki mahsusât yani duyularla algılanabilir alem hakkında tefekkür ve nazar yoluyla elde edilir. Herhangi bir kuvve devrede olmaksızın vasıtasız bir surette ruhun elde ettiği huzûrî ilim ise nefsin dünyevî meşguliyetlerden arındırılması ile elde edilir.

Ruh, ulvî alemlere nâzır bir ayna hükmünde olduğundan duygularla alakalı dünyevî meşguliyetler, kalp aynasını bulanıklaştırır. Ruhunu bu meşguliyetlerden uzak tutarak parlatan insanın kalbine, parlak bir aynaya ışığın dolması gibi çalışmaya ihtiyaç olmaksızın ve aniden bilgiler doğuverir. Bu bilgiler yani huzûrî ilim, kaynağınca sınırsız olduğundan neticeleri itibariyle ancak kalpte tesir sahibi olan husûlî ilimden daha mükemmel ve tamdır.

Husûlî ilmin metodu nasıl nazar ise, huzûrî ilmin metodu da tasfiyedir. Tasfiye metodunda ise iki durum vardır: 1. Nefsi riyazet ve mücahede ile alışkanlıklarından, hoşlandıklarından uzak tutmaktır ki buna bâtın ilmi denir; 2. Aşk vasıtasıyla tasfiye sonrasında nefsin alem-i kudse yükselmesidir ki ruhânî alemlerde hasıl olan bilgiler müşâhede ve tahakkuk yoluyla nefse dolar, buna da mükâşefe ilmi denir. Bu iki ilim arasındaki fark ancak bir misal ile anlaşılabilir. Şöyle ki bâtın ilminin hasıl olması, parlak bir aynaya ışığın aynanın karşısındaki bir şeyden yansıması ile olur; mükâşefe ilminin hasıl olması ise güneşle olan doğrudan bir irtibat sayesinde ışığın yansıması ve ışığın kaynağına müşâhede yoluyla ulaşılması ile olur. Ayrıca mükâşefe ilmi, bâtın ilminin bir neticesi ve semeresidir.[231]

Bâtınî ilimler, amel için ve amele ilişkin ilimlerdir. Amaç fiillerin, davranışların, hareketlerin, tavırların ve hallerin düzeltilmesi ve düzenlenmesi olduğu için sırf nazarî yani ilim için, öğrenmek için olamazlar.

---

[231] Taşköprîzade, *Miftâh*, III, 5, 6.

Taşköprîzâde bâtınî ilimler şeması olarak İmam Gazzâlî'nin *İhyâü Ulûmi'd-Din* adlı eserinin bir özetini sunmaktadır. Zira *İhyâ*, bâtınî ilimleri sistemli ve mükemmel bir tarzda işleyen eserlerin başında gelmektedir.

Taşköprîzâde'nin tasfiye metodunun tatbik alanını, bâtınî ilimlerin tüm sahasını İmam Gazzâlî'nin *İhyâü Ulûmi'd-Din* adlı eserine hasretmesi, *İhyâ*'yı bu noktada yetkili, yeterli ve yetkin bulduğunu göstermektedir.

Miftâhu's-Saâde'nin '2. Taraf'ını ve 3. cildini kapsayan bâtınî ilimler bölümünde, tasfiye tariki kısmında Taşköprîzâde İmam Gazzâlî'nin *İhyâ*'sına sadık kalmıştır. Yaptığı değişiklikler, bir ihtisar ve telhis çalışması açısından lazım gelen değişikliklerdir. Bu sebepten denilebilir ki sadece ihtisar ve telhis yoluna gitmiş ilavelerden veya değişikliklerden sakınmıştır. Hatta kendisi Hanefî mezhebine mensup iken Şâfiî mezhebine mensup olan İmam Gazzâlî'nin fıkhî hükümlerini aynen nakletmekte bir sakınca görmemiş, Hanefî mezhebine uygun görüşlerle değiştirmekten sakınmıştır. Oğlu Kemaleddin Mehmed Efendi ise tercümesinde, mezhepler arası ihtilaflardan kaynaklanan bu fıkhî meselelere işaret ederek Hanefî mezhebinin görüşünü de ilave etmiştir.[232]

Taşköprîzâde[233] tasfiye metodunun aşamalarını ve bâtınî ilimleri dört şubeye ayırmıştır: 1. İbadetler: kulluk vazifeleri (kul ile Allah arasındaki ilişkinin taayyünü), 2. Âdetler: günlük, gündelik işler (kulun kendisine veya diğer insanlara karşı ahvâl ve ef'âlinin taayyünü), 3. Mühlikât: insanı helake sürükleyen kötü huylar (kulun manevî marazları, ruhu etkileyen mikroplar), 4. Münciyât: insanı kurtuluşa ve huzura sevk eden güzel hasletler.

---

[232] *Miftâhu's-Saâde*'nin 2. Tarafı/3. cildi *İhyâ*'ya o kadar benzemektedir ki *Miftâhu's-Saâde*'nin Haydarâbâd'da yapılan ilk baskısında 2. Taraf, *İhyâ*'nın bir ihtisarı olarak hazırlanmış farklı bir çalışma zannedilerek ilk 2 cilt ile birlikte basılmamış; daha sonraları *Miftâhu's-Saâde*'ye dahil olduğu fark edilerek ilk 2 cilde eklenmiştir. bk. Taşköprîzade, *Miftahu's-Saâde*, nşr. Bekri, Ebu'n-Nur, Kâhire, 1968, s. 34-35 (naşirlerin mukaddimesi); iki eser arasındaki benzerlikler ve bazı ufak farklılıklar üzerine bir değerlendirme için bk. Sakallı, Talat, "Miftahu's-Saâde-İhyâu Ulûmi'd-Dîn Münasebeti", *Taşköprîzâde Ahmet Efendi*, (ed. Ahmet Hulusi Köker), Kayseri, 1992, s. 65-80.

[233] Taşköprîzâde'nin ilimler tasnifine yönelik bazı çalışmalar için bk. Apaydın, H. Yunus, "İslam Bilginlerinin İlimler Tasnifi ve Taşköprîzâde" *Taşköprîzâde Ahmet Efendi*, (ed. Ahmet Hulusi Köker), Kayseri, 1992, s. 11-23; bk. Unan, "Taşköprülü-zâde'nin Kaleminden XVI. Yüzyılın İlim ve Âlim' Anlayışı", *Osmanlı Araştırmaları*, sy. 17, s. 223-264.

Taşköpîzâde'nin izah ettiği bu kısımları/şubeleri tablo olarak şöyle gösterebiliriz:

Bâtınî İlimler			
1. Şube: **İbâdât/ ibadetler**	**2. Şube:** **Âdât/gündelik işler**	**3. Şube:** **Mühlikât/helake sürükleyen unsurlar**	**4. Şube:** **Münciyât/felaha ulaştıran özellikler**
1. İlim	1. Yeme adabı	1.Kalbin ilginç halleri hakkında	1. Tevbe
2. Akâid	2. Nikah/Evlilik adabı	2. Nefis riyazeti ve ahlakı güzelleştirme	2. Sabır ve şükür
3. Temizlik	3. Maişet adabı	3. İki şehveti (batn, ferc) kırmak	3. Reca ve havf
4. Namaz	4. Helal ve Haram (emir ve yasaklar)	4. Dilin afetleri	4. Fakr ve zühd
5. Zekât	5. Muaşeret adabı	5. Öfke, kin ve hasedin zemmi	5. Tevekkül
6. Oruç	6. Yalnızlık adabı	6. Dünyanın zemmi	6. Muhabbet, şevk, ünsiyet ve rıza
7. Hac	7. Yolculuk adabı	7. Mal ve cimriliğin zemmi	7. Niyet, ihlas, sıdk
8. Kur'ân tilaveti	8. Semâ' ve Vecd	8. Makam ve riyanın zemmi	8. Muhasebe, murakabe
9. Zikirler ve virdler	9. İyiliği emir kötülüğü nehiy	9. Kibir ve ucbun zemmi	9. Tefekkür
10. Virdlerin vakitlere taksimi	10. Peygamber ahlakı	10. Gururun zemmi	10. Ölümü ve ölüm sonrasını hatırlama

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:
MİFTÂHU'S-SAÂDE'DE TEFSİR

I. ANAHATLARIYLA MİFTÂHU'S-SAÂDE'DE TEFSİRE DAİR BÖLÜMLER

Taşköprîzâde Ahmed Efendi, ihtisas alanının merkezinde bilim-düşünce tarihi yer alsa da dilbilimlerinden dinî bilimlere felsefeden tarihe geniş bir ilgi ve bilgi sahasına sahiptir. Klasik ifadesiyle bir 'allâme'dir. Taşköprîzâde'nin ilgi alanlarından birisi de şüphesiz tefsir olmuştur ve tefsir alanında eserler vermiştir. Bazı ayetlerin tefsirine dair risâleleri yanında Cürcânî'nin *Keşşâf Hâşiyesi*'ne hâşiyeleri de vardır. Bu yüzden Taşköprîzâde gerek tefsir risâleleri gerekse *Miftâhu's-Saâde*'de geniş yer verdiği 'tefsir ilmi ve alt dalları' bölümleriyle Osmanlı müfessirleri arasında yerini almıştır. Taşköprîzâde Ahmed Efendinin bir müfessir olarak Osmanlı tefsir tarihindeki önemli yerini bu alanda yapılmış çalışmalar da tasdik etmektedir.[234]

Şimdi *Miftâhu's-Saâde*'den hareketle bir müfessir olarak Taşköprîzâde'nin tefsir düşüncesini görmeye çalışalım.

Taşköprîzâde'nin tefsir açısından *Miftâhu's-Saâde*'de yer verdiklerinin genel bir tasvirini sunmak; manzaranın netleşmesi, konuların belirginleşmesi ve ilimler tasnifi içerisinde tefsire verdiği konumun tayin edilebilmesi için faydalı olabilir. Bu yüzden *Miftâhu's-Saâde*'de tefsir ilmi ile alakadar hangi konuların, ne kadar, nasıl işlendiklerine dair kısaca bilgiler vermeye ve sonra da bu konuları açarak, açımlayarak her konu için gerekli ve yeterli bilgiler sunmaya çalışacağız.

Taşköprîzâde şer'î ilimleri sekiz bölümde/şubede işlemektedir: İlk yedi şubede aslî ilimlere (kırâat, rivâyetü'l-hadis, tefsir, dirâyetü'l-hadis, kelam, fıkıh usûlü, fıkıh) ve sekizinci şubede ise zikredilen her bir aslî ilmin alt dalları olan fer'î ilimlere yer vermektedir. Tefsir ilmi aslî ve fer'î kısımları ile bu şema içerisinde yer almaktadır.

---

[234] Abay, Muhammet, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri* (yüksek lisans tezi), Bursa, 1992 s. 97, 113; Demir, Ziya, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları: Kuruluştan X/XVI. Asrın Sonuna Kadar*, İstanbul, 2006, s. 261-269; Sapanca, Cüneyt, *Osmanlılarda Tefsir Usûlü Çalışmaları* (yayınlanmamış yüksek lisans tezi) İstanbul, 2007, s. 27-31, 122-126. Ayrıca tefsir risâleleri tez çalışması olarak tahkik edilmiştir: Sürün, Ahmet, *Taşköprizade Ahmed Efendi'nin Tefsir Risâleleri* (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul, 2002,

Böyle bir şemanın dizilişinin merkezinde yani şer'î ilimlerin tasnif ve taksiminin temelinde 'nakil' yani Kitab ve sünnet yer almaktadır. Daha doğrusu Müslümanların Kitab ve sünnete yönelişlerinin ortaya çıkardığı durum yer almaktadır. Hayatlarını Kitab ve sünnet merkezli yaşamayı amaç edinen Müslümanlar; Kitab ve sünnetin sonraki nesillere tam ve sahih olarak aktarılması, doğru bir şekilde anlaşılması ve gerekli hükümler çıkarılarak hayata taşınması için bazı ilimleri vaz etmişlerdir. Kitab ve sünnetin sonraki nesillere tam ve sahih olarak aktarılmasını kırâat ve rivâyetü'l-hadis ilimleri; Kitab ve sünnetin doğru bir şekilde anlaşılmasını tefsir ve dirâyetü'l-hadis ilimleri; Kitab ve sünnetin gerekli hükümler çıkarılarak hayata taşınmasını kelam, fıkıh usûlü ve fıkıh ilimleri konu edinmiştir.[235] Bu çerçevede tefsir Kitab'ın anlaşılmasını kendine vazife edinen bir ilim olarak şemada yer almaktadır. Tabii ki tefsirin malzemesini yani Kitab'ı kendisine tam ve sahih bir şekilde ulaşmasını temin eden kırâat ilmi de tefsir açısından önem arz ettiği için o da tefsir çerçevesi içerisinde yer almalıdır.

Bu durumda *Miftâhu's-Saâde*'de tefsir ile ilgili şu kısımlar ön plana çıkmaktadır: Şer'î ilimlerin aslî kısımlarından kırâat ve tefsir ilmi ve bu iki aslî ilmin alt disiplinlerinden oluşan kırâat ilminin fürûu ve tefsir ilminin fürûu. Burada hemen belirtmek gerekir ki tefsir ilminin fürûu, alt dalları dediğimiz kısım, klasik literatürde 'Ulûmu'l-Kur'ân' olarak bilinen Kur'ân ilimlerinden ibarettir.

Bütün bu toplamın, tefsir ile doğrudan ilgili ilimlerin *Miftâhu's-Saâde*'de tuttuğu yer ise hemen hemen ikinci cildin yarısından fazlasını kapsamaktadır (takriben 300 sayfadan fazla). Bu durum Taşköprîzâde'nin şer'î ilimler içerisinde tefsire ne kadar kıymet ve ehemmiyet verdiğini göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Taşköprîzâde Ahmed Efendi tüm bu toplamın içerisinde hangi konulara, hangi meselelere değinmektedir? Şimdi de anahatlarıyla konuların, meselelerin dağılımına, eserde yer alışına -*Miftâhu's-Saâde*'de işleniş sırasını da takip ederek- bir göz atalım. Hem de *Miftâhu's-Saâde*'de yer alan tefsir konuları için izahlı bir fihrist sunmuş olalım. Ta ki bir ilimler tasnifi olarak *Miftâhu's-Saâde*'de tefsir ilminin nasıl bir konuma sahip olduğu daha iyi anlaşılsın.

---

[235] bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 5.

Tefsir ve kırâat ilmi, konuları itibariyle birbirinden ayrılmaktadır. Taşköprîzâde kırâat ilmini tefsir ilminin altında bir disiplin veya bir yan disiplin olarak saymak yerine müstakil bir ilim olarak ele almaktadır. Çünkü kırâat, Allah kelamının nazmını suretleri itibariyle ve tahrif ve tağyirden muhâfaza adına konu edinirken tefsir, Allah kelamının nazmını manaları itibariyle ve sahih ve sarih olarak anlaşılması adına konu edinmektedir. Yani kırâat lafızların kendisini konu edinirken tefsir lafızların manalarını konu edinmektedir. Ancak müşterek konuları Allah kelamının nazmı olduğu için bir çatı altında buluşurlar.

Miftâhu's-Saâde'de tefsire dair ilk işlenen konular kırâat ilmine dair konulardır.[236] Daha çok kırâat ilmi tarihinin işlendiği bu bölüm, tefsir ilmi tarihinin de kapsamında sayılmalıdır. Bu bölümde pek çok kurrânın, kırâat imamının hayatlarına, eserlerine, kırâat ilmindeki yerlerine işaret edilirken ayrıca bir yandan da pek çok müfessirin hayatına, eserlerine, tefsir ilmindeki yerlerine işaret edilmektedir. Çünkü kırâat ilminde öne çıkan âlimlerin ekserisi aynı zamanda tefsir ilminde de söz sahibi âlimlerdir. Zâten bu sebepten, tekrarlardan kaçınmak için Taşköprîzâde kırâat ilminde bahsettiği pek çok müfessir kurrâya tefsir tarihi kısmında yer vermemekte ve kırâat ilmi bölümüne havale etmektedir.[237] Yani bu bölüm bir nevi tefsir ilminin ve tefsir tarihinin arkaplanı veya alt zeminidir.

Kırâat ilmi bölümünün (şer'î ilimler 1. şube) hemen hemen tamamı bir tarihçeden ibarettir. Bu bölümde Taşköprîzâde kırâat ilminin meselelerine, tartışmalarına girmemiştir. Sadece sahih kırâatin şartlarına işaret etmiş ve kısa izahlarda bulunmuştur. Bir de bölümün hemen girişinde kırâat ilminin tarifi, mebâdisi, gayesi, faydası hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

Kırâat tarihi içerisinde ilk sırayı önce Kur'ân eğitimini Peygamber (s.a.s.)'den alan büyük sahâbeler, daha sonra Kur'ân eğitimini sahâbelerden alan küçük sahâbeler almaktadır. İşte bu sahâbeler zamanla İslam devletinin önemli merkezlerini mesken tutmuşlar ve

---

[236] bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 6-51; Mehmed Ef., *Mevzûât*, I, 444-507.

[237] "Umuyorum ki sen tefsir tarihinin (tabakâtü'l-müfessirîn) bu kısımda ortaya konulmasını görmek istersin. Lakin kırâat tarihinde (tabakâtü'l-kurrâ) sahabe ve tâbiînden zikri geçenlerin ekserisi tefsir tarihine de dahildir. Burada tekrardan kaçınmak için uygun olan zikri geçenlere icmalen işaret edip geri kalanları tafsilen işlemektir." bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 54.

buralarda Kur'ân kırâat ve tilâveti, tefsir ve tevili üzerine dersler verip talebe yetiştirmişlerdi. Bu sebepten kırâat tarihinde ikinci sırada ekollerine göre yani kırâat ilmini aldıkları merkez şehre göre tâbiîn kurrâlarından bahsolunmaktadır: Medine ehli, Mekke ehli, Kûfe ehli, Basra ehli, Şam ehli… Daha sonra yetiştikleri merkez şehirlere, mensup oldukları ekollere göre meşhur kırâat imamlarının bir listesini veren Taşköprîzâde, önce bunların en meşhuru yedi kırâat imamını (kırâat-ı seb'ayı) meşhur ikişer râvisi ile birlikte verir ve daha sonra namazda kırâati sahih olan diğer üç kırâat imamını ilave ederek on kırâate (kırâat-ı aşereye) değinmiş olur. Kırâat imamlarından sonra kırâat ilmindeki tasnifleri ile meşhur olmuş kırâat âlimleri/kurrâlar, Osman Dânî, Şâtıbî, Sehâvî, Cezerî gibi kırâat üstatları tanıtılır. Kırâat ilminde öne çıkmış bu âlimler tanıtılırken çoğunlukla hayatları, haslet ve faziletleri, eserleri, ilmî şahsiyetleri, tefsir ve kırâat ilmindeki mevkileri hakkında bilgiler verilmektedir.

Tefsir ilmi bölümünde (şer'î ilimler 3. şube)[238] ise tefsir konusu az ve öz ifadelerle ancak elzem konuları ihtiva edecek genişlikte işlenmiş, ayrıntılardan özellikle kaçılmıştır. Bu bölümde -kırâat ilminde olduğu gibi- sadece bir tarihçe verilmemiş ayrıca tefsir ilmi tartışmalarına da girilmiştir: Tarih süreci içerisinde yazılan tefsirlere ve özelliklerine, tefsir tarihi boyunca ortaya çıkan farklı tefsir çeşitlerine; hayatları, eserleri, ilmî şahsiyetleri, tefsirdeki konumları vb. çerçevesinde önemli müfessirlere, müfessirler için lazım gelen şartlara ve hususlara; tefsir metodunun ne şekilde olması gerektiğine ve tefsirlerde işlenen yanlışlara, yanlış metodlara; ve bunlar gibi daha başka tefsir konularına ve meselelerine dair önemli bilgiler verilmiş ve gerektiğinde söz konusu mevzular, meseleler kısaca ve muhtelif âlimlerden nakiller ve kavillerle tartışılmıştır.

Taşköprîzâde tefsir ilmi bölümünün hemen başında tefsir ilmini; tarifi, mebâdisi, gayesi, faydası açısından tanıtmakta ve sonrasında tefsir tarihine girişmektedir. Tefsir tarhinin teşekkül ve tekemmül[239] safhalarına, merhalelerine tabaka tabaka yer veren Taşköprîzâde, tefsir tarihini bölümün başlarında müfessirlerden hareketle işlerken sonlarında tefsirlerden

---

[238] bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 54-112; Mehmed Ef., *Mevzûât*, I, 509-575.

[239] 'Teşekkül, tekemmül, gelişim seyri, tarih sürecindeki ilerleyişi' gibi tez içerisinde kullanılan ifadeler, kemale doğru zorunlu bir terakkiyi savunan ilerlemeci-gelişimci anlayışın kastettiği manalarda değil; tairihin akışı içerinde tarih sahnesinde çeşitli ve zengin, renkli ve derin ürünlerin tezahürünü nazara verecek, bir akışı, bir süreci ve akış/süreç içerisinde ortaya çıkan farklılıkları, zenginlikleri ihsas ettirecek manada kullanılmıştır.

hareketle işlemektedir. Tefsir tarihinde ortaya konan ürünleri ve bu ürünlerin zamanla çeşitlenişini izaha çalışan Taşköprîzâde, bu arada tefsir çeşitlerine de işaret etmektedir. Genellikle isim zikretmeksizin 'âlimler'den yaptığı nakillerle tefsir anlayışını ortaya koymakta ve çok kısa da olsa takip edilmesi gereken tefsir metoduna işaret etmektedir. Müfessirin bilmesi lazım gelen ilimleri ve sakınması lazım gelen hususları sırasıyla zikreden Taşköprîzâde, Peygamber (s.a.s.) tarafından nehy edilen rey ile tefsirin beş çeşit olduğunu maddeler halinde vermektedir.

Tefsire dair diğer konular ise, kırâat ve tefsir ilminin, alt dallarının izah edildiği bölümlerde yer almaktadır. Kırâat ilmi[240] için altı alt disipline yer veren Taşköprîzâde tefsir ilmi için ise seksen küsur alt disiplinden bahsetmektedir. İlimler arasında füruâtı en fazla, alt disiplinleri en çok olan aslî ilim dalı tefsirdir. Altında bu kadar çok fer'î ilim sıraladığı başka bir ilim yoktur. Bu durum da Taşköprîzâde'nin tefsir ilmine özel bir konum, hususi bir önem verdiğini göstermektedir.

Tefsir ilminin fürûu olarak işlenen Kur'ân ilimleri bölümü[241] aslında bir ihtisar ve telhis çalışmasıdır: Kur'ân ilimleri sahasının klasiği *el-İtkân fî Ulûmu'l-Kur'ân* adlı Celâleddin Süyutî'nin muhalled eserinin özel ve güzel bir ihtisarı, gayet titiz ve özenli bir telhisidir. Bu kısımda Taşköprîzâde genel olarak her fer'î ilme lüzum ve ihtiyaç miktarınca yer vermiş ve asıl kaynağı Süyutî'nin *İtkân*'ına sadık kalarak konuları işlemiştir.

II. BİR BİLİM OLARAK TEFSİR

A. "Müdevven İlim" Kavramı Etrafında

Taşköprîzâde'nin şer'î ilimlere ve tefsir ilmine giriş niteliğinde verdiği bilgilerin kısa bir tahlili için 'ilim' kavramı etrafında biraz durmamız gerecek. Zira 'ilim' klasik İslam ilimleri içerisinde hem bilgi, hem de bilim anlamında kullanılmıştır. Taşköprîzâde'nin 'ilim' kavramını bilim anlamıyla, klasik İslam düşüncesindeki karşılığıyla 'müdevven ilim' anlamıyla kullandığı ifadelerinden anlaşılmaktadır. Zira Kur'ân ilimlerini işlerken kullandığı

---

[240] bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 333-341; Mehmed Ef., *Mevzûât*, II, 3-13.

[241] bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 344-551; Mehmed Ef., *Mevzûât*, II, 16-247.

"İlmü ma'rifeti…" tabiri bunu göstermektedir. Kur'ân ilimleri bölümünü *İtkân*'dan ihtisar ettiği halde Süyutî'ye muhalif olarak Taşkprülüzade, Süyutî'nin bölüm başlıklarını birer ilim dalı olarak zikretmiş ve her ilim dalının başında o bölümü bir bilim olarak kabul ettiğini vurgulamak için "İlmü ma'rifeti…" (İlmü ma'rifeti'l-mekkî ve'l-medenî gibi) ifadesini kullanmıştır. Bundan anlaşılmaktadır ki Taşköprîzâde bilim yani müdevven ilim karşılığı olarak 'ilim' kavramını, bilgi ve bilme karşılığı olarak da 'marifet' kavramını kullanmaktadır.

Her ne kadar Taşköprîzâde, bilgi ile bilim kavramlarını yani müdevven ilim ile marifet kavramlarını belirgin kılsa da aralarındaki farka işaret etse de bu kavramlardan ne anladığını açıklamamıştır. Ancak eserinde izah ettiği ilimlerin; müdevven ilim yani bilim olduğunu ihsas ettirir tarzda her ilmin mevzu, mebâdi, mesâil, garaz ve fâidelerine işaret etmiştir. Bu sebepten müdevven ilim ve lâzimeleri olan mevzu, mebâdi ve mesâil üzerinde kısaca duracağız.

Belirttiğimiz gibi Taşköprîzâde 'ilim' kavramından yani bilim/müdevven ilim kavramından ne anladığını açıklamamıştır.[242] Ancak klasik İslam düşüncesinde 'ilim' kavramı kullanıldığında 'delillendirilmiş meselelerin bütünü' kastediliyorsa buna 'müdevven ilim' denildiği belirtilir. Bu durumda müdevven ilim şu anlamları ifade etmektedir: 1. Fıkıh, nahiv gibi disiplinlerde ele alınan özel meseleler, 2. Bu meseleler hakkında elde edilmiş önermeler/tasdikler, 3. Bu tasdikleri zihinde hazır tutmayı sağlayan meleke, 4. Bilineni kavramak yani idrak.[243] Sözgelimi bu anlamları nahiv ilmi için düşünürsek: Nahiv ilmine has olan meseleleri bilmeye veya nahiv ilminin meseleleri hakkında elde edilmiş tasdikleri bilmeye veya bu tasdiklerin zihinde tekrara tekrar işlenmesi suretiyle nahiv ilminde elde edilen melekeye veyahut da nahiv ilminde ortaya konanları idrak etmeye ilim yani bilim/müdevven ilim denir. Buna göre müdevven ilimden bir takım meselerden ibaret olan

---

[242] "Taşköprîzâde, 'ilim' terimini gelenekteki değişik kullanımlarına uygun biçimde yalnızca temel ilimlerin alt disiplinleri tarzında değil sanat, zenaat ve meslek gruplarını, hatta belirli konu başlıklarını da içine alacak şekilde çok kapsamlı biçimde kullanarak ilimlerin sayısını 300'ün üzerine çıkarmıştır." bk. Kutluer, "Miftâhu's-Saâde", *DİA*, XXX, 18.

[243] bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, I, 6-7; Demirli, Ekrem, *Sadreddin Konevî'de Bilgi ve Varlık*, İstanbul, 2005, s. 65-66; Yurtoğlu, Bilal, *Kâtib Çelebi*, Ankara 2009, s. 321-322.

mevzular hakkında belli ilkeler (mebâdi) çerçevesinde elde edilmiş tasdikerin kastedildiği anlaşılır ki bu kavram da fıkıh, nahiv, kelam, fizik, geometri, tıp gibi ilimler için kullanılır.[244]

Bir şeyin müdevven ilim yani bilim vasfını haiz olabilmesi için üç temel özellik ve şarta sahip olmalıdır: mevzu, mebâdi ve mesâil. Diğer bir ifadeyle bir bilimi belirleyen, bir bilgi yığınını bilim olarak var kılan, bir şeyin bilim diye nitelenmesini sağlayan üç temel unsur vardır. İlim olmak iddiasındaki her bilgi kümesi bu üç unsura sahip olmalıdır.

Bu üç temel unsuru teke irca edenler de olmuştur: Bazıları bilimi tayin ve tespit edenin mevzuu olduğunu söylerken bazıları 'mevzuu, mesâili ve mebâdisi' mesâil altında toplamanın uygun olduğunu iddia etmiştir. Ancak nihayetinde bu üç temel unsura hep işaret edilmiştir.

Mevzu "Bir ilmin mevzuu, o ilimde, kendisine ait zâtî arazların incelendiği şeydir." diye tanımlanmıştır.[245] Buna göre, "bir bilim dalında herhangi bir şeye veya birbiri ile ilgili birçok şeye ilişkin durumlar/ahvâl incelenir. Bu şey ya da şeylere o ilmin konusu adı verilir."[246] Kâtib Çelebi'ye göre önceki âlimler (ulema-yı evâil) bir bilimi belirleyen asıl unsurun konusu yani mevzuu olduğunu vurgulamışlardır. Ancak sonraki âlimler (ulema-yı evâhir) bir bilimi belirleyen asıl unsurun bilimin uğraştığı meseleler olduğu üzerinde daha çok durmuşlar ve bir bilim dalının gerçek tanımı, onun meseleleri ya da bu meseleler hakkındaki tasdikleridir, demişlerdir. Yani her bilimin hakikati o bilimin meseleleri ya da bu meselelerle ilgili tasdiklerdir.[247] Mesele ise "kendisi veya delili hakkında sual vaki olmuş iddia" anlamında kullanılmıştır.[248] Mesele, ilimlerde ispatlanması ve açıklanması istenilen hususlardır. Yani meseleler, muhtevasında yer aldıkları ilim çerçevesinde açıklanıp vuzûha kavuşturulan, delil ve burhanlarla ispatlanan hükümlerdir, tasdiklerdir.[249]

---

[244] Yurtoğlu, *Kâtib Çelebi*, s. 322.

[245] Köksal, Cüneyd, *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi*, İstanbul, 2008, 33-38.

[246] bk. Yurtoğlu, Bilal, *Kâtib Çelebi*, s. 322.

[247] Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, I, s. 9-10; Yurtoğlu, *Kâtib Çelebi*, s. 322-324.

[248] Köksal, *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi*, s. 62-64.

[249] Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunun*, I, 7-10; Demirli, *Sadreddin Konevî* s. 67-68; Köksal, *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti*, s. 64-66.

Mebâdi ise meselelerin, konuların kendisine dayandırıldığı, ilimlerde kullanılan malumattır. Diğer bir ifadeyle bilimin meselelerinin dayandığı şeylerdir. Mebâdi sayesinde meseleler vuzûha ve ispata kavuşur. "Her ilmin ilkelerini, o ilimde gerçekliği tartışılmadan kabul edilen tasavvur ve tasdikler oluşturur. Bu ilkeler o ilimde ispatlanmaz; çünkü o ilmin meseleleri söz konusu ilkelere dayanmaktadır. İlimlerde kullanılan ilkelerin bir kısmı kendinde açık, bir kısmı ise beyana muhtaçtır. Açık olan ilkelerin herhangi bir ilimde izah edilmesine gerek yoktur, beyana muhtaç olan ilkelerin ise, ilke olarak kabul edildiği ilimden başka bir ilimde açıklanması gerekir. Zira hiçbir ilim sahibi, kendi ilmine ait ilkeleri, kendi ilminin sınırları içerisinde kaldığı müddetçe açıklayamaz. Bir ilim için ilke olan bir husus, genellikle o ilimden hiyerarşi bakımından daha üstte yer alan bir ilimde, nadiren de kendinden daha aşağıda yer alan bir ilimde açıklanır. Bütün ilimlerin ilkeleri de nihai olarak metafizikte, ilm-i ilahîde açıklanır."[250] Gazzâlî sonrasında şer'î ilimleri, felsefî ilimlere muhtaç etmemek için kelam ilmine de metafizik bir muhteva temin edilmiş ve böylece kelam ilmi mantık ve fıkıh usûlünü de yedeğine alarak mebâdisi açıklama yoluna gitmiştir.

Taşköprîzâde'nin bir bilim olarak tefsir konusunu işlerken mevzu, mebâdi, mesâil yanında ilmin garaz ve fâidesinden de bahsetmektedir. Bu yüzden bu iki kavramı da kısaca izah etmek yerinde olacaktır.

Kâtib Çelebi bu kavramları şöyle izah etmektedir: Bir fiile bir şey (eser) terettüp ettiğinde bu şey fiilin neticesi ve meyvesi olması itibariyle fâide; bu şey fiilin öbür tarafında yani bitişinde ve nihayetinde yer alması itibariyle de gaye diye isimlendirilir. Aslında fâide ve gaye birdir; ancak itibar edildikleri duruma göre farklılaşırlar. Fâide ve gaye diye isimlendirilen bu şey (eser); failin fiili yapmasına sebep oluyorsa faile kıyasla garaz ve maksud, fiile kıyasla illet-i gâiyye ismini alır.[251] Yani bir ilmi öğrenmeye niyet eden bir talibin o ilmi öğrenmesinde güttüğü amaç o ilmin garazını (el-garazu minhu); talibin ilmi öğrenmesi ile hasıl olan netice de o ilmin fâidesini teşkil etmektedir. Her ilmin kendi içinde, kendi özelliklerine göre diğer ilimlerden ayrı olarak bir gayesi/garazı ve faydası/fâidesi

---

[250] Köksal, *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti*, s. 64-66; ayrıca bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunun* I, 9-10; Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-Ulûm*, I. 37-38; Demirli, *Sadreddin Konevî* s. 68-70; Yurtoğlu, *Kâtib Çelebi*, s. 322.

[251] Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunun* I, 10; Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-Ulûm*, I. 49-50.

olabileceği gibi; ilimlerin, içinde bulundukları hiyerarşi çerçevesinde farklı bir gayesi ve faydası da olabilir. Taşköprîzâde'nin eserine isim olarak seçtiği "*Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde*"den de anlaşılacağı gibi bütün ilimlerin gayesi ve nihayet faydası insanın saadet ve siyadeti, hem dünya hem âhirette mutluluk ve üstünlüğüdür.[252]

Tüm bu izahlardan anlaşılacağı üzere, bir bilim olarak tefsirden bahsedilecekse eğer, tefsirin mevzuu, mesâili, mebâdisi, garaz ve fâidesi mevzu bahis olmalıdır. Şayet bir ilmin konusundan, meselelerinden, ilkelerinden ve faydalarından bahsedemiyor isek onun bir ilim olduğunu iddia etmemiz de doğru olmaz.[253]

B. Tefsir Nasıl Bir Bilimdir?

Taşköprîzâde Ahmed Efendi tefsirin ilmîliğini ortaya koymaya tefsirin tarifini, mevzuunu, mebâdisini, garazını, fâidesini beyan ederek ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu çerçevede "Arabî kaidelerin muktezasınca, beşerî takat nispetinde Kur'ân nazmının manalarını araştıran bir ilim" olan tefsirin mebâdisi[254], "arabî ilimler, kelam usûlü, fıkıh usûlü, cedel vd. şer'î ilimlerdir". Bu ilimden garaz ise "Kur'ân nazmının manalarını bilmek", fâidesi ise "şer'î ahkâmın sıhhatli bir şekilde istinbatına kudret hasıl etmektir". Bu anlamda mevzuu ise tarifinden de anlaşıldığı üzere "Kur'ân nazmının manalarıdır".[255]

---

[252] Köksal, *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti,* s. 74-75.

[253] İlm-i müdevven etrafında işlenen kavramsal çerçevenin tartışmaları da içeren geniş izahı için bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, I, 6-10; Tehânevî, *Keşşâf,* I, 3-14; Sıddîk Hasen Han, *Ebcedü'l-Ulûm*, I, 43-53; Kutluer, "Kâtib Çelebi ve Bilimler: Keşfü'z-Zunûn'un Mukaddimesinde 'el-İlm' Kavramı, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, sy. 18, s. 86-89; Demirli, *Sadreddin Konevî*, s. 63-73; Köksal, *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti*, s. 33-77; Yurtoğlu, *Kâtib Çelebi*, s. 321-331.Kutluer, İlhan Kâtib Çelebi ve Bilimler: Keşfü'z-Zunûn'un Mukaddimesinde "el-İlm" Kavramı, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, sayı: 18, s. 86-89

[254] Mebadiin Kur'an'ın anlama ve açıklama ameliyesindeki önemli rolünün anlaşılmasında şu çalışmaların incelenmesi faydalı olacaktır: Kur'an'ı anlamada "Müşterek lafız bir yerde tek anlam ifade eder" kaidesi esas alınarak yapılan çalışma (Cündioğlu, Dücane, *Kur'an'ı Anlamanın Anlamı*, İstanbul, 2009) ile "Hüküm sebebin hususiliği ile değil lafzın umumiliği iledir" kaidesini tefsir bağlamında işleyen çalışma (Ömer Kara, *Kur'an'ın Anlaşılmasında İtibar Sebebin Husûsiyetine Değil, Lafzın Umûmiyetinedir İlkesine Usûlcülerin Metodolojik Yaklaşımları* (basılmamış doktora tezi), Ankara 2001).

[255] bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 54.

Bu kısa izahı ile Taşköprîzâde, tefsir ilminin sahasını, sınırlarını ve diğer ilimlerle ilişkilerini belirlemiş olmaktadır. Şimdi burada Taşköprîzâde'nin verdiği bilgileri önce tefsir ilminin saha ve sınırlarının izahı bakımından sonra da tefsir ilminin diğer ilimlerle ilişkisi bakımından tahlil edip açıklayalım:

Tefsir ilminin mevzuu Kur'ân nazmının manasıdır. Yani tefsir gerek müfret lafızların gerek mürekkep lafızların manalarını sahih bir şekilde tespit etmeyi kendisine temel ilgi alanı olarak seçmiştir. Bu tefsir ilminin kendine has sahasını göstermesi açısından önemlidir; çünkü bu mevzu kendisinin saha ve sınırlarını gösterdiği kadar diğer ilimlerin de Kur'ân noktasından sınırlarını belirlemektedir. Zira tefsirden başka herhangi bir ilim Kur'ân nazmının manalarını kendine konu edinmiş değildir. Bu durum fıkıh, kelam ve tasavvufun neden bir tefsir ilmi sayılamayacağının, daha doğrusu tefsir ilminin işlevini neden ortadan kaldıramayacaklarının izahıdır. Fıkıh, kelam, tasavvuf her ne kadar Kur'ân manaları ile iştigal ediyorlarsa da bu onların konuları icabı değildir. Belki kendileri için kaynaklık etmesi hasebiyledir. Kur'ân nazmının manalarını kendine doğrudan konu edinen tefsir ilmidir ve bu sebepten fıkıh, kelam ve tasavvuf Kur'ân'ın doğru manasını istiyorlarsa tefsir ilminden istimdat ve istifade etmek zorundadırlar.

Tefsir ilminin, Kur'ân nazmının manasınını araştırması, Arapça kaidelerine[256] göre olmalıdır. Kur'ân netice itibariyle dilsel bir metin olduğu için elbette Kur'ân'ın anlamlarını dilin imkanları dahilinde aramak gerekecektir. Bu sebepten Taşköprîzâde tefsirin tanımında "takat-ı beşeriye vefa ve kavâid-i arabiye iktiza ettiği miktarınca" diye bir kayıt koymuştur. Bu kayıt, Kur'ân adına ve Kur'ân hakkında söylenen her sözün, ortaya konan her düşüncenin tefsir olamayacağını ifade etmektedir. Yani manaların tespiti sarf, iştikak, nahiv, belagat ilimlerinin kaidelerine uygun olarak ortaya konmalıdır; aksi halde ortaya konan yorum, tefsir olmayacaktır. Mesela Taşköprîzâde'nin İbn Salâh'ın görüşüne dayanarak sûfî yorumun tefsir sayılamayacağını ifade etmesi bu sebeptendir. Mutasavvıflar Kur'ân'ı yorumlarken arabî

[256] Taşköprîzâde, tefsir ilminin alt dallarından ve Kur'an ilimlerinden olan "Müfessirin muhtaç olduğu mühim kaideleri bilme ilmi" başlığı altında bu kaidelere işaret etmektedir: bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 385-400; ayrıca bu ilimden önce değindiği iki ilim (Müfessirin muhtaç olduğu edatların manalarını bilme ilmi ve Kur'an'ın irabını bilme ilmi) de bu çerçevede değerlendirilebilir: bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 379-385.

kaideleri değil, kalbe doğan ilhamı dikkate aldıkları için bu yorumlar tefsir olarak görülemez.[257]

Tefsir ilminin mebâdisi arabî ilimler, kelam usûlü, fıkıh usûlü, cedel ve diğer şer'î ilimlerdir. Yani Kur'ân'ı anlama ameliyesinde tefsir ilmi bu ilimlerden istifade ve istimdat etmektedir. Bu ilimlerin ilkelerini, küllî kaidelerini Kur'ân'ı anlamak ve açıklamak için kullanmaktadır. Mesela "vech, yed, istivâ" gibi Allah'ın zât ve sıfatları ile alakalı lafızları tefsir ederken mananın hakikatini doğru tespit etmek için tefsir ilmi kelamın tevil kaidelerinden istifade etmektedir. Yine bir lafzın manasını doğru tespit edebilmek için fıkıh usûlündeki lafzın delaleti bahislerinden tefsir ilmi istifade etmektedir. Mantuk-mefhum, mutlak-mukayyed, âm-hâs gibi Kur'ân ilimleri arasında yani tefsirin alt dalları arasında yer alan konular için geçerli olan kaideler de fıkıh usûlü çerçevesinde ele alınmakta, tefsir de bu kaideleri Kur'ân'ı anlama ve açıklama noktasında kullanmaktadır.

Tefsir ilminin gayesi, hedefi Taşköprîzâde'nin ifadesiyle garazı ise Kur'ân nazmının manalarını bilmektir. Bu demektir ki tefsir ilmi yoluyla Kur'ân'a yönelen kişi tefsir ilminde kıvama eriştiğinde Allah kelamını anlama, Kur'ân manalarını bilme kemaline erişmiş olacaktır.

Tefsir ilminden elde edilecek fâide ise "ahkâm-ı şer'iyyeyi alâ vechi's-sıhha istinbat etmeğe husûl-i kudrettir" yani dinî hükümlerin doğru bir şekilde ortaya konmasını sağlamaktır. Çünkü doğru anlaşılmayan bir metinden doğru hükümler çıkarılamaz. Kur'ân gerek müfret lafızları gerek terkipleri ile sahih ve sarih bir şekilde anlaşılmalı ki Kur'ân'dan çıkarılan hükümler de sahih ve sâlim olabilsin. Şer'î hükümlerden kasıt ise fıkhî, itikadî, ahlakî vb. hükümlerin hepsidir. Ancak unutmamalıdır ki tefsirin amacı bu hükümleri koymak değil bu hükümlerin istinbatı ile meşgul ilim dallarına yardımcı olmak, fayda sağlamak için Kur'ân nazmının doğru manalarını ortaya koymaktır. Bu manalar da doğru hükümlerin konulmasında ilgili ilim dallarına ve adamlarına fayda temin edecektir.[258]

---

[257] bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 78.

[258] Tefsirin ilmîliği ve ilmîliğinin keyfiyeti meselesi klasik dönemde Molla Fenârî ve Kâfiyeci tarafından tartışılmıştır. bk. Fenârî, Şemseddin Muhammed, *Aynu'l-A'yân*, İstanbul, 1325, s. 1-90 (Molla Fenârî'nin mukaddimesinin mezkur mesele açısından tahlili için bk. Boyalık, M. Taha, "Molla Fenârî'nin Tefsir İlminin

Burada son olarak tefsir ilminin kendi içerisindeki hudutlarına işaret etmeliyiz. Zira 'Kur'ân'ı doğrudan kendine konu edinen yegâne ilim' olan tefsir, Kur'ân söz konusu olduğunda bazı kayıtlarla sınırlıdır. Bu mukayyet hal, tefsirin Kur'ân'la alakadar olan her şeyi kapsayamayacağı, müfessirin tefsir edeceği sınırlı bir alanının olduğu, Kur'ân tefsirleri ne kadar çoğalıp zenginleşse de Kur'ân'a dair açıklamaların hep eksik kalacağı anlamına gelmektedir.

Taşköprîzâde Ahmed Efendi, Kur'ân'ın muhtevasında yer alan bilgilerin, ilahî hitabın kapsamış olduğu ilimlerin boyutlarını gösterirken bir yandan da müfessirin tefsirine konu olacak sahanın hudutlarına işaret etmektedir. "İlm-i tefsir ki ulûm-u Kur'ân'dır, üç kısımdır" diyen Taşköprîzâde şu izahâtı yapmaktadır:

1. Kısım: Allah Teâlâ'nın mahlukâtından kimseyi muttali kılmayıp kendisine hasrettiği ilimdir: Allah Teâlâ zâtının künhünü, isimlerinin ve sıfatlarının hakikatlerini, gaybî ilimlerin tafsilini bilmek gibi sadece kendisinin bildiği Kur'ân'ın sırları ile alakadar olan ilimleri kendisine has kılmıştır, Zât-ı Akdes'ten başkası bilemez. Bu konuda konuşmanın kimse için caiz olmadığında icmâ vardır.

2. Kısım: Allah Teâlâ'nın Peygamber Efendimizi muttali kılıp Kur'ân'ın sırlarından sadece ona hasrettiği ilimdir: Bu konuda sadece Peygamberimiz ve onun ilmine ve haline varis olanlar konuşabilir, diğerlerine caiz olmaz. Mesela sure başlarındaki harfler bu kısım ilimlerdendir, denilmiştir.

3. Kısım: Kur'ân'ın yüce ve gizli manalarından Allah Teâlâ'nın Peygamberine öğretip ümmetine öğretmesini emrettiği ilimlerdir: Bunlar da iki kısımdır: 1. Hakkında konuşmak sadece sem' (işitme, nakil, rivâyet) tariki ile caiz olan kısım ki sebeb-i nüzûl, nâsih-mensûh, kırâatler, lügat, geçmiş milletlerin hikayeleri, haşir ve meâdın halleri… gibi ilimler bu

---

Mahiyetine Dair Tartışmasının Tahlili", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 2007, sy. 18, s. 73-100); Kâfiyeci, Muhammed b. Süleyman, *et-Teysîr fî Kavâidi İlmi't-Tefsîr*, nşr. İsmail Cerrahoğlu, Ankara 1989. Modern dönemde ise meseleyi İbn Âşûr tefsir mukaddimesinde tartışmıştır, bk. İbn Âşûr, Muhammed, Tahir, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tunus, 1984, I, 10-27. Yeni yayınlanmış bir çalışma da bu meseleyi tartışmaktadır, bk. bk. Sülün, Murat, *Kur'an Kılavuzu: Mutlak Gerçeğin Sesi*, İstanbul, 2011, s. 158-194. Ayrıca mezkur mesele 2010 yılı mayıs ayında İSAV tarafından düzenlenen bir ilmî toplantıda konunun uzmanları tarafından tartışılmıştır, toplantıya sunulan metinler henüz yayınlanmamıştır.

çerçevede düşünülebilir. 2. Lafızlar vasıtasıyla nazar, istidlal, istinbat, istihraç tariki ile elde edilen ilimlerdir ki bu da iki kısımdır: a) Cevâzında ihtilaf olunanlar: sıfatlar hakkındaki müteşâbih ayetlerin tevili gibi. b) Üzerinde ittifak olunanlar: aslî, fer'î, irapî hükümlerin istinbatı gibi. Çünkü bunlar kıyas üzere bina edilmişlerdir. Yine belagat fenleri, vaaz, hikmet, işaretler de böyledir. Ehil olan kimse bu hususlarda istinbat ve istihraçtan yani Kur'ân'a uygun manaları tespitten menedilmez.[259] Taşköprîzâde'nin bu ifadelerinden anlaşılacağı üzere müfessirin vazifesi Kur'ân'ın bütününü kuşatmak, Kur'ân'ı her yönüyle kavramak değildir. Sadece idrakine ve ittilaına sunulan alanı tam ve kâmilen anlayıp anlatmaktır. Çünkü Kur'ân sahilsiz bir ummandır; manaları ilahî kelam olması itibariyle tüketilemez, bitirilemez; câmî olduğu ilimlere bir hudut çizilemez. Tefsir ilminin tarifinde "beşer takati nispetinde" kaydı da bu yüzden koyulmuştur.

C. Bilimler Hiyerarşisinde Tefsir

Burada tefsir ilminin ilimler tasnifi içindeki yerine ve ilimlerle ilişkisine kısaca işaret etmeye çalışacağız. Önce aynî ilimlerden hareketle şer'î ve hikemî ilimlerin bir mukayesesini yapmak, tefsir ilminin ilimler tasnifi içerisindeki yerini daha belirgin kılmak adına yararlı olacaktır.

Taşköprîzâde'nin tasnif mantığından anlaşıldığı kadarıyla, aynî ilimler kategorisinden hikemî ilimler vücûdu/varlık'ı, şer'î ilimler ise vahyi/nakli merkeze alarak bir hiyerarşi oluşturmaktadır. Hikemî ilimler varlığın cismaniyetten ruhaniyete yükseliş kategorileri çerçevesinde tertip ve tanzim edilirken şer'î ilimler vahye/nakle hangi yönden yaklaştıkları açısından tasnif ve taksim edilmektedir. Daha açık bir ifade ile hikemî ilimlerde vücûdla hasıl olan ilişki ilimler hiyerarşisini belirlerken şer'î ilimlerde nakille ilişki ilimler hiyerarşisini belirlemektedir. Hikemî ilimlerde vücûd kavramı merkezdedir: ilimler konuları bakımından 'vücûd içerisinde' aldıkları konumları ile ilimler hiyerarşisine iştirak edip bir mevki edinirken; şer'î ilimlerde nakil kavramı merkezdedir: ilimler 'naklin karşısında' aldıkları konumları ile ilimler hiyerarşisine iştirak edip mevki edinmektedir.[260] Burada en dikkat çeken

---

[259] bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 84-85; Mehmed Ef., *Mevzûât*, I, 548.

[260] bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, I, 288 ve II, 5 (bu iki sayfada verilen bilgileri mukayese ediniz).

husus Taşköprîzâde'nin şer'î ilimlerle hikemî ilimleri tek çatı altında aynî ilimler kategorisi içinde yer vermesidir. Bu durumda "vücûd/varlık" ile "vahiy/nakil" arasında sıkı bir ilişki söz konusudur; çünkü aynî ilimler şeması içerisinde birlikte yer almaları onların ortak noktasına işaret eder: Unutmamalı ki ilimler varlığı ve vahyi anlamaya imkan tanıyacak bir tarzda dizilirler.[261]

Taşköprîzâde şer'î ilimleri kendi içerisinde taksim ve tanzim ederken ilimlerin birbiri ile ilişkileri hakkında ipuçları verdiği gibi, tefsir ilminin diğer ilimler arasındaki yerine işaret eden ipuçları da vermektedir. Taşköprîzâde şöyle demektedir:

"Malum ola ki ulûm-u i'tikâdiyye ya nakle müteallika ola yahut fehm-i menkûle. Veyahut menkûlü edille ile takrîr ve teşyîde veyahut ahkâm-ı müstenbatayı istihrâca müteallika ola.

İmdi nakle dahi müteallika olan eğer resulün vasıta-i vahy ile getirdiğine olursa ilm-i kırâattir. Veyahut resulün ismet ile müeyyed olan nefs-i enfüsünden sadır olana ise ilm-i rivâyet-i hadistir.

Fehm-i menkûl dahi eğer Kelamullah'tan fehim ise ilm-i tefsir-i Kur'ân'dır. Eğer kelam-ı resulden ise ilm-i dirâyet-i hadistir.

Takrîr-i menkûl dahi eğer ârâ ve mezâhibe müteallik ise ilm-i usûl-i dindir ki ilm-i kelam ile dahi tesmiye olunur. Eğer ef'âle müteallik ise ilm-i usûl-i fıkhtır. Eğer ahkâmı edillesinden istihraca müteallik ise ilm-i fıkıhtır."[262]

Dikkat edilirse fark edilecektir ki şer'î ilimler, 'nakil' (Kitab ve sünnet) merkezli olarak tasnife tabi tutulmuşlardır. 'Nakil' merkezli tertipte dikkat çeken husus, naklin hükümlere yani hayata müdahalesine doğru bir dizilişin esas alındığıdır. Yani şer'î ilimler, naklin insanlara ulaşmasından hayata müdahalesine doğru bir seyir izlemekte ve bu seyir üzere şer'î ilimler, tasnif içinde dizilmektedirler. Önce naklin sahih ve sâlim bir şekilde insanlara,

---

[261] Bilimlerin varlık ve vahyi anlamaya çabaladığı görüşü, Osmanlı bilim ve eğitim anlayışında da hakim bir görüştür, bk. "Manzûme fî tertîb el-kutub fî el-ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 2003, c. I, sy. 1, s. 109-110

[262] bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 5; Mehmed Ef., *Mevzûât,* I, 443.

nesillere ulaştırılması yani nakledilmesi (kırâat ve rivâyetü'l-hadis), sonra bu nakledilenlerin anlaşılması ve açıklanması (tefsir ve dirâyetü'l-hadis), sonra zihnî ameliye neticesinde bir itikat ve dünya görüşünün ikamesi (kelam), sonra da zihnen idrak edilip anlaşılan naklin hayata hükümler vasıtasıyla yansıması ve müdahalesi (fıkıh) söz konusudur. Ayrıca tasnif içerisinde şer'î ilimler, birbirini gerektirecek, birbirinin mütelâzımı olacak tarzda dizilmişlerdir. Şer'î ilimler hiyerarşik düzen içerisinde yani tertip ve tanzim üzere sıralanmışlardır. Her ilim kendisinden sonrakine sahih malzemeyi takdim ederken; sonraki ilim, kendi zeminini önceki ilimden almaktadır. Şöyle ki naklin aktarılması onun anlaşılmasını, anlaşılması itikat ve hüküm olarak hayata yol almasını gerektirmektedir. Bu durumda her ilim, teminatını bir öncekinden almakta, zeminini ancak bir önceki ilmin varlığı ile bulmaktadır. Yani kırâat ilminin Kur'ân'ı sahih olarak nakletmesi ile tefsir Kur'ân'ı anlama ameliyesini sahih bir şekilde yapabilmekte, tefsirin sarih olarak manaları tespit etmesi ile kelam ve fıkıh doğru hükümler koyabilmektedirler.

Belirttiğimiz gibi itikadî ilimler yani dinî ilimler 'nakil' merkezli ilimlerdir. Her ilim merkezde yer alan nakle göre bir yer edinir ve bu yer itibariyle bir vazife üstlenir: taşıma/nakil, anlama, ikame, hüküm çıkarma vazifelerini ilimler kendi aralarında paylaşırlar. Tefsire düşen vazife 'nakl'i anlamaktır (fehmü'l-menkûl).

Buraya kadar izah ettiğimiz şer'î ilimlerin tasnif ve taksim mantığı anlaşılmışsa eğer, fark edilecektir ki bu hiyerarşi içerisinde tefsir, kırâat ilminden aldıklarını işleyerek kelam ve fıkıh ilimlerine takdim eden bir yardımcı ilim konumunda görünmektedir. Yani tefsir ilmi, kelam ve fıkıh ilmi için (ve zikredilmese de tasavvuf için) alet ilmi/araç ilim mesabesindedir.[263]

Ancak Taşköprîzâde'nin eserinde yer verdiği diğer açıklamalar ve Taşköprîzâde'nin mensubu olduğu Osmanlı eğitim ve bilim anlayışı, tefsire yukarıda izah ettiğimizden daha

[263] Tefsir ilmi günümüzde de bir 'yardımcı ilim', 'fıkıh, kelam ve tasavvufa malzeme hazırlayan bir alet ilim', 'deskriptif ilim' olarak değerlendirilmektedir, bk. "İlim Tasnifi Konusunda Bir Soruşturma", *İslâmiyât*, 2003, VI/4, s. 171-208 (özellikle Hayri Kırbaşoğlu ile Yunus Apaydın'ın görüşleri); ayrıca deskriptif ve normatif ayrımı ve tefsirin deskriptif bir ilim olarak değerlendirilişi için bk. Sülün, *Kur'an Kılavuzu*, s. 186-188.

farklı bir konum vermektedir.[264] Buna göre tefsir bir araç ilim, diğer ilimlere yardımcı bir ilim değildir. Aksine tefsir bir amaç ilimdir ve diğer ilimler de tefsire yardımcı ilimlerdir. Şimdi de Taşköprîzâde'nin bu yöndeki ifadelerini açıklamaya çalışalım:

Her şeyden önce Taşköprîzâde'nin zikrettiği "müfessirin Kur'ân'ı tefsir edebilmesi için bilmesi gereken on beş ilim" için tefsir bir amaç ilimdir ve bu on beş ilim tefsir için alet ilmi mesabesindedir. Lakin Taşköprîzâde'nin de ifade ettiği gibi bu on beş ilim tefsir için gerekli şarttır, yeterli şart değildir. Çünkü Kur'ân "Tibyânen li-külli şey"dir. Taşköprîzâde şöyle demektedir: "Bu on beş ilim müfessirin hâlî olamayacağı, müstağni kalamayacağı ilimlerdir. Yoksa hakikatte tefsir için bütün ilimlerde tebahhur (derin bilgi sahibi olmak) elzemdir. Kur'ân'dan çıkarılan ilimler ise sahili olmayan bir ummandır."[265] Dolayısıyla tefsir ilmi bütün ilimler için bir gaye ilimdir, zira Kur'ân'ı anlamak bütün ilimlerin amacıdır.

İhsan Fazlıoğlu da Taşköprîzâde'nin ifadelerinden bu anlamı çıkarmaktadır. Taşköprîzâde'nin '1. Tarafın Mukaddime'sinde mevcut ilimlerin yekûnunun ne kadar olduğu hususunu tartışıp ilimlerin yekûnuna dair çeşitli adetler vermektedir. Bu beyanları arasında 'müfessirin bilmesi gereken ilimlerin', 'Kur'ân ilimlerinin', 'Kur'ân'dan çıkarılan ilimlerin' kaç tane olduğu çeşitli görüşlerin nakli ile izah edilmşitir.[266] Fazlıoğlu Taşköprîzâde'nin bu izah ve beyanlarına dayanarak şöyle demektedir: "… Aynî varolanlar alanı hakikî ve asıl varlık alanıdır. Aynî varlık sferine ilişkin bilgi ise, nazarî ve amelî olarak ikiye ayrılır. Çünkü bir bilgi yalnızca kendisi için talep edilirse nazarî; başka bir şey dolayısıyla talep edilirse

---

[264] Osmanlı eğitim ve bilim anlayışında tefsir, bütün ilimlerin gayesi konumundadır. Çünkü Allah'ın kelamı olan Kur'an'ı anlama ve açıklama en üst gayedir. Bunun için de önce bütün ilimlerde kemale erilir ve nihayet bütün bir müktesebât ile tefsire yönelinir. Osmanlı eğitim müfredatını izah için kaleme alınmış 'tertîbü'l-ulûm'larda tefsir ilminin en sona bırakılması da bu sebeptendir. bk. Şükran Fazlıoğlu'nun şu makalelerini inceleyiniz: "Manzûme fî tertîb el-kutub fî el-ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 2003, c. I, sy. 1, s. 97-110; "Nebî Efendi-zade'nin *Kasîde fî el-kutub el-meşhûre fî el-ulûm*'una göre bir medrese ders talebesinin ders ve kitab haritası", *Kutadgubilig*, İstanbul, 2003, sy. 3, s. 191-221; "Ta'lîm ile İrşâd Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı", *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, İstanbul, 2005, sy. 18, s. 115-173.

[265] . bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 84. Bu on beş ilim sırasıyla şunlardır: 1. Lügat İlmi, 2. Nahiv, 3. Sarf, 4. İştikak, 5. Meâni, 6. Beyan, 7. Bedi', 8. Kırâat İlmi, 9. Usûlü'd-Din, 10. Usûlü'l-Fıkh, 11. Esbâbü'n-Nüzul ve Kasas, 12. Nâsih ve Mensûh, 13. Fıkıh, 14. Mücmel-Müphemi Tefsir Eden Hadisler, 15. Mevhibe İlmi. bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 82-84; 542-543.

[266] Bu izahlar için bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, I, 75-76.

amelîdir (pratik). Nazarî ve amelî bilgi dallarının her biri de, aklın gereğini yerine getiren hikemî ile şer'in gereğini yerine getiren şer'î ilimler olarak ikiye ayrılırlar. Ancak, en nihayetinde bilgi dallarındaki bu sıra düzeni, Kur'ân-ı Kerim'i anlamaya yani tefsir ilmine götüren bir diziliş gösterirler."[267] Demek ki mevcut ilimlerin önemli nihai gayelerinden birisi de Kur'ân'ın doğru anlaşılmasına yardımcı olmaktır ki bu durumda bütün ilimler tefsir ilmi için yardımcı ilim konumundadır.

Ayrıca Taşköprîzâde, tek bir alana, bir ilim sahasına, bir ilmî disipline hasredilmiş tefsir türünü de doğru bulmamakta ve tefsirin bütün ilimlerden hareketle yapılması gerektiğine şöyle işaret etmektedir: "Bir kısım insanlar tefsir kitaplarını tabiatlarına galip gelen bilim ile doldurdular. Kur'ân'da her şey için açıklama mevcut olduğu halde, sanki Kur'ân başka bir şey için değil de sadece o ilim için nâzil olmuş gibi tefsiri mahir oldukları ilme hasrettiler."[268]

Şu halde tefsir câmî, kapsayıcı bir ilimdir. Çünkü anlama ve açıklama vazifesini üstlendiği Allah kelamı Kur'ân, bünyesinde pek çok ilmin muhteviyâtını, konularını, meselelerini içermektedir. Tefsir ilmi de bu sebepten Kur'ân muhteviyâtındaki konularla alakadar ilimlerle sıkı ilişki içerisinde olmuştur. Zira Kur'ân'ın sahih manasına ulaşmak için bu manaların açılımını sunacak ilimlere müracaat etmek zaruret arz etmektedir. Klasik tefsirlerin; fıkıh, kelam gibi dinî ilimlerden tıp, astronomi gibi fennî ilimlere kadar pek çok ilme muhtevasında yer açması Kur'ân'ın her şey için açıklayıcı ve bu sebepten de tefsirinin her şey ile alakadar görülmesindendir. Bu anlayış içerisinde bütün ilimler Kur'ân'ın anlaşılmasına yardımcı birer unsur olarak durmaktadır.[269] Ayrıca ilimler arasında fürûâtı en fazla, alt disiplinleri en çok olan aslî ilim dalının tefsir olmasını da buna bağlamalıdır. Müfessirlerin tefsirlerini kemal yaşlarında kaleme almalarını, belli bir ilmî birikimi elde ettikten sonra Kur'ân'ı tefsire yönelmeleri de yine bu anlayışın eseri olarak görülebilir.

---

[267] Fazlıoğlu, "Ahmed Efendi", *YYOA*, I, 123-124.

[268] bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 75.

[269] "… tefsir ilmi, bir dönemdeki bütün bir İslam kültürünün Kur'an-ı Kerim ile irtibatı içerisinde bir muhassalasını gözler önüne sererek bir anlamda bütün ilimlerin bir icmalini kendi içinde mezcederek meselelerin ve meselelere getirilen hal çarelerinin bu çerçevede değerlendirilmesine imkan verme vazifesi görmüşlerdir. Bu yönden tefsirler, kendi dönemlerinin vicdanı olma hususiyetini taşır." bk.Görgün, Tahsin, "Batı Medeniyeti İçinde İslami İlimler Mümkün Müdür?", *Modern Dönemde Dini İlimlerin Temel Meseleleri: İlmi Toplantı,* İstanbul, 2005, s. 26.

Görüldüğü üzere tefsir iki durum arz etmektedir: Şer'î ilimler hiyerarşisindeki yeri itibariyle tefsir; fıkıh, kelam, tasavvuf (bâtınî ilimler) gibi Kur'ân'dan istifade ederek fıkhî, itikadî, ahlakî hükümler koyan ilimler için yardımcı bir ilim; ancak pek çok konuyu ihtiva eden Kur'ân'ı hemen hemen bütün ilimlerin anlamaya eşlik etmesinden dolayı bir amaç ilim durumundadır/konumundadır.

Peki, bütün ilimler Kur'ân'ı anlamaya ve açıklamaya çalışıyorsa bu durum tefsirin işlevini, araştırma sahasını iptal etmez mi? Bu durumda tefsirin vazifesi diğer ilimler tarafından görülüyorsa tefsir ilmine bir ihtiyaç var mıdır? Bir ilim olarak tefsiri Kur'ân'a muhatap olan diğer ilimlerden ayıran nedir?

Tefsirin diğer ilimlerle iştirak noktasına işaret ettiğimiz gibi şimdi de tefsirin diğer ilimlerden ayrışan/ayrılan noktalarına işaret edelim.

Taşköprîzâde'nin şer'î ilimler tasnifini verdiği kısımda işaret ettiği gibi tefsir dahil bütün şer'î ilimlerin sebeb-i vücudu, varlık hikmeti nakildir yani Kur'ân ve sünnettir. Dolayısıyla fıkıh, usûl-i fıkıh, kelam, tasavvuf gibi bütün şer'î ilimler mutlaka Kur'ân'la ilgili ilimlerdir. Lakin bu ilimler içerisinde Kur'ân'ı anlamayı kendine doğrudan konu edinen sadece tefsirdir. Diğer ilimler Kur'ân'daki kendi sahaları ile alakadar ayetleri anlama ve açıklama ameliyesi gösterseler de bu ameliyeyi tefsir ilminin yaptığı gibi 'doğrudan Kur'ân için' değil kendi sahalarına giren bir meseleyi Kur'ân'dan hareketle açıklamak için Kur'ân'ın tefsirine yönelmektedirler.

Mesela fıkıh ilmi, "bir ilimdir ki ahkâm-ı şer'iyye-i fer'iyye-i ameliyyeden bâhistir, edille-i tafsîliyyesinden istinbatı haysiyetinden".[270] Yani fıkıh ilmi şer'î-fer'î-amelî ahkâmı konu edinmektedir. Konu edindiği bu hükümleri tafsîlî delillerden istinbat etmektedir. Tafsîlî delillerden biri de Kur'ân olduğu için Kur'ân'ı bir kaynak olarak, doğru ameller için doğru hükümleri istinbat adına Kur'ân'ı bir dayanak olarak kullanmaktadır. Taşköprîzâde'nin de belirttiği gibi fıkıh ilminin istimdat ettiği yani yardımlaştığı ilimler fıkıh usûlü ve diğer şer'î ve arabî ilimlerdir ki tefsir de bu ilimler arasında yer almaktadır.

---

[270] bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 173; Mehmed Ef., *Mevzûât*, I, 642.

Yine mesela kelam ilmi "bir ilimdir ki onunla iktidar olunur hakâik-i diniyye ispatına îrâd-ı edille ve hucec ve def'-i şübhe ve şükûk etmekle". Kelam ilminin mevzuu hakkında mütekaddimîn uleması zât ve sıfât-ı ilahiyyedir, demiştir ancak mütehhirîn dönemde kazandığı metafizik hüviyet ile mevzuu önce 'mevcut'tur denmiş, daha sonra kimi âlimlerce de 'malum'dur denmiştir. Kelam ilmi, 'ilm-i ilahîden/metafizikten' farklı olarak ontolojik ve epistemolojik araştırmasını şeriat kanunu üzere yapmaktadır.[271] Bu durumda kelam ilmi için de ilk kaynak Kur'ân olmaktadır. Ancak kelam ilmi de tefsir ilmi gibi doğrudan Kur'ân'ı kendisine konu edinmemekte, meselelerini ispat ve izaha çalışırken Kur'ân'dan deliller getirerek istifade etmekte veya ikame ettiği dünya görüşünü, mefkûreyi Kur'ân'dan hareketle kurmaktadır.

Örnekler çoğaltılabilir ancak maksat hasıl olmuştur: Tefsir haricinde hiçbir ilim Kur'ân'ı anlamayı ve açıklamayı doğrudan kendisine konu ve mesele edinmiş değildir. Bu ilimlerin tefsir ettikleri Kur'ân ayetleri ise kendi konu ve meselelerinin hallinde Kur'ân'a başvurdukları içindir; yoksa Kur'ân'ı tefsir amaçlı değildir. Ayrıca belirtmeli ki tefsir ilminin fâidesi "ahkâm-ı şer'iyyeyi alâ vechi's-sıhha istinbat etmeye kudret" hasıl etmek olduğu için Kur'ân'dan hareketle fıkhî, itikadî, ahlakî hatta sosyal ve psikolojik hükümlerin ortaya konması tefsir ilmi sayesinde sıhhatli bir şekilde olabilecektir. Dolayısıyla ahkâm istinbatı için Kur'ân'dan istifade eden her ilmin tefsirden istimdatı elzemdir.

Daha önce izah ettiğimiz gibi burada da kısaca ifade edelim ki ilimler arası ilişkide mebâdi ve istimdat konusu önemlidir. Bir ilmin diğer ilimlerle ilişkisinde istimdat söz konusudur: Bir ilim kendi meselelerini çözmek için diğer ilimleri yardıma çağırır ve onların verilerinden istifade eder. Yani diğer ilimlerin mebâdisini kullanır. Bu durum (fıkıh usûlü ve arabî ilmlerde olduğu gibi) kendi içinde tartıştığı küllî kaidelere, mukaddimelere yani mebâdiye[272] sahip olmayan tefsir ilmi için önemli bir husustur. Tefsir ilkelerini öncelikle

---

[271] bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 132-133; Mehmed Ef., *Mevzûât*, I, 594-595.

[272] Her ne kadar bir sözlük olarak hazırlanmışsa da başta lügat ilmi için geçerli küllî kaideler olmak üzere ilimlere ve muhtelif meselelere dair küllî kaideleri derleyen ve özellikle de Kur'an tefsiri için gerekli ilkeleri veren bir eser ve bu eser üzerine tefsir alanında yapılmış bir çalışma için bk. Ebu'l-Bekâ Kefevî, Eyyüb b. Musa el-Hüseynî, *Külliyyâtü Ebi'l-Bekâ*, nşr. Muhammed Mısrî, Adnan Derviş, 2. bs., Beyrut, 1993; Çiçek, M. Halil, *Ebu'l-Bekâ el-Kefevî'nin Külliyât'ında Tefsir ve Kur'an İlimleri* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya, 1992.

arabî ilimlerden sonra fıkıh usûlünden ve sonra da şer'î ilimler başta olmak üzere diğer ilimlerden almaktadır. Tefsir diğer ilimlerden aldığı mebâdisini, diğer ilimlerden ödünç aldığı istimdat noktalarını kendi içerisinde tartışma konusu yapmaz. Zâten bu mebâdi, küllî kaideler veya istimdat noktaları, içinde bulundukları ilim muhteviyâtında tartışılmıştır. Tefsir tartışılmış ve hazır olarak sunulmuş bu malzemeyi kendi alanı, mevzuu, meseleleri için kullanır.

III. TEFSİR İLMİNE DAİR MESELELER

A. Tefsir ve Tevil Kavramları

Taşköprîzâde Ahmed Efendi tefsir ve tevil kavramlarından ne anladığına dair açık bir beyanda bulunmamaktadır. Bu kavramların lügat manalarını verdikten sonra kavramlar hakkında âlimlerin görüşlerini ve ihtilaflarını nakletmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla bu görüşleri Süyutî'nin *İtkân*'ından[273] iktibas etmektedir. Biz önce Taşköprîzâde'nin naklettiği görüşleri verecek sonra da kitabına aldığı görüşler bir nebze olsun kendi fikrini yansıtacağından bu görüşlerden hareketle Taşköprîzâde'nin tefsir ve tevil anlayışı üzerine bazı çıkarsamalarda bulunacağız:

Tefsir "el-fesr / f-s-r" kökünden türetilmiş tef'îl vezninde bir kelimedir ve sözlükte beyan ve keşf yani açmak, açıklamak anlamlarına gelmektedir. (Demek ki tefsir lafzı, Kur'ân'ın örtük ve kapalı taraflarını açmak, izaha muhtaç yönlerini açıklamak anlamında kullanılmaktadır.)

Zayıf da olsa bazı görüşlere göre tefsir kelimesi 'gün ağarmak, aydınlanmak' anlamlarına gelen "es-sefr / s-f-r" kökünden maklubdur. (Bu durumda tefsir lafzıyla, insanın fehmi ve idraki açısından Kur'ân'ın karanlık kalan noktalarını aydınlığa kavuşturma kast edilmiştir. Nasıl günün ağarması ile gece karanlığı izale oluyorsa tefsir edilmesi ile Kur'ân'ın anlamı etrafında oluşan insan zihnindeki karanlık da izale olmaktadır.)

[273] krş. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 530-532; Süyutî, *İtkân*, s. 2261-2265.

Diğer bir zayıf görüş ise tefsir kelimesinin, tabibin hastalığı teşhis için kullandığı bir alete verilen isim olan "tefsire" kelimesinden türetildiğini belirtmiştir. (Demek ki tefsir, Kur'ân'ın anlamlarını teşhis edecek uzman için bir alet mesabesindedir.)

Tevil "el-evl /e-v-l" kökünden müştaktır ve sözlükte rücu yani geri dönmek, -e dönmek anlamındadır. Bu anlam sanki ayet zâhirinden sarf olunup muhtemel manalara irca edildiği için verilmiştir. "el-iyâle" künden türemiştir, diyenler de vardır. Bu durumda da siyaset yani yönetmek, idare etmek anlamındadır ki sanki sözün tevili ile sözün yönetilmesi, idare edilmesi yani sözdeki mananın asıl yerine konulması kast olunmaktadır.[274]

Tefsir ve tevilin ıstılah manaları söz konusu olduğu vakit ise âlimler arasında ihtilaf ortaya çıkmaktadır.[275]

Ebu Ubeyde Kâsım b. Sellâm'ın da aralarında bulunduğu bir grup âlim için tefsir ve tevil kavramları aynı anlamdadır, aralarında bir faklılık yoktur. Ancak başka bir grup âlim bu görüşe şiddetle karşı çıkmış hatta İbn Habib Nisâburî biraz da mübalağa ederek "Bizim zamanımızda bir takım müfessirler türedi ki onlara tefsir ve tevil arasındaki fark sorulsa bir doğru sonuca varamazlar" demiştir.

Râgıb İsfehânî: Tefsir tevilden daha geneldir. Tefsir çoğunlukla lafızlarda ve müfretlerde kullanılırken, tevil çoğunlukla manalarda ve cümlelerde kullanılır. Tevil ilahî kitaplar için kullanılırken tefsir hem ilahî kelamlar hem de diğer kelamlar için kullanılır. Gelenek içerisinde tefsir Kur'ân manalarının ortaya çıkarılması, aydınlatılması ve kastedilen mananın açıklanması şeklinde tarif edilir ki müşkil-mufassal, zâhir-bâtın, veciz bir ifade, içerisinde kıssa barındıran bir söz gibi açıklanması gereken her lafzı kapsayan, kuşatan bir kavramdır. Tevil ise daha ziyade cümleler için geçerli olduğu gibi âm-hâs, mutlak-mukayyed gibi lafızlarda da söz konusudur. Yani bir lafız, âm bir lafız mıdır, yoksa hâs bir lafız mıdır?

---

274 Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 530.

275 Taşköprîzâde'nin naklettiği görüşleri krş. Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdullah, *el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'an*, thk: M. Ebu'l-Fazl İbrahim, 2. bs., Kâhire, 1984, II, 146-153; Süyutî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*, thk: Merkezü'dirâsâti'l-Kur'aniyye, tsz.,s. 2261-2266; Zerkanî, Muhammed Abdulazim, *Menâhilü'l-İrfan fî Ulûmi'l-Kur'an*, thk: Fevvaz Ahmed Zemerli, Beyrut, 1995, II, 6-8; el-Akk, Halid Abdurrahman, *Usûlü't-Tefsîr ve Kavâiduhu*, Beyrut, 1986, s. 49-53.

Bunu anlamak için tevil gerekmektedir. Ayrıca muhtelif manaları muhtevasında toplayan müşterek lafızlar için de tevil zaruri görünmektedir.

Bazıları da tefsir tek bir manaya ihtimali olan lafzı beyandır, tevil ise muhtelif manalara ihtimali olan bir lafzın delillere dayanarak muhtemel manalardan birine tevcih ve tahdididir, demişlerdir.

İmam Mâturidî: Tefsir 'lafızdan murat bu manadır' diye kesin açıklamada bulunmak ve lafız ile Allah'ın kastettiği manaya Allah adına şehadet etmektir. Şayet delil kesin ise sahih bir tefsir olur, delil yanlış olursa rey ile tefsir edilmiş olur ki bu da yasaklanmış olan tefsir yoludur. Tevil ise kesinlik ve Allah adına şehadet olmaksızın muhtemel manalardan birini tercihtir.

Ebu Tâlib Tegallübî/Tağlebî (Sa'lebî de olabilir): Tefsir ama hakikî ama mecâzî lafzın sözlükte konulduğu manayı beyandır: 'sırât' lafzını 'tarîk' lafzı ile tefsir etmek gibi. Tevil ise lafzın bâtın manasını (yani maksut manasını) açıklamaktır. Tevil hakikaten murat olunan, kastedilen manayı ortaya koymaktır, tefsir ise murat olunan mananın delilini ortaya koymaktır; çünkü lafız, maksut olan manayı ortaya çıkarır ve manayı ortaya çıkaran da delil olur. Mesela Fecr suresi 14. ayetteki 'mirsâd' lafzı için 'gözlemek, gözlemlemek, kontrol etmek' anlamına geldiğini tespit etmek tefsir iken bu lafız ile 'Allah'ın emrini yerine getirmeyi ihmalden, amelleri Allah'a arz etmeye hazırlanmada gafletten sakındırma' anlamına geldiğini tespit ise tevildir. Zira lügatte konulduğu mananın hilafına olsa da kesin deliller, lafızdan kastedilen mananın bu şekilde açıklanmasını gerektirmektedir.

Ebu Nasr Kuşeyrî: Tefsir işitme ve tabi olma ile sınırlandırılmıştır, istinbat, yani bir anlam ve hüküm çıkarma ise teville alakalı durumlarda geçerlidir. Yani tefsir nüzûl asrından bir rivâyete dayanarak açıklama iken, tevil dirâyete dayanarak delil ile açıklamaktır. Bazıları da: tefsir rivâyetle alakalıdır, tevil ise dirâyetle alakalıdır.

Bazı âlimlerin görüşüne göre ise: Allah'ın kitabında mübeyyen sahih sünnette muayyen olana tefsir denir, zira manası gayet zâhir ve vâzıhtır, hiç kimse içtihat yoluyla itiraz etmez, bilakis vârit olan manaya hamleder. Tevil ise hitabın manasını bilen ve ilimlerden istifadede mahir olan âlimlerin istinbat ettiğidir.

İçerisinde Beğavî ve Kevâşî'nin de bulunduğu bir âlimler grubunun görüşü ise şöyledir: tevil ayetin, istinbat yoluyla Kitab'a ve sünnete muhalif olmayan, öncesi ve sonrasına muvafık olan muhtemel bir manaya hasredilmesidir. (yani ayetin tevil edildiği manada üç muvafakat aranır: öncesi ve sonrasına muvafık, istinbat yoluyla Kitab ve sünnete muvafık, ayetin muhtemel olduğu manaya muvafık olmalıdır).

Bazı âlimlerin görüşü de şöyledir: Tefsir ıstılahta; ayetlerin nüzûlünü, hallerini, kıssalarını, sebeb-i nüzûllerini bilmek sonra da mekkî-medenî, muhkem-müteşâbih, nâsih-mensûh, âm-hâs, mutlak-mukayyed, mücmel-mübeyyen, helal-haram, emir-nehiy olarak ayetleri tertip etmektir.

Ebu Hayyân Endülüsî: Tefsir, Kur'ân lafızlarının nutk keyfiyetinin, medlûlâtının, müfred ve mürekkep olarak ahkâmının, terkip halinde hamledilen manalarının ve bunları tamamlayıcı unsurların araştırıldığı bir ilimdir. Nutk keyfiyetinden kasıt lafızların okunuşu yani kırâattir. Medlûlâtından kasıt sözlük manaları yani lügat ilmidir. Müfred ve mürekkep ahkâmından kasıt lafızların tekil olarak veya cümle halindeki durumlarıdır ki sarf, beyan, bedî' ilimlerinin konusudur. Terkip halinde hamledilen manalarından kasıt cümle(ler) halinde iken ifade ettiği hakikî veya mecâzî manalardır. Şayet zâhir manaya hükmetmeye bir mani yoksa hakikî manaya; bir mani varsa mecâzî manaya hamledilir. Bunları tamamlayıcı unsurlar ise nesh, sebeb-i nüzûl, kıssalar gibi Kur'ân'a dair açıklayıcı unsuları bilmektir.

Zerkeşî: Tefsir; kendisiyle Peygamberi Muhammed (s.a.s.)'e indirilen Allah'ın kitabının anlaşıldığı bir ilimdir ki lügat, nahiv, sarf, beyan, fıkıh usûlü, kırâat ilimleriyle yardımlaşarak, sebeb-i nüzûl ve nâsih-mensûh gibi ihtiyaç duyulan bilgilere müracaat edilerek Kur'ân'ın manaları açıklanır, hüküm ve ahkâmı çıkartılır.[276]

Nakledilen bu görüşlerden hareketle Taşköprîzâde'nin tefsir ve tevil anlayışı hakkında zannederim şöyle bir çıkarsamada bulunabiliriz:

---

[276] Tefsir ve tevil kavramlarının izahı ve ihtilaflı görüşlerin nakli için bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 530-532; Mehmed Ef., *Mevzûât*, II, 225-227; ayrıca şu eserlerdeki görüşlerle de krş. Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Ankara 1971, s. 209-217; Soysaldı, H. Mehmet, *Nüzulünden Günümüze Kur'ân ve Tefsir*, Ankara 2001, s. 140-150; Kayhan, Veli, *Kur'ân'ı Tefsirde Usûl ve Gerekli İlimler*, Bursa, 2007, 124-148; Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, 4. bs., İstanbul, 2008, s. 25-33.

Tefsirde Kur'ân lafızları için, ayetler için tespit edilen manalarda kesinlik söz konusudur. Bir kesinlikten bahsetmek mümkündür çünkü ya lafzın, ayetin manası gayet zâhir ve vâzıhtır ya da Kur'ân'ın ilk muhataplarına dayanan bir rivâyet tespit edilen mana için delil teşkil etmektedir. Tefsir tek bir manaya ihtimali olan lafzı beyan olduğu için 'lafızdan murat bu manadır' diye kesin bir açıklama getirmek mümkündür. Tefsir rivâyetle alakalıdır, nüzûl asrından bir rivâyete dayanarak açıklama yapmaktır.

Tevilde ise kesinlik söz konusu değildir. Tevil zan ifade eder, zannî bir bilgidir. Çoğunlukla müteşâbih, müşkil, müphem, mücmel ayetler ve lafızlar için geçerlidir. Nüzûl asrına dayanan açık bir delil ve rivâyet yoktur. Tevil muhtelif manalara ihtimali olan bir lafzın delillere dayanarak muhtemel manalardan birine tevcihidir. Tevil dirâyetle alakalıdır. Yani ilahî hitabın manasını bilen ve ilimlerden istifadede mahir olan âlimlerin akıl yürütme ve istinbat yolu ile delillere dayanarak muhtemel manalardan birini tercih etmesidir. Bir nevi içtihattır. Bir lafzın veya ayetin manası tevil edilmişse bu müevvel mana, siyak ve sibak açısından, Kitab ve sünnet açısından uygun bir mana olmalı Kur'ân bütünlüğüne ve konu hakkındaki hadislere muhalif düşmemelidir.

B. Tefsir İlmine Olan İhtiyaç

Taşköprîzâde'ye göre bir eserin şerh ve izah edilmesi ârizî bir durumdur. Aslolan eserin maksadını, merâmını açık bir şekilde beyan etmesidir. Çünkü insanoğlunun ortaya koyduğu her eser, herhangi bir açıklamaya ihtiyaç duymaksızın bizzât kendisi anlaşılsın diye kaleme alınmıştır. Bir eserin şerhe ihtiyaç duyması ise üç durumda hasıl olur: 1. Müellif, ilimdeki kudretinin verdiği yetkinlik ile eserinde ince manaları veciz ifadelerle verebilir ki bu durumda meramının anlaşılması güç olabilir. Müellif de çoğunlukla kendisi veya bazen bir başkası eseri açık ibarelerle şerh eder. 2. Müellif bazı konuları işlerken meseleleri eksik bırakmış, konunun yeterince izah edildiğine itimat edip gerekli noktaları ihmal etmiş veyahut diğer bir ilim ile alakadar meselelere değinmemiş olabilir. Bu durumda şârih gerekli noktaları, lüzumlu meseleleri izah etmek için eseri şerh edebilir. 3. Mecaz, iştirak, delâletü'l-iltizam gibi edebî sanatları içeren beliğ ifadelerde lafzın farklı manalara ihtimali olabilir. Müellifin hangi manayı kast ve tercih ettiğini açıklamak için yine eserin şerhi gerekebilir. Ayrıca beşerin hatadan, sehivden, lüzumsuz tekrardan, unutmadan, ihmal ve iğfalden berî ve sâlim olması

mümkün olmaz. Bu tür eksiklerin telafisi, doğru noktaların izahı için yine şerhe ihtiyaç duyulur.[277]

Taşköprîzâde tefsire olan ihtiyaç ve lüzumu şöyle açıklamaktadır:

Kur'ân, arapların en fasih konuştuğu bir zamanda Arapça olarak indiği için ilk muhatapları Kur'ân'ı zâhir manaları ve hükümleri itibariyle anlayıp biliyorlardı. Ancak bazı ince manaları, mecâzî ifadeleri anlayamadıkları söz konusu oluyordu. Bazen anlayamadıkları ayetlerin manalarına araştırma ve düşünme ile vâkıf oluyorlardı, ancak çoğunlukla Peygamber (s.a.s.)'e sorarak kendilerine kapalı gelen ayetlerin manalarını öğreniyorlardı. Mesela En'âm suresi 82. ayeti kastederek "Hangimiz nefsimize zulmetmiyoruz ki?" diye sormuşlar, Peygamber (s.a.s.) de ayette geçen 'zulüm' kelimesini 'şirk' ile tefsir etmişler ve Lokman suresi 13. ayeti "Muhakkak ki şirk büyük bir zulümdür" delil olarak getirmişler ve zulümden maksadın şirk olduğunu ifade etmişlerdir. Hz. Âişe de (İnşikak suresi 8. ayetin tefsirinden) "hısâben yesîran: kolay hesap" dan muradın ne olduğunu sormuş Efendimiz de "arzdır: bu sadece arz etmekten ibarettir" diye tefsir buyurmuşlardır.[278] Yine Adiyy b. Hâtem de Bakara suresi 187. ayetteki "beyaz ve siyah iplik"ten maksadın ne olduğunu tam kavrayamadığı için sormuş Peygamber Efendimiz de "gündüzün beyazlığı (aydınlığı) ile gecenin siyahlığı (karanlığı) manasınadır" diye tefsir buyurmuşlardır.[279] Daha bunlar gibi Kur'ân'ın ilk muhataplarının dahi tefsire muhtaç olduklarının pek çok örneği vardır.

Bu durumda ilk muhataplardan sonra gelen Müslümanlar elbette Kur'ân'ı anlamak için tefsire ihtiyaç duyacaklardır. Bir kere nüzûl sonrası muhataplar, ilk muhatapların bilemediği, anlayamadığı ve tefsire ihtiyaç duyduğu noktalarda zâten tefsire muhtaç oldukları gibi; ilk muhatapların rahatlıkla anlayabildiği zâhir manalar ve hükümler hususunda da tefsire muhtaçtırlar. Ayrıca herhangi bir eğitim görmeksizin arap dilini ve bu dilin gerektirdiği hükümleri bilmek ve kavramaktan Müslümanların çoğu aciz olduğuna göre insanların tefsire ne denli ihtiyaç duydukları ortadadır. Buna veciz ifadelerin geniş izahı, manaların açıklanıp

---

[277] bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 533; Mehmed Ef., *Mevzûât,* II, 228.

[278] Ayetin geniş izahı ve rivayetin farklı versiyonları için bk. Râzî, Fahreddin, *Tefsir-i Kebir: Mefâtihu'l-Gayb,* (ed. Ahmet Hikmet Ünalmış) Ankara XXIII, 12-13.

[279] Rivayetin geniş bir izahı için bk. Râzî, *Tefsir-i Kebir*, IV, 395.

vuzûha kavuşturulması, muhtemel muhtelif manalardan birinin tercih edilmesi kabilinden tefsiri elzem kılan çok çeşitli hususlar da ilave edilirse tefsire olan ihtiyacın şiddeti daha iyi anlaşılacaktır.

Taşköprîzâde gayet dikkat çekici bulduğu için Huveyyî'nin görüşünü naklederek tefsirin lüzumuna ve ne denli zor ve önemli olduğuna işaret etmektedir. Buna göre tefsir ilmi çok zordur. Onun zorluğu pek çok cihettendir. Mesela zorluğunun açık bir göstergesi şudur: İnsan, konuşan kimsenin meramını ancak kendisinden dinleyerek veya ondan dinleyen birini dinleyerek anlayabilir. Halbuki insan, Allah kelamını, muradını anlayabilmek için kelam sahibi olan Allah Teâlâ'dan bizzât dinleyemez. Kur'ân ve onun tefsirini bilmek ise ancak Allah Resulünü dinlemekle mümkün olabilir; ancak efendimizden vârit olup da bize ulaşan gayet azdır. Bu durumda tefsir ilminden maksat emareler, delillerden hareketle Kur'ân'dan istinbat etmek ve muhtevasındaki dekaik ve hakaiki çıkarmaktır. Zâten Cenab-ı Hakk hikmet gereği Peygamberine (s.a.s.) bütün ayetlerdeki muradının açıklanmasını emretmemiş ve bununla kullarının Kur'ân'ı tefekkür ve tedebbür etmesini istemiştir.[280]

C. Tefsir İlminin Önemi ve Değeri

Taşköprîzâde için Kitab ve sünnet üzerine tefekkür ve mütalaada bulunan herkes için tefsir ilminin önemi ve diğer ilimlere üstünlüğü hiç de gizli kalacak bir husus değildir. Taşköprîzâde bu ifadesinin delili olarak şunları zikretmektedir: Allah Teâlâ Bakara suresi 269. ayette "O, dilediğine hikmeti verir ve kime de hikmet verilirse o kimseye çok hayır verilmiştir. Bunu ise ancak derin kavrayış sahibi olanlar düşünüp anlarlar" buyurmuştur. İbn Abbâs bu ayetteki hikmet kavramından maksadın "Kur'ân'ı yani tefsirini bilmek" olduğunu, Ebu'd-Derdâ da "Kur'ân'ı okumak ve üzerinde düşünmek" olduğunu söylemiştir. Bu görüşü tâbiîn müfessirlerinden Mücâhid, Ebu'l-Âliye ve Katâde de dile getirmişlerdir. Amr b. Mürre de "Allah'ın kitabında anlamadığım, bilmediğim bir ayetle karşılaşmam beni çok üzer; çünkü ben Allah Teâlâ'nın şöyle buyurduğunu işittim: " İşte biz, bu temsilleri insanlar için getiriyoruz; fakat onları ancak bilenler düşünüp anlayabilir"" diyerek Kur'ân'ı

[280] bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 533-534; Mehmed Ef., *Mevzûât*, II, 227-229; ayrıca krş. Cerrahoğlu, İsmail, "Kur'ân-ı Kerim'in Tefsirine Duyulan İhtiyaç", *Diyanet İlmi Dergi,* 1962, c. I, sy. 5, s. 6-11.

anlayamamanın ıstirapına ve Kur'ân'ı anlamak için tefsirin ne kadar lüzumlu olduğuna işaret etmektedir.

Taşköprîzâde'nin iktibasta bulunduğu Süyutî *İtkan*'da[281] bu konuda rivâyetlerden, kavillerden pek çok deliller getirse Taşköprülüzde bu kadarını kâfi görmektedir. Ona göre "Kitab ve sünnette vârit olanlar hususunda kelamı uzatmaya, delileri çoğaltmaya hiç gerek yoktur; zira tefsir ilminin önemi ve değeri basiret sahiplerinin gözünden kaçmayacak kadar zâhirdir."

Âlimler tefsir ilminin farz-ı kifâye ve üç şer'î ilmin en yücesi olduğu hususunda icmâ etmişlerdir. Râgıb İsfehânî tefsir ilminin diğer ilimlere üstünlüğünü şöyle ifade etmektedir: "İnsanın ilgilenip meşgul olduğu en üstün sanat Kur'ân'ın tefsiridir. Çünkü bir sanatın üstünlüğü ya mevzuunun üstünlüğüne göre ya gayesinin üstünlüğüne göre ya da kendisine duyulan şiddetli ihtiyaca göre olur. Mesela kuyumculuğun dericiliğe üstün olması mevzuu itibariyledir; zira kuyumculuğun mevzuu olan altın ve gümüş dericiliğin mevzuu olan deriden üstündür. Yine mesela tıp çöpçülüğe nispetle üstündür; zira tıbbın gayesi insan sıhhatine faydalı olmak iken çöpçülüğün gayesi istirahat mahallerinin temizlenmesidir. Yine mesela fıkıh tıbba göre daha üstündür; çünkü hem dünya hem âhiret işlerinde her insan her vakit fıkha ihtiyaç duyar, tıbba ise sadece dünyada bazı insanlar bazı vakitlerde ihtiyaç duyar. Tüm bunlar anlaşıldığına göre tefsir sanatının bu üç cihetten de üstünlüğü haiz olduğu anlaşılır: çünkü tefsir ilminin mevzuu her hikmetin membaı, her faziletin madeni, içinde öncekilerin ve sonrakilerin haberleri, bilgileri ve insanlar arası ilişkilerin hükümleri bulunan, güzellikleri tükenmez… vasıflara sahip olan Allah kelamıdır. Tefsir ilmi gayesi cihetinden de diğer ilimlerden üstündür. Tefsir en sağlam kulpa/urvetü'l-vüskâya yani Kur'ân'a tutunmak, sarılmak anlamına geldiği için tefsir sanatının gayesi bitmez, tükenmez, hakiki saadete ulaşmaktır. Tefsirin kendisine duyulan ihtiyaç açısından da üstünlüğü haizdir. Çünkü dini ve dünyevi her kemal şer'î ilimlere ve dinî bilgilere muhtaçtır, şer'î ilimler ve dinî bilgiler ise Allah'ın kitabını bilmeye bağlıdır."[282]

---

[281] bk. Süyutî, *İtkân*, s. 2269-2273.

[282] bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 534-535; Mehmed Ef., *Mevzûât*, II, 229-230.

Ayrıca tekrar belirtmeli ki şer'î ilimlerde temel mevzu "nakil"dir. "Nakil" ise iki çeşittir: biri Allah'a ait olan kelam; diğeri Resulüne (s.a.s.) ait olan kelam. Elbet Allah kelamı bir önceliğe ve üstünlüğe sahiptir. "Nakil" etrafında tasnif edilen şer'î ilimler, "nakil"le çeşitli açılardan ilişki kurmaktadırlar. Ancak en üstün olan, nakli yani Kur'ân'ı doğrudan kendine konu edinen iki ilim vardır: Kırâat ve tefsir. Kırâat sadece lafızların nakliyle yani nazmın suretleri ile meşgul olmaktadır. Tefsir ise naklin fehmiyle yani Kur'ân'ın anlaşılmasıyla meşgul olmaktadır. Bu demektir ki Allah Teâlâ'nın insanlara hitabını anlamayı doğrudan kendine konu edinen tefsir ilmidir. Taşköprîzâde'nin tefsir ilmini eşrefü'l-ulûm olarak nitelemesini tam da burada aramalıdır. Her ilmin değeri malumu ve mevzuu ile alakalı ise "nakli" merkeze alan şer'î ilimlerin en üstünü tefsir olmalıdır; zira tefsir Allah'ın kuluna neler söylediğini kendine doğrudan konu edinen ilimdir.

D. Tefsirin Geçirdiği Safhalar

*Miftâhu's-Saâde'*de bilimler tarihi önemli bir yere sahiptir. Özellikle aslî ilim statüsünü verdiği ilim dallarının tarihine ama kısa ama geniş mutlaka değinilmektedir. Taşköprîzâde, eseri boyunca takip ettiği usûle uyarak tefsire ayırmış olduğu bölümde de tefsir tarihine yer vermiştir. Tefsir tarihini, tefsir ilmine ayrılmış bölümün baş taraflarında müfessirlerden hareketle son taraflarında ise tefsir eserlerinden hareketle işlemiştir.

Taşköprîzâde, tefsir ilminin akış seyrini, tarihî gelişim sürecini; tefsir adına ortaya konan ameliyelerdeki ve ürünlerdeki farklı tezahürleri, muhtelif yönelimleri, zaman içinde oluşan değişik görünümleri dikkate alarak safhalar, merhaleler yani 'tabakalar' halinde işlemiştir.

Tefsir tarihini işlemeye başlarken "Umuyorum ki sen tefsir ilmi tarihinin (tabakâtü'l-müfessirîn) bu kısımda ortaya konulmasını görmek istersin. Lakin kırâat ilmi tarihinde (tabakâtü'l-kurrâ) sahâbe ve tâbiînden zikri geçenlerin ekserisi tefsir tarihine de dahildir. Burada tekrardan kaçınmak için uygun olan usûl, zikri geçenlere icmâlen işaret edip geri kalanları tafsîlen işlemektir"[283] diyen Taşköprîzâde, kırâat ilmi tarihini de tefsir ilmi tarihi

[283] bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 54.

içerisine dahil etmektedir. Kırâat ilmi için verilen tarih tefsir ilmi için de geçerli bir tarihtir; çünkü tefsir tarihi kırâat ilmi tarihini içerdiği gibi zâten kurrâlar da ekseriyetle müfessirlerdendir. Ve böylece Taşköprîzâde kırâat ilmi bölümünde verdiği bilgilerin tekrarına düşmemek için tefsir ilmi tarihine taalluk eden kısımları kırâat ilmi bölümüne havale etmektedir.

Taşköprîzâde'nin tefsirin gelişim merhalelerini, tefsir faaliyetinin geçirdiği safhaları, tefsir ilminin tarih seyri içerisindeki farklı tezahürlerini birkaç tabakada beyan etmiştir: 1. Safha: Kur'ân'ın ilk muhatapları sahâbelerin tefsir faaliyetinin söz konusu olduğu devirdir. 2. Tâbiîn döneminde senet zincirlerine dayalı rivâyet sistemi içerisinde sözlü olarak gerçekleştirilen tefsir faaliyeti ve okullaşma safhasıdır. 3. Muhaddis/Râvi mantığı içerisinde senetleri ile birlikte parça parça ayetlerin tefsirlerine taalluk eden sahâbe ve tâbiîn kavillerinin bir araya toplandığı tefsir eserlerinin telif safhasıdır. 4. Derlenen rivâyetlerden de istifade edilerek müstakil tefsir kitaplarının yazıldığı safhadır. 5. Rivâyetler hususunda derinleşmiş ve senetleri bilme noktasında temâyüz etmiş âlimlerce senetlerin hazf edildiği safhadır. 6. Tefsir tezahürlerinin farklılaşıp çeşitlendiği, tefsir literatürünün derinleşip zenginleştiği, rivâyet-dirâyet metodlarının mezcedildiği, özellikle rey ile tefsirin çoğaldığı geniş bir safhadır.[284]

İslamî ilimlerin her birinde olduğu gibi tefsir ilminde de ilk merhaleyi, ilk safhayı sahâbeler dönemi teşkil etmektedir. Bu dönemin en önemli hususiyeti ilahî hitaba doğrudan muhatap olmaları ve nüzûl sürecini bilmüşâhede tecrübe etmeleridir. Dolayısıyla ilahî muradı en ziyade anlayanlar da onlar olmuşlardır. Taşköprîzâde'nin tefsir ilmine olan ihtiyacı vurguladığı bölümde de ifade ettiği[285] gibi bu dönemin önemli bir hususiyeti de Kur'ân'dan anlayamadıkları noktaları sorabilecekleri bir merciin yani Kur'ân'ın mübelliği ve mürşidi, mübeyyini ve müfessiri Peygamber (s.a.s.)'in hazır bulunmasıdır.

Sahâbe müfessirlerin konu edinildiği safhada Kur'ân'la ziyade iştigaliyle maruf ve dolayısıyla tefsir ilminde öne çıkan bazı sahâbeler vardır ki bu sahâbeler daha sonraki safhalarda da etkili olmuşlardır. Taşköprîzâde özellikle 'tercümânü'l-Kur'ân', 'reîsü'l-

---

[284] krş. Cerrahoğlu, İsmail, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, Ankara 1968.

[285] bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 533.

müfessirîn' sıfatları ile tefsirin zirvesine yerleşen İbn Abbâs'a dikkatleri çekmektedir. Peygamber (s.a.s.)'in kendisine "Allah'ım! Onu dinde fakîh kıl ve ona tevili öğret" "Allah'ım! Ona hikmet ver" diye dua ettiği İbn Abbâs, duanın bereketi ile de tefsir ilmi içerisinde özel bir yere sahip olmuştur. Taşköprîzâde İbn Abbâs'tan rivâyetlerin oluşturduğu tarikleri de işleyerek İbn Abbâs'ın özel konumuna hususan dikkat çekmiştir. Bu tarikler (İbn İshâk, Kelbî, Vâhidî, Sa'lebî, Dahhâk gibi tâbiîn müfessirlerinin teşkil ettiği tarikler) bir anlamda tefsirde İbn Abbâs ekolünü oluşturmaktadır.

İbn Abbâs'tan sonra dikkat nazarını celbeden diğer bir sahâbe ise Kûfe ekolünün imamlığı, reisliği ile meşhur olan İbn Mes'ûd'dur. Bunların yanında bu safhada hulefâ-i râşidînden sonra tefsir ilmi ile meşhur olmuş sahâbeler ise şunlardır: Übeyy b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit, Ebu Musa'l-Eş'arî, Abdullah b. Zübeyr, Ebu Hureyre, Enes b. Mâlik, Câbir b. Abdullah, Abdullah b. Amr.[286]

Tefsir tarihi içerisinde ikinci safha tâbiîn dönemidir. Ancak bu safha içerisinde de farklı yönelimler, zamanla ortaya çıkan farklı durumlar olmuştur. Bu sebepten Taşköprîzâde'nin tabakalandırma, safhalara ayırma usûlünü kronolojik, zaman dilimlerine göre taksim olarak görmemelidir. Tefsir adına ortaya konan veya tarih içerisinde tefsir olarak tezahür eden durumlar, yönelimler dikkate alınarak tabakalandırmaya, safhaları taksime gidilmiştir.

Bu çerçevede bakıldığında sahâbe sonrasında ortaya çıkan bu tâbiîn safhasının en ayrıcı vasfı tefsiri sahâbelerden almaları ve geliştirdikleri rivâyet sistemi içerisinde sözlü olarak tefsir tedrisatında bulunmalarıdır. Yani tefsir ameliyeleri, çalışmaları sözlü olarak ortaya konulmuş ve rivâyet sistemi içerisinde gerçekleştirilmiştir. Yine diğer bir husus bazı sahâbeler etrafında kümeleşme ile doğan okullaşmanın, ekolleşmenin görülmesidir. Mesela Saîd b. Cübeyr, Mücâhid, İkrime, Atâ b. Ebi Rebah, Tâvus b. Keysân gibi tâbiîn uleması İbn Abbâs riyasetinde Mekke okulunu; Kûfe'de İbn Mes'ûd etrafında toplanan İbrahim Nehâî, Ebu Abdurrahman Sülemî, Amr b. Şürahbil, Hâris b. Kays gibi tâbiîn uleması Kûfe okulunu; Medine'de Zeyd b. Eslem'in ders halkasında oğlu Abdurrahman ve Mâlik b. Enes gibi âlimler Medine okulunu oluşturuyorlardı.

---

[286] bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 55-64.

Bu safhada Taşköprîzâde'nin tanıttığı tâbiîn uleması şunlardır: Mücâhid, İkrime, Saîd b. Cübeyr, Muhammed b. Ka'b, Ebu'l-Âliye, Atiyye Avfî, Katâde, Abdurrahman b. Zeyd, Rebî' b. Enes. Diğer tâbiîn ulemasını kırâat bölümünde tanıttığı için sadece isimlerini vermekte ve bilgi için kırâat bölümüne havale etmektedir.[287]

Diğer bir tefsir safhası ise Kur'ân'a, ayetlerin tefsirlerine taalluk eden tâbiîn ve sahâbe kavillerinin toplandığı tefsir eserlerinin telif edildiği safhadır. Süfyan b. Uyeyne, Vekî' b. Cerrâh, Şu'be b. Haccâc, Yezid b. Harun, Abdurrezzak b. Hemmâm, Adem b. Ebi İyâs, İshâk b. Râhaveyh gibi âlimlerin teşkil ettiği bir tabakadır. Bu âlimler Kur'ân'a ve tefsirine dair dağınık halde bulunan rivâyetleri bir araya toplamışlardır. Yine senet zincirine dayalı olarak işleyen nakletme merkezli rivâyet sistemi geçerlidir; ancak bu safhada tefsir ana çatısı altında toplanan rivâyetler eserlerde bir araya getirilmiştir. Zâten bu tür çalışmalar müstakil bir tefsir kitabından ziyade hadis kitaplarının babları tarzında vücut bulmuşlardır.[288]

Diğer bir safha ise derlenen rivâyetlerden de istifade edilerek müstakil tefsir kitaplarının ve Kur'ân'ın anlaşılmasına yönelik farklı müstakil çalışmaların kaleme alındığı bir safhadır. Bu safhayı tefsirin bir ilim olarak tedvin edildiği safha da sayabiliriz. Bu safhayı daha önceki safhadan ayıran özellik bu dönemde verilen eserlerin yapısındadır. Önceki safhada sadece senet zincirine endeksli bir rivâyet esası varken bu safhada sadece rivâyetlerin nakli yoktur. Rivâyetler yanında kavillerin tevcihi ve bazısının bazısına tercihi de söz konusudur. Ayrıca arabî ilimlerin imkanlarından da istifade edilmektedir; özellikle irap vecihleri üzerinden lafızların, ibarelerin, ayetlerin manaları üzerine fikir yürütülmektedir. Ayetlerden ahkâm istinbatı da bu dönem tefsirlerinin hususiyetleri arasında yer almaktadır.[289] Bu safhada tefsirleri ile Abdurrezzâk b. Hemmâm, İbn Ebi Hâtim, İbn Hibban ve özellikle İbn Cerîr

---

[287] bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 65-67.

[288] bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 67-69.

[289] Taşköprîzâde bu ayırıcı vasfı tefsir ilmi tarihinin bir özetinin sunulduğu, Ulûmu'l-Kur'an'dan "İlmü ma'rifeti tabakâti'l-müfessirîn" başlığı altında işaret etmektedir, bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 547.

Taberî; *Müfredâtü'l-Kur'ân, Efânînü'l-Belâğa* gibi Kur'ân'a yönelik çalışmaları ile Râgıb İsfehânî öne çıkan müfessirlerdir.[290]

Diğer bir safha senetlerin hazf edildiği safhadır. Hemen hemen önceki safhada yazılan tefsirlerle aynı diyebileceğimiz bu safhanın ayrıcı vasfı senetlerin hazf edilmesidir. Ancak bu hazf işlemi rivâyetler hususunda derinleşmiş ve senetleri bilme noktasında temâyüz etmiş âlimler, müfessirler tarafından yapıldığı için sahih-zayıf rivâyetlerin karışmasına fırsat verilmemiştir. Her ne kadar tefsir eserleri senetlerden boşaltılmış ise de Kur'ân'ı anlama yönündeki faydalarından, faydalı konumlarından daha sonraki dönemlerde görüldüğü gibi uzaklaşmamışlardır. Taşköprîzâde'nin ifadesiyle "esânîdi mahzûf, fevâidle meşhûn tefsirler" kaleme alınmıştır. Ayrıca *İ'râbu'l-Kur'ân, en-Nâsih ve'l-Mensûh, el-İşâre fî Garîbi'l-Kur'ân, el-Muvazzah fi'l-Kur'ân ve Meânîhi* gibi Kur'ân'ın anlaşılması yönünde muhtelif konularda, meselelerde, ilimlerde yapılan çalışmalar artmıştır. Taşköprîzâde'nin özellikle böyle bir safhaya işaret etmesinin sebebi, bu safhadan sonra gelen safhada tefsir ilmi için menfi durumların ortaya çıkmasında bu safhada gerçekleştirilen hazf işleminin önemli bir müessir olmasıdır, denebilir. Bu safhanın meşhur müfessirleri ise şunlardır: Ebu İshâk Zeccâc, Ebu Ali Fârisî, Ebu Bekir Nakkâş, Ebu Cafer Nehhâs, Mekkî b. Ebi Tâlib, Ebu Abbâs Mehdî.[291]

Taşköprîzâde, buraya kadarki safhaların selef metodunun/tarikinin ortaya koyduğu tefsir safhaları olduğunu ifade eder ve selef metodunu "sahih senetler ve sağlam tarikler ile birlikte bir âlimin kendi büyüğünden nakletmesi üzerine dayalı tefsir faaliyeti" olarak tarif eder.[292] Taşköprîzâde bu noktaya özellikle dikkat çekmektedir; çünkü bundan sonra ortaya çıkan tefsir yönelimleri iyiden iyiye farklılaşmış ve tefsir ilmi aleyhine işleyen yaklaşımlar ortaya çıkmıştır.

Diğer bir safha da tefsir yönelimlerinin, yaklaşımlarının farklılaştığı, çeşitlendiği, zenginleştiği özellikle rey ile tefsirin ivme kazandığı bir safhadır. Bu safhada tefsir ilminin

---

[290] bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 69-71; Bu ve buraya kadarki safhalar üzerine yapılmış bir tefsir tarihi çalışması için bk. Koç, Mehmet Akif, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri: İbn Ebi Hatim Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi,* Ankara 2003.

[291] bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 71-75.

[292] bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 75.

tezahürleri yani Kur'ân'ı anlama adına ortaya konan çalışmalar, muhtevaca genişlemiş, farklı ilim dallarının sunduğu imkanlardan istifade etmişlerdir. Öyle ki bu durum tefsiri hemen bütün bir İslam kültürünün, İslam düşüncesinin, İslam bilimlerinin muhassalası olacak kadar muhtevaca genişlemesine sebep olmuştur. Ayrıca rivâyet metoduyla dirâyet metodunu mezceden tefsirler kaleme alınmıştır.

Taşköprîzâde bu safha içerisinde üç noktaya dikkat çeker: 1. Tefsire asılsız şeylerin karışması, 2. Farklı ilim dallarına hasredilmiş tefsir çalışmalarının yapılması, 3. Tarih içerisinde, sahip olduğu önemli vasıflardan dolayı rağbet görmüş tefsir çalışmalarının nazar-ı dikkate sunulması.

Bu safha içinde Taşköprîzâde'nin ilk dikkat çektiği nokta tefsire asılsız şeylerin karışmasıdır. Buna da ilk önce senetlerin kaldırılması ile sahih ve zayıf rivâyetlerin birbirine karışması sebep olmuştur. Müfessirler senetleri ihtisar ederek kavilleri sahiplerine ve râvilerine nisbet etmeksizin nakletmeye başlamışlar; böylece tefsire bir takım uydurma rivâyetler, asılsız görüşler girmiş, sahih-alîl birbirine karışmıştır. Bu tefsirlere bakanlar onlardaki nakillerin hepsinin sahih olduğunu zannetmişler ve yanlış zan sonucu, tefsirler yanlış bilgi ve görüşlerin işgaline maruz kalmıştır.[293]

İkinci dikkat çektiği nokta ise farklı ilim dallarına hasredilmiş tefsir kitaplarının kaleme alınmasıdır. Dil bilimlerine dayalı çalışmalar yapıldığı gibi, tarihe dayalı tefsirler de yazılmıştır. Sanki bir fıkıh kitabı imiş gibi baştan sona sadece fıkıh konularını işleyen, ayetleri sûfîlerin ortaya koyduğu düşünceler açısından yorumlayan, Kur'ân'ı anlamak için aklî ilimlerin verilerinden istifade eden hatta kendi batıl mezheplerini, fâsit görüşlerini Kur'ân'la temellendirmek maksadıyla ayetleri yorumlayan tefsir çalışmaları telif edilmiştir. Taşköprîzâde tüm bu tefsir çeşitlerini sırasıyla şöyle isimlendirmektedir: Nahvî, Ahbârî, Fakîh, Ulûm-u akliye sahibi, Mübtedi', Mülhid, Kelam-ı Sûfîyye tefsir çeşitleri.[294]

---

[293] bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 75; Bu safhada ortaya çıkmış asılsız tefsirlerin tetkikini konu edinen bir çalışma için bk. Aydemir, Abdullah, *Tefsirde İsrailiyyat: Hicri 6. Asrın Başına Kadar*, İstanbul, 1992.

[294] bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 75-81.

Nazar-ı dikkati celbeden diğer bir nokta ise tefsir literatürünün zenginliğini ortaya koymaktadır. Taşköprîzâde bu kısımda tefsir literatürü içerisinde öne çıkmış veyahut Taşköprîzâde açısından kıymet ve ehemmiyet arz eden eserleri ve müfessirlerini tanıtmaktadır. Taşköprîzâde, tefsir literatürünün en önemli çalışmalarını kapsamları, muhteva zenginlikleri itibariyle üçe taksim ederek tanıtmaktadır. Bu taksime göre kısa tefsirler vecîz/muhtasar; orta seviyede tefsirler vasît/mutavassıt; geniş tefsirler basît/mebsût tefsirlerdir. Bu literatür içerisinde Taşköprîzâde'nin değindiği tefsirlere örnek vermek gerekirse şunları sayabiliriz[295]: İmam Mâtüridî'nin *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'ı, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı, Beğavî'nin *Meâlimü't-Tenzîl*'i, Kevâşî'nin *et-Tefsîru'l-Kebîr*'i, Kadı Beyzâvî'nin *Envâru't-Tenzîl*'i, Burhaneddin Sefaksî'nin *İ'râbu'l-Ku'an*'ı, Kuşeyrî'nin *Letâifü'l-İşarât*'ı, İbn Akîl'in *ez-Zahîre*'si, İbn Teymiye'nin *Tefsîr*'i, Fahreddin Râzî'nin *et-Tefsîru'l-Kebîr*'i, Necmeddin Dâye'nin *Tefsîr-i Beşîr*'i, Sadreddin Konevî'nin *Tefsîru'l-Fâtiha*'sı, Molla Şemseddin Fenârî'nin *Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha*'sı ve diğer tefsir çalışmaları…[296]

E. Tefsir Çeşitleri

Taşköprîzâde, tefsir tarihini konu edindiği kısımda tefsir tarihi boyunca ortaya çıkan tefsir eserlerinin farklılaşmasına, çeşitlenmesine işaret etmektedir. Bu işaret esnasında tarih içerisinde tefsir olarak kaleme alınmış bazı eserleri tenkit etmektedir. Onun bu tenkidi bir anlamda tarih boyunca görülen tefsir tezahürlerine, ortaya çıkan tefsir çeşitlerine de yer vermesine fırsat tanımıştır.

"İmdi malum ola ki tarik-i mezkur tarîka-i seleftir ki tefsiri kâbiran an kâbirin nakil tarîki ile îrad ve onunla beyan-ı mana-yı maksud edeler, nakilde esânîd-i sahîha ve tarîk-i mutkine-i sarîha ile" diyerek selef-i salihînin tefsir tarikinin izahını bu ifadelerle bitirdikten sonra Taşköprîzâde'nin bazı tefsir eserlerine yönelik tenkidi şöyledir: "Bir kavim dahi (tefsir eserleri) tasnif etmişlerdir ki ulûmdan bir mikdarın bâri' ve müteferrid ve nicesini tahsilden fâriğ ve mütecerrid olup kitabını, tab'ına galip olan fünûn ile meşhûn edip mahareti olan

---

[295] bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 85-112

[296] Tefsit tarihi kısmı için bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 54-112; ayrıca tefsir tarihi hakkında verilen bilgileri krş. Süyutî, *İtkân*, s. 2325-2347; Zerkanî, *Menâhilü'l-İrfan*, 1995, II, 12-38; Çetin, Mustafa, *Tefsirde Dirayet Metodu*, tsz, s. 26-122; Aydüz, Davut, *Tefsir Tarihi Çeşitleri ve Konulu Tefsir*, 2. bs. İstanbul, 2004 s. 43-62.

üzere iktisar ve sâirine adem-i taarruz ile ihtisar eylemişlerdir. Sanki o Kur'ân-ı azîm Hazret-i Rabbi Zi'l-Celâl'den ancak o ilim için inzal olunmuştur. Maa-hâzâ bir muktezâ-yı kerime " bu Kitab'ı da sana, her şey için bir açıklama (…) olarak indirdik" (Nahl 16/89) câmi-i ulûm-u evvelîn ve âhirîn ve gencine-i maârif ve esrâr-ı Rabbü'l-âlemîn'dir."[297]

Kur'ân'ı her şey için açıklayıcı ve her meseleyi câmi bir kitap olarak gören Taşköprîzâde'ye göre Kur'ân'ın; tefsir adı altında tek bir alana, bir ilmi disiplinin dar sahasına, müfessirin maharetli olduğu bir konuya hasredilmesini doğru bulmamaktadır. Halbuki tefsir tarihi içerisinde bunun çokça tezahürleriyle karşılaşılmıştır. Bir kısım âlimler, Kur'ân için kaleme aldıkları tefsirlerini ilimler içerisinde uzmanlaştıkları ilim dalıyla, özel ilgi geliştirdikleri dar bir sahayla, derinleştikleri herhangi bir mevzuyla sınırlamışlar; tefsirde hasr ve iktisara yani kısıtlamaya gitmişlerdir. Taşköprîzâde'nin ifadesiyle "ilimlerden birinde maharet kesbetmişler; Kur'ân'da her şey için açıklama olduğu halde sanki Kur'ân sadece o bir tek ilim için nazil olmuş gibi, kitaplarını tabiatlarına galip gelen fenle doldurmuşlar, tefsirlerini kabiliyetli oldukları alana hasretmişlerdir."

Tefsir çeşitlerine geçmeden önce yanlış anlamaya mahal vermemek için belirtmeliyiz ki Taşköprîzâde sahih olduktan sonra hiçbir tefsir çeşidine karşı değildir. Karşı olduğu Kur'ân tefsirinin bir ilme, bir alana tahsis edilip Kur'ân'ın umman hazinesinin sınırlandırılması, daraltılmasıdır.[298]

Taşköprîzâde'nin yukarıda sunduğumuz çerçeve içerisinde işaret ettiği tefsir çeşitleri ise şunlardır:

Taşköprîzâde, tefsir çeşitlerine yönelik getirdiği tenkide, tefsir tarihini işlediği kısım içerisinde yer verdiği için tefsir çeşitlerini de tarihî süreçte ortaya çıkışlarını dikkate alarak vermiştir, denebilir. Bu sebepten Taşkprülüzade, ilk olarak rivâyet tefsirine işaret etmiştir. Bu tefsir çeşidi selef ulemasına ait bir tefsir yoludur. Sahih senet ve sağlam tarik ile nakletme/rivâyet esasına dayanır. Taşköprîzâde'nin selef dönemi rivâyet tefsirine herhangi bir tenkidi yoktur; ancak daha sonraki dönemlerde ortaya konulan rivâyet tefsirlerini tenkit

---

[297] bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 75; Mehmed Ef., *Mevzûât*, I, 535.

[298] bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 75-81; Mehmed Ef., *Mevzûât*, I, 535-543.

etmiştir. "Müteahhirînden bir taife" der Taşköprîzâde, "telif ettikleri tefsirlerde senetleri ihtisar ettiler, kavilleri noksan naklettiler. Böylece tefsirlere bazı şeyler girdi ve rivâyetlerin sahihi alîli ile karıştı. Sonra aklına bir fikir gelen onu beyan eder, hatırına bir şey gelen ona itimat eder oldu. Sonra da bu nakledilen fikirlerin, kavillerin bir aslı var zannettiler de bu hususta tâbi olunması gereken selef-i salihînden vârit olanı yazmaya yönelmediler." Taşköprîzâde bu duruma Süyutî'nin sözünü delil getirir: "Allah Teâlâ'nın "gazaba uğramışların ve sapmışların yoluna değil" (Fâtiha 1/7) buyruğunun tefsiri hakkında on kavil gördüm. Halbuki bu makamda Peygamber (s.a.s.), bütün sahâbe ve tâbiînden vârit olan 'Yahudi ve Hıristiyanlardan başkası değildir' hatta İbn Ebi Hâtim 'bu hususta müfessirler arasında herhangi bir ihtilaf bilmiyorum' demiştir."[299]

Tefsir çeşitlerinden ikinci sırada 'nahvî tefsir' dediği tefsirler gelmektedir. Günümüzde tefsir çeşitleri içinde lugavî tefsir olarak kabul gören tefsir türüdür. Taşköprîzâde'ye göre bu tefsirlerde iraptan başka bir şey yoktur. Kur'ân'daki cümlelerin, lafızların irap açısından muhtemel vecihlerini çoğaltmaktan başka bir şey yapmazlar. Hatta uzak bir ihtimalle ancak söz konusu edilebilen irap ihtimallerini bile mevzu bahis ederler. Nahiv kaidelerini, meselelerini, tartışmalarını naklederek tefsirleri bunlarla doldururlar. Zeccâc'ın *Meânî'l-Kur'ân*'ı, Vahidî'nin *el-Basît*'i, Ebu Hayyân'ın *el-Bahru'l-Muhît*'i ve bu tefsirinin *en-Nehr* adlı muhtasarı bu kabil tefsirlerdir.[300]

Sonra Taşköprîzâde'nin zikrettiği tefsir türü 'ahbârî tefsir' dediği kıssaları, ibretli tarihi olayları içeren tefsir türüdür. Etraflıca kıssaları ele almakla, seleften haberleri işlemekle, meşgul olan bu tefsirler, sahih olsun batıl olsun her türlü kıssalara, haberlere yer verirler. Sa'lebî'nin tefsiri bu türe örnektir.[301]

Sonra Taşköprîzâde kısaca 'fakîh/fıkhî tefsir'e işaret eder: Bu tür tefsirlerde neredeyse tamamen fıkıh söz konusu edilmektedir. Ayetle bir ilgisi olmayan fıkhî füru delillerin

---

[299] bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 75; Mehmed Ef., *Mevzûât*, I, 535.

[300] Lugavî/Nahvî tefsirin yeri ve önemiiçin bk. Karagöz, Mustafa, *Dilbilimsel Tefsir Ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı*, Ankara 2010.

[301] bk. Cerrahoğlu, İsmail, "es-Sa'lebî ve Tefsiri", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, Ankara 1980, sy. 4, s. 55-60.

ikâmesine çalışılmakta ve muhalif delillere cevaplar verilmektedir. Bu alanda en meşhur örnek Kurtubî'nin *Câmiu'l-Beyân* adlı ahkâm tefsiridir.[302]

Sonra Taşköprîzâde'nin 'sâhib-i ulûm-u akliyye tefsiri' dediği tefsir türü gelmektedir. Aklî ilimlere ziyadesiyle önem verilmiş ve Kur'ân ayetleri metafizik, astronomi, tıp gibi aklî ilimlerin verileriyle tefsir edilmiştir. Bu yüzden de 'aklî ilimler sahibi tefsir' için örnek teşkil eden tefsirler -özellikle Fahreddin Râzî'nin *Mefâtihu'l-Ğayb* adlı eseri- hakîmlerin ve filozofların sözleri, görüşleri ve emsali veriler ile dolmuştur. Bir mahalde bir hususdan diğer bir hususa pek çok meseleler çıkarmışlar, Kur'ân bağlamından uzaklaşmışlardır. O kadar ki bu tefsir çeşitlerine hasr-ı nazar eden kişi, hayretle, şaşkınlıkla ortaya konan yorumların ayetle uyum içerisinde olmadığına, ayete mutabakatsızlığına hükmeder. Nitekim Ebu Hayyân, "İmam Fahreddin Râzî, tefsirinde çok şeyler toplamıştır ki tefsir ilminde bunlara ihtiyaç yoktur. Bu yüzden bazı âlimler demişlerdir ki: Onun tefsirinde her şey vardır, tefsir yoktur" diyerek aklî ilimlere hasredilmiş tefsirin zaaf noktasına işaret etmiştir.

Bu tefsir türü günümüzde bilimsel tefsir olarak anılmaktadır. Tezin ikinci bölümünde izah ettiğimiz gibi klasik dönemde ilimler üst kategoriler altında toplanıyordu. Akıl yoluyla ve varlık hakkında araştırma yapan ilimlerin hepsi, aklî/felsefî/hikemî ilimler kategorisi içerisinde yer alıyordu. Tıptan astronomiye, fizikten metafiziğe, biyolojiden psikolojiye akıl yoluyla ve varlık hakkında araştırma yapan bütün ilimler bu kategori altında taksim ediliyordu. Dolayısıyla Taşköprîzâde'nin 'sâhib-i ulûm-u akliye tefsiri' dediği tefsir türü, günümüzde bilimsel tefsiri karşılamaktadır. Bu ifadeden günümüzde 'felsefî tefsir' diye anılan tefsir türü anlaşılmamalıdır, maksat bilimsel tefsirdir.[303]

Sonra işaret edilen tefsir çeşidi ise 'mübtedi'/bidatçı tefsirdir'. Bu tefsir türünün amacı Kur'ân'ı açıklamak değil ayetleri tahrif edip mensup olduğu fâsit mezhebine uydurmaktır, fâsit görüşlerinin seviyesine indirgemektir. Öyle ki fâsit görüşlerini Kur'ân ile temellendirme

---

[302] Fıkhî tefsir hakkında bk. Güngör, Mevlüt, *Kur'an Tefsirinde Fıkhî Tefsir Hareketi ve İlk Fıkhî Tefsir*, İstanbul, 1996.

[303] Bu tefsir çeşidine dair günümüz çalışmaları için bk. Güllüce, Veysel, *Bilimsel Tefsirde Usûl*, İstanbul, 2007; Çelebi, Hind, *Farklı Yaklaşımlar ve Örnekler Işığında Kur'ân-ı Kerim'in Bilimsel Tefsiri*, İzmir, 2008; Çelik, Ömer, *Tek Kaynak İki Irmak: Kur'an'dan Teknolojik Yansımalar*, İstanbul, 2009.

(!) gayreti içerisinde olan bidatçı, ne zaman aklına uzaktan uzağa anormal bir fikir gelse, kalbinde ayetin anlamından çok uzak, gayet alakasız bir görüş parlayıverse hemen ona sarılır, ondan istifade eder; hevasından aklına gelen manaları ifade edecek bir yer bulduğunda hemen onları tefsir olarak kaydeder. Örnek olarak Taşköprîzâde, Bulkınî'nin bir nakline yer verir: Bulkınî'nin ifade ettiğine göre *Keşşâf* tefsirinde "Kim cehennemden uzaklaştırılıp cennete konursa o, gerçekten kurtuluşa ermiştir." (Âl-i İmrân 3/185) ayetinden çıkarılan mana için mutezilenin görüşüne uygun olarak 'en büyük kurtuluş cennete girmektir' denilmekte, rü'yetullah inkar edilmekte ve hakikate muhalif olduğu halde ayet bu görüşe delil olarak gösterilmektedir.[304]

Sonra diğer bir tefsir çeşidi ise 'mülhid/ilhadî tefsir'dir. Taşköprîzâde'ye göre böyle bir tefsire yönelenler küfür ve ilhad içindedirler, Kitab'ında söylemediği şeyi Allah'a izafe ederek Allah'a iftira eden kimselerdir. "İn hiye illâ fitnetüke: Bu iş, senin imtihanından başka bir şey değildir." (A'raf 7/155) ayetinden 'Kullarına Rablerinden daha zararlı bir zât yoktur' yorumunu çıkaran bazılarının bu görüşü ilhadî tefsire örnek olarak gösterilebilir. "İki denizi birbirine kavuşmak üzere salıvermiştir. (…) İkisinden de inci ve mercan çıkar." (Rahman 55/19, 22) ayetleri için yapılmış şu yorumlar da yine bu kabil örnekler arasındadır: Bu ilhadî tefsire göre 'bahreyn'den kasıt Hz. Ali ve Hz. Fatıma, 'el-lü'lüü ve'l-mercan'dan kasıt da Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'dir. Bu tefsir içerisinde huruf-u mukattaaya yönelik yorumlar da yapılmıştır. Mesela "Elif, Lâm, Mîm" için şöyle bir yorum yapılmıştır: Elif: Allah Muhammed (s.a.s.)'i peygamber olarak gönderdi; Lâm: İnkarcılar O'nu kınadılar ve inkar ettiler; Mîm: İnkarcılar birsam hastalığına müpteladır. Taşköprîzâde, bu tefsir çeşidi için diğerlerine kıyasla daha fazla örnekler sunmuştur. Bu tür tefsir Peygamber (s.a.s.)'in "Ümmetim içinde bir topluluk vardır ki Kur'ân'ı okurlar da onu koyunun dağıtıp saçması gibi dağıtıp saçarlar, doğru olmayan bir şekilde yorumlarlar." diyerek işaret ettiği topluluğun tefsir yoludur. Yine Peygamber (s.a.s.)'e uzanan bir senet olmaksızın, selefe dayanan bir nakil olmaksızın, şer'î usûle ve dinî kaidelere riayet etmeksizin yapılan tefsirler de bu kabil tefsirlerdir. Bu tür bir tefsire örneklik teşkil eden en ilginç yorumları, Mahmud b. Hamza

[304] Konu hakkında bir çalışma için bk. Zehebî, Muhammed Seyyid Hüseyin, *Kur'an-ı Kerim Tefsirlerinde Hurafe ve Bid'atlar*, trc. Nurettin Demir, İstanbul, 1984.

Kirmânî *el-Acâib ve'l-Ğarâib* adlı avama göre acayip selefe göre garip kavilleri topladığı iki ciltlik tefsirinde vermektedir. Ancak bunlar inkarcı görüşlerdir, onlara itimat edilemeyeceği gibi zikredilmesi de caiz değildir, sadece halkı sakındırmak için bu görüşler, yorumlar zikredilebilir.[305]

Sonra 'sûfî tefsir'den bahsedilmektedir. Taşköprîzâde, bu tefsir türünün izahına "sûfîyyenin Kur'ân hakkındaki kelamı tefsir değildir" diyerek başlar ve böyle söylemesinin sebebini İbn Salâh'tan yaptığı bir nakille izah eder. Ancak Taşköprîzâde, sûfî tefsire karşı olmadığı gibi sûfîlerin Kur'ân'ı tefsirlerini tamamen yok sayıyor da değildir. Bu yüzden Nesefî'nin *Akâid*'inden ve Teftazânî'nin bu esere şerhinden yaptığı nakillerle sûfî tefsirin sınırlarını çizmeye, sûfî tefsiri mübtedi' ve mülhid tefsirden ayıracak kriterleri ortaya koymaya çalışır. İmam Gazzâlî'den yaptığı nakille ise sûfî tefsirden maksadın ne olduğunu, sûfî tefsirin ne demeye geldiğini açıklamaya çalışır.

İbn Salâh'a göre Kur'ân etrafında, Kur'ân hakkında veya Kur'ân'dan hareketle söylenmiş sûfî sözleri önemli açıklamalardır; ancak tefsir değillerdir. İbn Salâh *Fetâvâ*'sında müfessir imam Ebu'l-Hasan Vâhidî'nin "Ebu Abdurrahman Sülemî *Hakâiku't-Tefsîr* diye bir eser tasnif etmiştir ki şayet bunun tefsir olduğuna itikat etmişse o küfre düşmüştür" sözünü izaha çalışır ve böylece sûfîlerin Kur'ân çevresindeki, çerçevesindeki sözlerine nasıl bakılması gerektiğine işaret eder. Buna göre kendilerine güvenilen veli zâtlara hüsn-ü zan ile bakılır. Onlar Kur'ân'a dair bir şey söylemişlerse bunu Kur'ân'ın tefsiri olarak söylememişlerdir, kelimeleri açıklama yoluna gitmemişlerdir. Şayet bir tefsir olarak, Kur'ân kelimelerinin şerhi olarak bu sözlerini dile getirmiş olsalardı bâtıniyye mezhebine uymuş, bâtınîler, mülhidler gibi bir yol tutmuş olurlardı. Belki maksatları "en-nazîr yüdrakü bi'n-nazîr: bir şey ancak dengi ile idrak edilir" fehvasınca Kur'ân'ın vârit olduğu şeye denk bir söz söylemektir. Ama yine de keşke böylesine anlaşılması güç karışık sözleri söylemeselerdi; çünkü insanların kalpleri bunlardan etkilenmekte ve bazıları anlamadıkları gibi vehim ve iltibasa düşmektedirler.

---

[305] bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 75-81; Mehmed Ef., *Mevzûât*, I, 535-543. Hem bidatçı hem ilhadî tefsir hakkında bir çalışma için bk. Candan, Abdülcelil, *Kur'ân Tefsirinde Sapma ve Nedenleri: Tefsire Sokulan Bid'at Hurafe ve Tahrifat*, İstanbul, 2000.

Akâid-i Nesefiyye ve şerhinden yapılan nakillerde ise Ömer Nesefî'nin ve Allâme Teftazânî'nin görüşlerinden hareketle sûfî tefsirin sınırları çizilmeye çalışılmıştır. Buna göre naslar zâhirlerine göredirler. Tefsir ise nassın zâhirine muhalif ve şeriata asla zıt olamaz, şayet yapılan yorum, muhalif ve zıt ise o tefsir, naslar zâhirlerine göre değil bâtınlarına göredir diyen bâtıniyyenin ve mülhidlerin tefsiri gibi olur. Bununla beraber bazı derin ince meseleler, gizli ve sırlı işaretler vardır ki sadece erbâb-ı sülûka açılır ve bu gizli işarî manalarla zâhir olan murat mana birbirine mutabık, muvafıktır. Bu da kemal-i irfan, mahz-ı imandır.

İmam Gazzâlî'den yapılan nakillerle de sûfî tefsirin temelendirilmesi ve çerçevesi çizilmektedir. Buna göre Kur'ân'ın bir zâhiri bir bâtını ve her haddinin matlaı vardır. Kur'ân'ın bâtınını yok sayıp sadece zâhirine önem verenler haşeviyye mezhebindendir; Kur'ân'ın zâhirini görmezden gelip manayı sadece bâtınına hasredenler ise bâtıniyye mezhebindendir. Bu her iki grup da âleme tek gözle nazar eden aklı kısa kimselerdir. Zira gayet açıktır ki her zâhirin bâtını, her cismânî âlemin misalî âlemi vardır. İnsan da zâhir ve bâtından mürekkeptir: bir tarafı cismânî âlemden zâhire bakan kesif bedeni; bir tarafı ruhânî âlemden bâtına bakan latif ruhu. İnsanın tekmil ve terbiyesini amaç edinen Kur'ân'ın ise insanın bu iki yönünden herhangi birini ihmal etmesi düşünülemez. İnsanın kemali iki yönünün beraberce işlemesi ile mümkünse kelamın kemali Kur'ân da muhatap edindiği insanın bu iki yönünü dikkate alacaktır. Burada bir örnek verilir: Hz. Musa'ya hitap eden "Hemen pabuçlarını (na'leyk) çıkar!" ayetinin zâhir ve bâtın olmak üzere iki anlamı vardır: zâhirî manada doğrudan herkesin anladığı 'ayağa giyilen nesnenin çıkarılması'; bâtınî manada ise 'dünya ve âhiretin terk edilmesi' kastedilmiştir. Bu iki mana birbirini ihlal edecek de değildir.

Taşköprîzâde'nin sûfî tefsirin izahı boyunca vurguladığı bir nokta vardır: Zâhir mana ihmal ve ihlal edilerek bâtın manaya ulaşılamaz. Naslar zâhirlerine göredir. Bu yüzden önce sahih rivâyetler, seleften gelen kaviller, şer'î ve arabî kaideler çerçevesinde zâhir mana elde edilir ve daha sonrasında ancak ehli için bâtın manaya ulaşmak mümkün olur. Taşköprîzâde'ye göre zâhir manaya tevessül etmeden bâtın manaya vasıl olduğunu iddia eden

kişinin, kapıyı aşmadan varacağı yere ulaştığını sanan kişi gibi, gayet asılsız bir iddiada bulunmuş olur.[306]

Son olarak yine ifade etmeli ki Taşköprîzâde sadece 'mübtedi'/bidatçı' ve 'mülhid/ilhadî' tefsir türlerine karşıdır. 'sûfî tefsir' türünün ise bizzât kendisine değil, bu tefsir çeşidi altında şeriat sınırlarının ihlaline ve bâtın mana adına zâhir mananın ihmaline karşıdır. Diğer tefsir çeşitlerinde getirmiş olduğu tenkit Kur'ân tefsirinin bu çeşitlerden birine hasredilip sınırlanmasına karşıdır. Onun tefsir anlayışına göre bir Kur'ân tefsiri ihtiyaç duyulduğu ölçüde ve gerektiğince bütün bu tefsir çeşitlerini ihtiva etmeli sadece birine hasredilmemelidir.[307]

F. Tefsir Metodu

Taşköprîzâde'ye göre müfessirin sahih bir tefsir ortaya koyabilmesi için müfessirin sahip olması lazım gelen bazı hususiyetler vardır: 1. Sahih itikat, 2. Nefse ittibadan ictinap, 3. Sahih nakle itimat, 4. Halis niyet ve sıdk.

Şimdi bunları Taşköprîzâde'nin belirttiği şekilde izah edelim:

Müfessirin sağlam bir itikada sahip olması, sünnete uyması gerekir. Müfessir dinî konularda zayıf ve gevşek olmamalıdır, zira dinî konularda zayıf olan kimseye dünya işlerinde güvenilmez ki âhiret işlerinde güvenilsin; bir âlimden vereceği habere güvenilmez ki Allah kitabının sırlarından verdiği habere güvenilsin. Eğer müfessire mülhid olarak bakılıyorsa ilhadın muktezası fitne ve fesat, hile ve yalan olduğu için asla itimat edilmez. Tıpkı Bâtıniyye ve Râfiziyye mezheplerinin mensuplarınca yapılan tefsirlere itimat edilmediği gibi.

Ayrıca müfessir nefis ve hevasının yolunda gitmemeli, dünyalık arzularına uymaktan sakınlmalıdır. Şayet nefsin arzularına uyarsa bidate ve fesada düşer ve düşürür. Nitekim

---

[306] Sufi/tasavvufî tefsir üzerine yapılmış pek çok çalışma vardır, konu detaylı bilgi için şu esere bakılabilir: Ateş, Süleyman, *İşarî Tefsir Okulu*, Ankara 1974.

[307] Miftâhu's-Saâde'de işlenen tefsir çeşitleri için bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 75-81; Mehmed Ef., *Mevzûât*, I, 535-543. Ayrıca Taşköprîzâde'nin ortaya koyduğu tefsir çeşitlerinin bir mukayesesi için bk. Aydüz, *Tefsir Tarihi Çeşitleri ve Konulu Tefsir*, s. 63-136; Demirci, *Tefsir Tarihi*, s. 211-280.

Kaderiyye mezhebinin durumu budur. Zira Kaderiyyeden biri bir tefsir yazmıştır ki amacı bozuk ve sapık görüşlerini yaymak, insanları nefislerinin kölesi haline getirip doğru yola uymalarını engellemektir.

Müfessir için elzem şartlardan birisi de kendisine ulaşan sahih nakle itimat etmesidir. Uydurma rivâyetlerden de sakınmalıdır. Ayrıca sarih ve sahih nakil dururken reyine, aklına müracaat etmemelidir. Nakil Peygamber (s.a.s.)'den ise ona mutlaka uymalıdır. Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in tuttuğu yol da Peygamber sünnetine tam uygun olduğu için nakil bu ikisine aitse naklin mana ve muradına riayet edilmelidir. Diğer sahâbelerden gelen sahih tefsir rivâyeteleri de tefsir için önemli kaynaklardır. Şayet bu rivâyetler ve kaviller arasında bir çatışma söz konusu olursa istidlal yoluna gidilmelidir. Delil hangisi için kesin ve sabit ise onu kabul etmelidir. Ancak çok açık bir delil yoksa zann-ı gâliple hükmedilmeli ve istidlalin kuvvetlendirdiği tercih edilmelidir.

Müfessir de aranan diğer bir husus da niyetinin halis ve sözünün doğru olmasıdır. Müfessir sadece Allah rızasını maksat edinerek Kur'ân tefsirine yönelmeli, başka amaçlar için tefsiri araç kılmamalıdır. Eğer müfessir dünya nimetleri peşinde koşuyor, dünya menfaatları için Kur'ân'ı kullanıyorsa tefsirine güvenilmez. Zâten müfessirin dünya adına beklentiler içerisinde olması niyetinin, ilminin ve amelinin sıhhatine gölge düşürecektir.[308]

Taşköprîzâde müfessirin Kur'ân'ı tefsir ederken takip edeceği yolu göstermekte ve Kur'ân'ın Kur'ân'la, sünnetle ve sahâbe kavliyle tefsirine vurgu yapmaktadır: Buna göre müfessir, Kur'ân'da bir yerde mücmel olarak ifade edilen hususu Kur'ân'ın diğer kısımlarında aramalıdır. Çünkü Kur'ân'da mücmel işlenen bir husus diğer bir yerde tefsir ve beyan edilmiş olabilir. Yine bir yerde muhtasar olarak bulunan bir konu bir başka yerde geniş olarak ifade edilmiş olabilir. Kur'ân'ın bizzât kendisini izah ve tefsir, beyan ve tafsil ettiği yerleri müfessir araştırmak zorundadır. Nitekim İbn Cevzî Kur'ân'ın bir yerinde mücmel geçip de diğer bir yerinde tefsir olunan ayetlerini topladığı bir kitap telif etmiştir.

Şayet Kur'ân'da mücmel olarak geçen, muhtasar olarak ifade edilen bir lafzı veya ayeti, beyan ve tefsir eden diğer bir ayeti tüm aramalarına, bütün araştırmalarına, onca gayretine

---

[308] bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 536-537; Mehmed Ef., *Mevzûât*, II, 230-232.

rağmen bulamazsa bu defa sünnete başvurur ve sünnetten ilgili yeri tefsir edecek bir şeyler araştırır. Çünkü sünnet şârih-i Kur'ân'dır, Kur'ân'ı izah ve beyan eder. Nitekim Peygamber Efendimiz "Dikkat edin! Bana Kur'ân ve onunla beraber benzeri/misli verildi" buyurmuştur ki 'mislinden/benzerinden' maksat sünnettir. İmam Şâfiî de "Peygamber (s.a.s.) her neye hükmetmişse o Kur'ân'dan anladığıdır." diyerek Peygamber Efendimizin verdiği hükümleri Kur'ân'ın bir tefsiri olduğuna işaret etmiştir.

Eğer müfessir Kur'ân'ın tefsiri için sünnette de bir şey bulamazsa sahâbe kavillerine müracaat eder. Çünkü onlar nüzûl dönemindeki durumları, nüzûlün tarihî bağlamını müşahede ettiklerinden ve anlayışlarını, doğru bilgilerini ve salih amellerini Kur'ân'a tahsis ettiklerinden Kur'ân tefsirini en iyi bilen kimselerdir. Hâkim *Müstedrek*'inde "Vahiy ve tenzile şahit olan sahâbe tefsirinin füru meselelerde hüküm hakkı vardır" diyerek sahâbe kavlinin Kur'ân ve sünnetten sonra Kur'ân hakkında hüküm verme yetkisine sahip olduğunu vurgulamıştır.[309]

Taşköprîzâde, Zerkeşî'nin görüşünü naklederek yukarıdaki izahlarına bir açılı getirmektedir, buna göre:

Kur'ân' ı tefsir etmeye meyledenin bilmesi lazım gelen dört usûl ve esas vardır. Bunlardan ilki Peygamber Efendimizden yapılan nakildir. Yani sünnettir, hadislerdir. Bu müfessir için en güzel ve sağlam yoldur. Bu usûl her bakımdan doğru ve makbuldür. Müfessirin bu usûlü tefsirinde kullanırken dikkat edeceği nokta sahih rivâyetleri zayıf ve mevzu hadislerden ayırarak sahihlerini tercih etmektir. Nitekim üç konunun esası olmadığını söyleyen Ahmed b. Hanbel 'megazî, melâhim ve tefsiri' saymaktadır. Demek ki tefsir adı altında rivâyet edilenlerin pek çoğu zayıf veya uydurma olabilmektedir ve müfessirin bu duruma dikkat edip sahih rivâyetleri bulup kullanması gerekir.

---

[309] Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 535-536; Mehmed Ef., *Mevzûât*, II, 230. Taşköprîzâde ilhadî tefsiri tenkit ederken de bu usûl ve esaslara vurgu yapmaktadır: "Ve yine bu kabildendir şunlar ki Kur'an'da tekellüm ederler, bir sened-i mutemed aleyh veyahut seleften bir nakl-i muavvel aleyh olmadın ve riayet-i usûl-ü şer'iyye ve zabt-ı kavâid-i diniye olmadın." bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 77; Mehmed Ef., *Mevzûât*, I, 537.

İkinci usûl ve esas sahâbe kavlidir. Zira sahâbe kavli merfû' derecesinde bir rivâyettir ve Peygamber (s.a.s.)'den sonra Kur'ân hakkında konuşmaya ayetler üzerine açıklama yapmaya en kıdemli olanlar sahâbelerdir.

Üçüncü usûl ve esas lügattir, dildir. Kur'ân Arapça nazil olduğu için müfessir tefsirinde arap dilinin kaidelerine uymak ve lügat ilminin kendisine sunacağı manaları dikkate almak durumundadır.

Dördüncü usûl ve esas ise kelamın manasına ve şeraitin gereklerine uygun olarak tefsir etmektir. Müfessir ilk üç esasa riayet ettiği halde sarih bir açıklamaya ulaşamazsa son olarak elde ettiği bilgilerden hareketle reyine göre tefsir eder. Nitekim sahâbeler de bir ayetin manalarında ihtilafa düştüklerinde kendi reylerine göre tefsir etmişlerdir. Peygamber Efendimizin İbn Abbâs'a "Allahım! Onu dinde fakîh kıl ve ona tevili öğret." duası bu tür tefsire esas teşkil eden bir delil hükmündedir.[310]

Taşköprîzâde Ahmed Efendi, açık bir şekilde kendi tefsir metodunu şöyle ortaya koymaktadır:

Müfessirin açıklamalarının, tefsirini yaptığı ayete uygun olması için çok sıkı bir araştırma yapması gerekir. Bu durumda müfessir, tespit edilen mananın izahında ihtiyaç duyulandan eksik veya maksada uygun olandan fazla tefsir etmekten kaçınmalıdır. Yani ayetin tefsiri olarak ne söylenmesi gerekiyorsa onları izah etmeli ve amaçsız olarak boş yere sözü uzâtmamalıdır. Ayrıca asıl manadan uzaklaşmaktan ve hak yolundan, doğru metodundan sapmaktan da sakınmalıdır. Ayriyeten hakikî ve mecâzî manalara riayet etmesi, terkibe ve kelamın sevk olunduğu maksada riayet etmesi gerekir. Yani müfessir manayı tespite çalışırken ayet(ler)in içinde yer aldığı bağlama ve Kur'ân bütünlüğüne dikkat etmelidir.

Müfessir tefsirini "lafız cihetinden" ve "mana cihetinden" olmak üzere iki cihetten ortaya koymalıdır: Lafız cihetinden tefsir ederken önce müfretler hakkında açıklamalarda bulunmalı sonra terkipler hakkında açıklamalarda bulunmalıdır. Mana cihetinden tefsir

---

[310] Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 540; Mehmed Ef., *Mevzûât*, II, 235-236.

ederken önce dinî hükümleri ortaya koymalıdır sonra ayetteki hakikatleri ve işaretleri beyan etmelidir.

Taşköprîzâde bu izahlarını şöyle açmaktadır:

Müfessir Kur'ân'ı tefsir etmeye ilk olarak lafızlardan başlar ve dolayısıyla lafzî ilimlerle/lafızla alakalı ilimlerle tefsirine ilk adımı atar. İlk önce müfret lafızları ele alır sonra terkipleri. En başta lügat ilminin verilerini dikkate alarak lafızların manalarını tahkik etmekle işe başlar, yani lafızların arap dilinde ne anlama geldiğini ortaya koyar. Sonra tasrif/sarf ilminin verilerinden hareketle lafızların bina ve sîğalarını, iştikak ilminin verilerinden hareketle lafızların köklerini ve türevlerini tetkik eder. Tüm bunlar gerçekleştikten sonra sıra terkiplere gelir ve müfessir tefsirine konu olan ayeti, terkipler (yani lafızların bir araya gelerek oluşturduğu bütünlükler, ibareler, ifadeler ve cümleler) açısından açıklamaya çalışır. Dolayısıyla nahiv ve belagat ilimlerinden istifade ve istimdat eder. Önce nahiv ilmi vasıtasıyla terkiplerin irabını tespit eder. Sonra sırasıyla meânî, beyan ve bedî' ilimlerinden hareketle terkiplerin özelliklerini, üslup ve mana inceliklerini, edebî güzelliklerini ve nihayet murat manayı tespit ve izaha çalışır.

Terkipler üzerindeki tetkik ve tahkiki bitince nüzûl ortamını ve nüzûl sebebini bilmeyi sağlayacak kadar asr-ı saadette yaşanmış tarihî olaylardan bahseder. Asr-ı saadette yaşanmış, ayetlerin nüzûlüne sebep olmuş kıssaları ve haberleri zikreder ki tefsirine çalışılan ayet(ler) daha iyi anlaşılsın. Bu noktada müfessir, nakledilen haberlerin sahih olmasına âzamî dikkat göstermelidir. Verdiği bilgiler kıssacıların ve ahbârcıların anlattıklarına değil, doğru, güvenilir bilgi kaynaklarına dayanmalıdır.

Müfessir, lafızlarla ve tarihî bağlamla ilgili tetkikini bitirdikten sonra mana cihetinden araştırma ve açıklamasına başlar. İlk olarak şer'î ahkâmın istinbâtına yoğunlaşır. Şer'î ahkâmı yani fıkhî, itikadî, ahlakî hükümleri ayetlerden hareketle tespit etmeye çalışır. Bu aşama Kur'ân'ın hayata yansıtılması, ilahî hitabın hayata müdehalesinin tezahürü için önemlidir. Zira istinbat ameliyesi ile Kur'ân'dan anlaşılanın Müslüman için nasıl bir hüküm/amel ortaya koyduğu tespit edilmeye çalışılmaktadır. Son olarak da ayetlerde ve lafızlarda mündemiç

hakikatleri ve işaretleri beyan eder (beyan-ı hakâik ba'dehû beyan-ı işarât ve dekâik eyler). Bu ince manaların ve mevhibe ilmi vasıtasıyla elde edilen işarî manaların serdedilmesidir.[311]

Buna göre müfessir Kur'ân'ı tefsirinde şöyle bir sıra takip edilmelidir:

1. Lafızlardan başlamalı:

1.1. Müfretler açısından tefsir.

1.1.1. Lügat ilmi ve manaların tespiti.

1.1.2. Sarf ilmi ve bina ve sîğaların tesipiti.

1.1.3. İştikak ilmi ve köklerin/türevlerin tespiti.

1.2. Terkipler açısından tefsir.

1.2.1. Nahiv ilmi ve irapların tespiti.

1.2.2. Meânî ilmi ve mana cihetiyle terkiplerin özelliklerinin tespiti.

1.2.3. Beyan ilmi ve noksanı/ziyadesi itibariyle terkiplerdeki farklılıkların tespiti.

1.2.4. Bedî' ilmi ve terkiplerin edebî güzelliklerinin tespiti.

1.2.5. Murad mananın açıklanması.

2. Tarihî bağlamın tespiti: kıssalar, haberler vasıtasıyla sebeb-i nüzûl.

3. Manalardan hareketle:

3.1. Şer'î ahkâmın istinbatı.

3.2. Hakikatlerin beyanı.

3.3. İşarî manaların beyanı.[312]

---

311 Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 81; Mehmed Ef., *Mevzûât*, I, 543-544.

312 Sufi tefsirin kabul şartlarını ve tefsir adına hangi aşamalar yerine geldikten sonra sufi yoruma gidilebileceğini izah ederken burada zikredilen aşamalara işaret edilmektedir: "Ve dahi kavâid-i arabiyye tariki ile delalet

G. Rey ile Tefsir ve Müfessirin Bilmesi Gereken İlimler

Taşköprîzâde açısından Kur'ân'ı sadece rey ve ictihat ile bir esasa dayanmadan tefsir etmek caiz değildir. Taşköprîzâde, bu hükmüne şu delilleri getirmaktedir: "Hakkında bilgin bulunmayan şeyin ardına düşme" (İsrâ 17/36), "… Bilmediğiniz şeyleri söylemenizi Allah haram kılmıştır" (A'raf 7/33) ve Peygamber Efendimizin hükmü: "Kur'ân'ı kendi reyi ile tefsir eden, doğru tefsir etmiş olsa da, hata etmiştir.", "İlimsiz Kur'ân hakkında konuşan cehennemdeki yerine hazırlansın."

Taşköprîzâde hadiste geçen "hata etmiştir" ifadesine izahlar getirerek rey ile tefsirden muradın ne olduğunu ve Peygamber Efendimiz tarafından yasaklanan rey tefsirinin nasıl olduğunu açıklığa kavuşturmaya çalışmaktadır, buna göre:

Yasaklanan rey tefsiri delile ve ilme dayanmayan bir tefsirdir. İlmin usûlü ve füuuna dair bilgisi olmaksızın yapılan tefsir demektir. Yoksa gerekli ilimlere vakıf olarak doğru delillere, sağlam burhanlara dayanarak yapılan rey tefsiri yasaklanmış değildir.

Ancak Taşköprîzâde'nin naklettiğine göre hadisi zâhirine göre anlayıp rey ile tefsirin her türlüsünü yanlış kabul edenler de olmuştur. Kahir ekseriyete göre ise ilimlere vukufu olan kimse, delil ve burhana uyarak rey ile tefsir edebilir.

Taşköprîzâde'ye göre 'yasaklanmış olan rey ile tefsir' beş çeşittir:

1. Tefsirin ancak kendisi ile caiz olduğu ilimleri tahsil etmeksizin yapılan tefsirdir. Buna göre Taşköprîzâde'nin müfessirin bilmesi lazım, dediği on beş ilimde bilgisi olmayan birinin yaptığı tefsir, yasak olan rey tefsiridir.

2. Allah'tan başkasının bilmediği müteşâbihin tefsiridir.

---

edip muradullah olan manası hak ve sıdktır ki onda şek ve reyb yoktur. Ve o kelam-ı şerifin muradullaha delaleti kavâid-i şer'iyye ve ehâdîs-i nebeviyeye muvafaka olan kavânin-i edebiye vasıtasıyla idiği dahi Hak Teâlâ'nın elbette maksududur. Ve dahi şerâyi-i nebeviyeden ma'lûme olan ahkâmın cümlesindendir ki Kur'an-ı Azim'den maksad-ı ilahî ancak o miktara münhasır değildir. Zira ehâdiste sabit olmuştur ki her ayetin zahrı, ve batnı vardır. O maksad-ı âhir ki batnıdır." bk.Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 80; Mehmed Ef., *Mevzûât*, I, 542.

3. Mezhebi esas tutup tefsiri mezhebe tabi kılarak fâsit mezhebi teyit için yapılan tefsirdir.

4. 'Kesinlikle Allah'ın muradı böyledir' diye delilsiz yapılan tefsirdir.

5. Nefsin arzusuna, hoş gördüğüne tabi olarak yapılan tefsirdir. Bu kişi yaptığı tefsir ile Allah'a değil şeytana tabi olmaktadır.

Kur'ân hakkında ortaya konmuş bir tefsir, yukarıda zikredilen beş türden birine giriyorsa o tefsir 'yasaklanmış olan rey tefsiri'dir ve isabet etmiş bile olsa hatalıdır. Zira isabet tesadüfen hasıl olmuştur ve ilimde tesadüfe itibar olunmaz. İlimde delil ve burhana itibar olunur.[313]

Taşköprîzâde müfessirin on beş ilmi sağlam ve mükemmel bir şekilde (itkan ve kemal üzere) bilmesi gerektiğini aksi halde -bu ilimleri bilmeksizin- yapılan tefsirin 'yasak olan rey tefsiri' sayılacağını ve bu on beş ilmi bilmeden tefsir yapmanın caiz olmadığını ifade etmektedir. Taşköprîzâde bu on beş ilmi şöyle sıralıyor:

1. Lügat ilmi: Bu ilimle lafızların müfretleri ve vaz'î medlulleri (lafızların konuldukları manalar) bilinir. Mücâhid'e göre Allah'a ve âhiret inanan bir müminin Kur'ân lügatinde âlim olmadıkça Allah kitabı hakkında konuşması helal olmaz. İmam Malik de bu görüştedir. Lügat ilminden az bir bilgi ile yetinilemez. Zira bir lafız iki veya daha fazla lafız için müşterek olabilir. Ve Allah'ın kitabında muradı bu manalardan herhangi biri olabilir.

2. Nahiv: İrabın farklılaşması ile manalar da farklılaşır ve değişir. Zira bu hususa dikkat çeken Hasan Basrî, "Arabî ilimleri öğren, muhakkak kişi bir ayeti okur ve muhtelif irap vecihlerinden birine yönelir de helak olur (Arapçayı bilmediğinden reyiyle tefsir edip helak olur.)" demiştir.

3. Sarf/Tasrif: Bu ilim ile binalar ve sığalar bilinir. Nitekim İbn Fâris demiştir ki "Manası meçhul nice kelime vardır ki mastarlarının bilinmesi ile vuzûha kavuşmuştur, anlaşılmıştır." Zemahşerî de "Her insan topluluğunu önderleri ile birlikte çağıracağımız o

---

[313] bk.Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 540-541; Mehmed Ef., *Mevzûât*, II, 236-237.

günde” (İsrâ 17/71) ayetindeki ‘önder/imam’ lafzının ‘ümm/anne’ lafzının çoğulu olarak yorumlamanın tefsirlerin bidatleri arasında yer aldığını belirterek “bu tasrif ilmini bilmemenin icabı bir hatadır, zira ‘ümm’ lafzının çoğulu ‘imam’ olmaz” demiştir.

4. İştikak: Bir kelimenin iştikakı, türetildiği kök kelime farklılaştıkça mana da farklılaşır. Mesih kelimesi gibi: iştikakı seyahat’ten midir, mesh’ten midir?

5./6./7. Meânî/beyan/bedî’ ilimleri: ‘Meânî’ ile ifade ettikleri mana cihetiyle terkiplerin özellikleri; ‘beyan’ ile manaya delaletinin vuzûhta ziyade ve noksanı cihetinden terkiplerin özellikleri; ‘bedî’’ ile vücuh-u tahsin-i kelam: kelamı güzelleştirme yönleri bilinir ki bu üç ilim belagat ilimleridir. İlk ikisi zâtî belagat, üçüncüsü arazî belagattir. Bu ilimler müfessir için en büyük erkândırlar. Çünkü müfessirin i’cazın muktezasına riayeti gerekir ki i’caz ancak bu ilimlerle idrak olunur, kavranır. Bu ilimlerin kavranması ve meleke haline gelmesi ya selîka ile ya da zevk iledir. Selîka has arapta bulunur. Zevk-i selim ise belagatin elde edilmesinde bir alettir ve zevk-i selim olmaksızın belagat ilmi tahsil edilemez. Nitekim Sekkâkî meânî ve beyanı kastederek “bu ikisinde -yeteri derecede bilmediğinden- yaya kalıp da tefsir ile iştigal eden kimsenin vay haline (veyl ona!)” demiştir.

8. Kırâat ilmi: Bu ilim ile Kur’ân’ın nutuk ve eda keyfiyeti bilinir ve muhtemel vecihlerin bazısı diğerlerine tercih olunur.

9. Usûlü’d-din: Ku’an’da nice ayetler vardır ki zâhiri üzere Hak Teâlâ’ya izafe edilmesi caiz olmaz. Usûlcü ise bu ayetleri tevil edip zâhirinden sarf ve tahvil ile Hak Teâlâ hakkında caiz bir manaya hamleder. Zira Cenab-ı Hak hakkında muhal, caiz ve vacip olan ancak bu ilim ile bilinir.

10. Usûlü’l-fıkh: Zira kelamın hükümlere istidlal vecihleri ve ahkâmın istinbat yolları bu ilim ile bilinir.

11. Esbâbü’n-nüzûl ve kasas: Zira ayetin nazil olduğu manayı idrak etmek, sebeb-i nüzûlü bilmekle mümkün olur.

12. Nâsih ve mensûh: Muhkem ayetlerin bilinebilmesi ve diğerlerinden, mensûh olanlarından ayırt edilebilmesi için bu ilim gereklidir.

13. Fıkıh ilmi: Tefsirin fâidesi şer'î ahkâmın sahih olarak istinbâtına kudret hasıl etmek olduğu için tefsir ilmi indinde fıkıh ilminin önemli bir yeri vardır.

14. Hadis ilmi: Kur'ân'ı doğru tefsir edebilmek için mücmel ve müphemi tefsir eden hadisleri bilmek gerekir, bu da hadisleri bilmekle mümkündür.

15. Mevhibe ilmi: Bu öyle bir ilimdir ki Allah Teâlâ onu ilmi ile amil merd-i kamile verir. "Kim bildiği ile amel ederse Allah ona bilmediğini öğretir" hadisi bu ilme işaret etmektedir.

İşte sayılan bu ilimleri bilmeden tefsire başlamak mümkün değildir. Bu ilimlerden birini bile bilmese eksik sayılır, yani bunları bilmeden tefsir ile iştigal eden caqhil hükmündedir, yaptığı tefsir, 'yasaklanmış olan rey ile tefsir' sayılır. Bu ilimler (on beş ilim) müfessir için kaçınılmaz, zorunlu olan ilimlerdir. Müfessir bu ilimlerden asla müstağni kalamaz, alternatifi olmaksızın bunları öğrenmelidir. Kaldı ki hakikatte ilm-i tefsir için her ilimde tebahhur gerekmektedir Bütün ilimlerde kapsamlı ve engin bilgi lazımdır. Kur'ân'dan çıkarılan ilimler ise sahili olmayan bir ummandır.

En son zikredilen mevhibe ilmini zor bulup akla uzak görüp inkar etmek doğru olmaz. Peygamber Efendimizin "kırk sabah Allah Teâlâ'ya halis kulluk edenin, kalbinden diline hikmet pınarlarının akacağını" ifade buyurmaları bu mevhibe ilmine işaret eder. Unutmamak gerekir ki vehbî ilimler insan elinde, beşer kudretinde değildir. Bu durum, kulların kesbi olmaksızın Allah Teâlâ'nın fazlı keremi ile hasıl olur "Hak Teâlâ'nın inayet ve teysiri olmayacak onda kesb-i ibâdın medhali ve tesiri olmaz". Mevhibe ilmini şöyle anlamalıdır: 'vehbî ilimler'in manası insanda bir halet-i keşfiyye ve meleke-i zevkiyye hasıl olmasıdır ki bunun sayesinde çok çaba ve gayret, kazanma ve elde etme (iktisab) ile değil bilakis Allah'ın mahz-ı lütfu ile ilimler ve marifetler o insana açılıverir. Lakin bu haletin, melekenin tahsili, kazanılması insan kudretinin altında dahil ve mübaşeret/uygulama/tatbik ile hasıldır.[314]

[314] Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 82-84, 542-543; Mehmed Ef., *Mevzûât*, I, 546-548, II, 585-587; ayrıca krş. Kayhan, Veli, *Kur'ân'ı Tefsirde Usûl ve Gerekli İlimler*, Bursa, 2007, s. 61-122.

IV. MİFTÂHU'S-SAÂDE'DE KIRÂAT İLMİ

A. Kırâat İlmi ile Tefsir İlmi Arasındaki Fark

Taşköprîzâde Ahmed Efendi, kırâat ilmi bölümünde kırâat ilminin tarifini, mebâdisini, gayesini, faydasını açıklayarak kırâatin ilmîliğini ortaya koymaya çalışmaktadır.

Kırâat ilmi için haysiyet kaydının farklılaşması ile iki tanım sunulmaktadır: 1. Tanım: Mütevâtir ihtilaf vecihleri bakımından Kelamullah'ın nazım suretlerinden (lafızlarından, harf ve kelimelerinden) bahseden bir ilimdir. 2. Tanım: Şöhret sınırına vasıl mütevâtir olmayan ihtilaf vecihleri bakımından Kelamullah'ın nazım suretlerinden bahseden bir ilimdir.[315] Demek ki Taşköprîzâde'ye göre kırâat ilminin mevzuu, Kelamullah'ın yani Kur'ân'ın nazmının suretleridir.

Kırâat ilminin mebâdisi 1. tanıma göre nütevatir kırâatler için geçerli olan mukaddimeler (mukaddimât-ı tevâtüriyye) iken 2. tanıma göre meşhur ve âhâd kırâatler için geçerli olan kırâatlerdir. Ayrıca mütevâtir kırâatler mevzu bahis edildiğinde kırâat ilmi mütevâtir rivâyetlerle alakadar mukaddimeler yanında arabî ilimlerden de istifade edebilmekte, arabî ilimlerden de istimdat edebilmektedir (istimdâd mine'l-ulûmi'l-arabiyye).

Kırâat ilminin gayesi ise mütevâtir kırâatleri zabdetme melekesi kazandırmaktır. Faydası ise Allah kelamını tahgrif ve tağyirden korumaktır.[316]

Taşköprîzâde'nin yukarıdaki kırâat ilmi tarifi, onun 'nakil' merkezli olarak bir çatı altında topladığı şer'î ilimler hiyerarşisine, şer'î ilimleri taksim usûlüne, tasnif mantığına sadık kalarak yaptığı bir tariftir. Tekrar hatırlatmak gerekirse Taşköprîzâde'nin şer'î ilimleri kendi içerisinde taksim ve tasnif ederken başvurduğu merkez/ortak nokta 'nakil'dir. Şer'î ilimler 'nakil'in yani Kitab ve sünnetin (nakli, fehmi, delillerle takriri, ahkâmının istihracı gibi) ahvâlini konu edinen ilimler oldukları için tek bir çatı altında buluşmaktadırlar. Kırâat ilmi de şer'î ilimler içerisinde 'nakil'e göre tuttuğu yer bakımından tarif edilmiştir. Çünkü

---

[315] Taşköprîzâdenin bu tarifini farklı tariflerle mukayese için bk. Birışık, Abdülhamit, Kırâat İlmi ve Tarihi, Bursa, 2004, s. 15-18.

[316] bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 6.

şer'î ilimlerde ilk vazife Kitab ve sünnetin muhâfaza edilmesi, sahih ve sâlim olarak nakledilmesidir. Kitabın naklini kırâat ilmi, sünnetin naklini ise rivaâyetü'l-hadis ilmi vazife edinmiştir. Kırâat ilmi de tarifini bu konumdan almaktadır: Kırâat, Kur'ân nazmının suretlerini konu edinir; çünkü Kur'ân'ın hiçbir tahrif ve tağyire maruz kalmaksızın sonraki nesillere nakledilmesi bu suretlerin muhâfazası ile mümkündür ve kırâat ilmi bunu gerçekleştirmektedir.

Kırâat ilminin tefsir ilminden ayrı bir ilim olarak ele alınmasının, ulûmu'l-Kur'ân'dan biri olarak verilmeyip tefsirin hemen öncesinde müstakil bir ilim olarak şer'î ilimler şemasına yerleştirilmesinde de yukarıda ifade ettiğimiz husus rol oynamaktadır. Bu husus kırâat ve tefsir ilminin ayrım noktasıdır: şer'î ilimlerin 'nakil' yani Kitab ve sünnetin ahvâli nokta-i nazarından taksim ve tasnif edilmeleri onları iki ayrı konuma yerleştirmektedir. Kırâat ilmi, Kitabın naklini; tefsir ilmi ise kırâat ilmince nakledilenin anlaşılmasını (mefhûmü'l-menkûl) kendine vazife edinmiştir. Bu durumda kırâat ilmi, Kur'ân nazmının suretlerini konu edinirken tefsir ilmi, Kur'ân nazmının manalarını konu edinmektedir. Kırâat lafızları sahih ve sâlim bir şekilde nakletmekte tefsir de kırâat ilminin sunduğu malzemeyi sahih ve sarih bir şekilde anlamaya çalışmaktadır.

Kırâatin kendisine sunduğu malzemeyi işleyen tefsir, böylelikle zeminini kırâat ilminde bulmaktadır. Yani kırâat ilminin varlığı tefsir ilminin varlığını münkün kıldığı gibi temin ettiği malzeme ile de tefsir ilminin zeminini mümkün kılmaktadır. Sahih mana için sahih lafızların şart olduğu dikkate alındığında kırâat ilminin tefsir ilmi için nerede durduğu daha iyi anlaşılacaktır: Nihayet 'dil' kaynaklı/dayanaklı bir metin olan Kur'ân'ın doğru anlaşılabilmesi yolunda 'sahih mana için sahih lafızlara' sahip olmak olmazsa olmaz bir şarttır. Sahih ve sarih anlamın yegâne mahfazası lafızlardır. Bu lafızları yani Kur'ân'ın orijinal formunu yani nazmının suretlerini, sahih ve sarih bir anlam için sâlim ve sahih bir şekilde muhâfaza edip nakleden kırâat ilmi olmaktadır. Tefsir ilmi de hem varlık zeminini hem malzeme zeminini bulduğu kırâat ilmi sayesinde menkul olan Kelamullah'ın manalarını araştırmaktadır.

Tüm bunlardan anlaşıldığına göre Taşköprîzâde'nin kırâat ilmini tefsir ilminden ayrı ve müstakil bir aslî ilim olarak şer'î ilimler şemasına yerleştirmesi onun tasnif usûlünden, taksim

mantığından kaynaklanmaktadır ve bu durumda mukaddime nâşirlerinin "Birbiri ile sağlam ilişkisi, sıkı bağı olan bazı ilimleri birbirinden ayırması taksimin kusurlarındandır. Mesela kırâat ilmi ulûmu'l-Kur'ân'dan bir ilimdir."[317] tenkitleri asılsız kalmaktadır. Çünkü tutarlılığı temin eden Taşköprîzâde'nin kendine has olan tasnif usûlüdür. Taşköprîzâde'nin bu özel tasnif usûlünü dikkate almaksızın dışarıdan fırlatılan nazarlar, ister istemez kendi içinde tutarlı bütünü göremediklerinden gözlerine bazı çatlaklar varmış, bazı kusurlar ile malulmüş vehmini verecektir.

B. Kırâat İlminin Tarihçesi

Taşköprîzâde, kırâat ilmine ayırdığı bölümde sadece kırâat ilminin tarihçesine yer vermekte, kırâat ilmine dair meselelere ise değinmemektedir. Genellikle aslî ilimleri işlerken her ilmin meselelerine kısaca da olsa değinen Taşköprîzâde, kırâat ilminde niçin böyle bir yol izlediğine dair bir beyan, bir işaret de sunmamaktadır. Belki de kırâate dair bazı meseleler kırâat ilminin alt disiplinlerinde tartışıldığı ve ayrıca ulûmu'l-Kur'ân bölümündeki bir kısım Kur'ân ilimlerinin konusunu teşkil ettiği için o ilimlere havale etmiş ve o ilimlerin muhtevasında işaret edileceğinden tekrara düşmemek için kırâat ilmi bünyesinde meseleleri ihmal etmiş olabilir. Ancak Taşköprîzâde'nin bu yönde de bir izahı, bir atfı söz konusu değildir.

Miftâhu's-Saâde'de kırâat ilmi ile alakadar olarak; kırâat ilmine ayrılan bölümde kırâat ilminin tarih sürecindeki gelişim seyri, kırâat ilminin fürûuna, alt disiplinlerine ayrılan bölümde kırâat ilmine ilişkin altı adet ilim, tefsir ilminin fürûuna ayrılan bölümdeki bazı Kur'ân ilimlerinde kırâat ilmine ilişkin bazı meseleler, bahisler işlenmektedir.

Burada önce *Miftâhu's-Saâde*'de kırâat ilmine, fer'î kısımlarına ve kırâat ilmi çerçevesinde yer alan konulara, meselelere dair izahatta bulunan bölümlere kısaca işaret edilip bir tasvirleri sunulacaktır.

Şer'î ilimlere ait alt disiplinlerin işlendiği bölümün, 8. Şubenin 1. Matlabında Taşköprîzâde kırâat ilminin fürûu olarak şu yedi ilme yer vermiştir:

---

[317] Taşköprîzade, *Miftahu's-Saâde*, nşr. Bekri, Ebu'n-Nur, Kâhire, 1968, s. 73 (naşirlerin mukaddimesi).

1. İlmü Ma'riferti'ş-Şevâz ve Tefrikatühâ mine'l-Mütevâtir[318]: Şâz kırâatleri bilip mütevâtir olandan ayıran bir ilimdir. Yani Kur'ân'ın tevatürle gelen meşhur yedi kırâatinin dışında kalan münferit rivâyetlere dayanan şâz kırâatlerden bahseden bir ilimdir.

2. İlmü Mehârici'l-Hurûf: Arabî lafızların hallerinden ve harflerin sıfatlarından bahs olunan bir ilimdir. Harflerin ağızdaki çıkış yerleri ve cehr, hems, şiddet gibi özellikleri işlenir ki bu ilim arabî ilimlerin de alt dallarındandır. Arabî ilimler bölümünde daha farklı bir tanım yapılara şöyle denilmiştir: keyfiyet ve kemiyet bakımından harflerin mahreçlerinin tashihini ve arap tabiatının gerektirdiği şekilde harflere arız olan sıfatları bilmektir.[319]

3. İlmü Mehârici'l-Elfâz: harflerin mahreçlerinden ayrı olarak lafızların da kendine has mahreçleri vardır. Bu ilim lafızların mahreçelrinden, telaffuz edilme özelliklerinden bahseden bir ilimdir. İlmü Mehârici'l-Hurûf ile İlmü Mehârici'l-Elfâz ancak bir hocanın ağzından, bir kırâat şeyhinden öğrenilebilen ilimlerdir. Bu ilim de arabî ilimlerin fürûundandır; ancak Taşköprîzâde arabî ilimlerde böyle bir ilmi zikretmemektedir.

4. İlmü'l-Vukûf: Vakıf, başka maksatlarla değil de sadece tilavete yeniden başlama amacıyla teneffüs edebilecek kadar bir süre içerisinde kelimeden sesi kesmektir yani soluk alıp verecek kadar durup susmak, okumaya ara vermektir. Kur'ân tilavetinde anlamın muhâfazası için vakıflara, yani durulacak yerlere riayet etmek şarttır. Anlam bütünlüğünün sağlanması, anlamın doğru olarak tespit edilmesi, hükümlerin daha isabetli olarak çıkarılması için Kur'ân ayetlerinin başlarında, ortalarında, sonlarında durulabilecek yerlerin, durulması lazım gelen yerlerin bilinmesi şarttır. Bu ilmin muhtevası içerisinde Taşköprîzâde, bu ilmin lüzumunu ayetle Müzzemmil suresi dördüncü ayetle temellendirip bazı âlimlerin görüşlerine yer vermiştir. Sonrasında bazılarınca "tam, hasen ve kabih" olmak üzere üç, bazılarınca "tam-ı muhtar, kafi-i caiz, hasen-i mefhum, kabih-i metruk" olmak üzere dört çeşit olan vakfın türlerini izah ederek örnekler zikretmektedir.

---

[318] Bu ilmin ismi (İlmü ma'riferti'ş-şevâz ve tefrikatühâ mine'l-mütevâtir) bizim elimizdeki baskıda bulunmuyor, lakin bu ilme dair verilen bilgi mevcut. Bu ilmin ismi, oğlu Mehmed Efendinin tercümesi Mevzûâtü'l-Ulûm'da var, biz de oradan aldık. bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 333; Mehmed Ef., *Mevzûât*, II, 3.

[319] bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, I, 99.

5. İlmü İleli'l-Kırâat: Aslında kırâat ilmi ile aynı kategoride bulunan bu ilim şer'î ilimlerde rivâyet esas/asıl olduğu için kırâat ilminin alt dalı sayılmıştır. Çünkü kırâat ilmi rivâyeti esas alırken kırâatlerin illetleri ilmi dirâyeti esas almaktadır. Kırâat ilmi kırâatlerin, (okunuşun veya Kur'ân nazmının suretlerinin) bizzât kendisini (inniyyetini) konu edinirken; kırâat illetleri ilmi, kırâatlerin sebeplerini (limmiyyetini) niçin öyle olduğunu konu edinen bir ilimdir.

6. İlmü Resmi Kitâbeti'l-Kur'ân fi'l-Mesâhif: Her ne kadar bu ilim hattî/kitabî ilimlerin alt dallarından biri[320] olsa da Kur'ân hususiyeti itibariyle ve Kur'ân'dan bahsetmesi itibariyle kırâat ilminin alt dallarından biri olarak zikredilmesi daha uygun görülmüştür. Bu ilim Kur'ân'ın tağyir ve tahriften muhâfazası için Kur'ân lafızlarının yazılışında ve imlâsında Hz. Osman'ın mushafına muhalefetten koruyan kurallardan bahseden bir ilimdir. Taşköprîzâde bu ilim muhtevasında kısaca Mushaf hattına muvafakatin lüzum ve önemine, muhalefetin ise haram oluşuna işaret etmekte, yazının ilk ortaya çıkışına, arap yazısının ilk vaz'ına rivâyetlerle değinerek yazı tarihine dair bilgiler sunmaktadır.

7. İlmu Âdâbi Kitâbeti'l-Mushaf: Şeriatça muteber selef âlimlerince güzel bulunan yazım adabına uygun olması için mushafın yazım biçiminden, nasıl yazılması gerektiğinden bahseden bir ilimdir. Bu ilim *Miftâhu's-Saâde*'nin tercümesi *Mevzûâtü'l-Ulûm*'da İlmü ma'rifeti'l-mesâhif olarak verilmiştir.[321] Bu ilim etrafında ise Taşköprîzâde Kur'ân'ın hüsn-ü hat üzere yazılmasının önemini sahâbelerden ve âlimlerden yaptığı nakillerle vurgular, Kur'ân'ın harekelenmesi ve noktalanması konusuna farklı görüşlere yer vererek değinir. Ayrıca Kur'ân'ın satılması, öpülmesi, karşısında ayağa kalkılması, süslenip güzelleştirilmesi gibi konularda kısaca âlimlerin görüşlerini verir.

Bu son iki ilmin izahı kapsamında muhtelif meselelere girmesi ve bazı âlimlerin görüşlerine yer verip konuyu diğerlerine kıyasla daha geniş ele almasına bakılırsa

---

[320] bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, I, 93.

[321] Mehmed Ef., *Mevzûât*, II, 9-13.

Taşköprîzâde, kırâat ilmi açısından mushafa taalluk eden fer'î ilimlere daha fazla önem vermektedir.[322]

Tefsirin alt disiplinlerinin yani Ulûmu'l-Kur'ân'ın işlendiği bölümde ise kırâat ilmiyle alakadar olarak şu ilimlere yer verilmiştir:

1. İlmü Ma'rifeti'l-Âlî ve'n-Nâzil min Esânîdihî: Rivâyet zincirlerinin peygamber (s.a.s.)'e yakınlığı ve uzaklığı bakımından kırâat ravilerinin senetlerinin konu edildiği bir ilimdir. Taşkprülüzade faziletlerini dikkate alarak beş kısım âlî isnattan bahsetmektedir.

2. İlmü'l-Mütevâtir ve'l-Meşhûr ve'l-Âhâd ve'ş-Şâz ve'l-Mevzû ve'l-Müdrec: Kırâat ilmindeki rivâyetleri sıhhat derecesine göre inceleyen bir ilimdir. Arap dili kurallarına bir vecihle olsun uygun düşmesi, Hz. Osman Mushaflarından birine muvafakat etmesi, senedinin sahih olması durumunda rivâyet edilen bir kırâatin sahih kırâat olacağını ifade eden Taşköprîzâde, mütevâtir kırâatlerin meşhur yedi kırâat, âhâd kırâatlerin yedi kırâate dahil edilen diğer üç kırâat, şâz kırâatlerin ise A'meş, İbn Cübeyr gibi tâbiîn kurrâlarına ait kırâatler olduğuna işaret etmektedir. Sahih rivâyet için söz konusu edilen şartların İbn Cezerî, Dânî, gibi kırâat üstatları tarafından nasıl değerlendirildiğine değinildikten sonra mütevâtir, meşhûr, âhâd, şâz, mevzû, müdrec kırâat rivâyetlerinin tanımı yapılmaktadır.

3. İlmü Ma'rifeti Keyfiyyeti Tahammuli'l-Kur'ân: Tevatür adedinin kesilmemesi ve Kur'ân'da tebdil ve tahrife yol açılmaması için Kur'ân'ın ezberlenmesi ümmet üzerine farz-ı kifâye hükmünde olmuştur. Aynı şekilde Kur'ân'ın öğretilmesi de farz-ı kifâye olarak görülmüştür. Bu sebepten Kur'ân'ın öğrenim ve öğretimi için sahâbeden beri bazı yollar izlenmiş ve zamanla bu yollar, usûller tahammulü'l-hadis, tahammulü'l-Kur'ân olarak sistemleşmiştir. Tahammül şartları, cihetleri, tarikleri, bu tariklerin birbirine göre mertebesi gibi hususlar tartışılmıştır. Taşköprîzâde de bu ilim muhtevası içerisinde hadisçilerin görüşleriyle de mukayeseli olarak tahammül şartlarını, cihetlerini tartışmaktadır. Taşköprîzâde'ye göre hadis ilminde farklı tahammül cihetleri, tarikleri olsa da kırâat ilminde

[322] Burada izah edilen kırâat ilminin fer'î kısımları için bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 333-341; Mehmed Ef., *Mevzûât*, II, 3-13.

ikidir: sema ve kırâat. Yani hocadan dinleyerek ve hocaya okumak suretiyle Kur'ân öğrenmek uygun görülmüştür.

4. İlmü Ma'rifeti Âdâbi Tilâvetihî ve Tâliihî: Kur'ân tilavetinin adap ve erkanı işlenmektedir. Taşköprîzâde otuz küsur tilavet adabına madde madde kimi zaman ayet ve hadislerden deliller de zikrederek yer vermiştir.

5. İlmü Ma'rifeti Huffâzıhî ve Ruvâtihî

6. İlmü Ma'rifeti'l-İmâle ve'l-Feth

7. İlmü Ma'rifeti'l-İdğâm ve'l-İzhâr ve'l-İhfâ ve'l-İklâb

8. İlmü Ma'rifeti'l-Med ve'l-Kasr

9. İlmü Ma'rifeti Tahkîki'l-Hemze

10. İlmü Ma'rifeti Mersûmi'l-Hat ve Âdâbi Kitâbetihî[323]

Taşköprîzâde bu son altı ilim hakkında hiç izahatta bulunmamış kırâat ilmine ve fer'î kısımlarına ve bazısında da bu konularda telif edilmiş eserlere havale etmiştir.

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, kırâat ilminin işlendiği bölüm yani şer'î ilimlerin 1. Şubesi içerisinde, yedi harf rivâyetleri ve tartışmaları, kırâatlerde ihtilafların sebepleri, ihtilafların Kur'ân açısından değeri ve tesiri gibi konulara hiç girmeyen Taşköprîzâde, sadece kırâat ilmi tarihini yani bu ilmin gelişim seyrini, kurrâlar ve eserleri çerçevesinde kırâat ilminin tarihî tezahürlerini mevzu bahis etmektedir.

Taşköprîzâde'ye göre kırâat ilminin tarih içerisindeki seyri farklı safhalar, birbirine göre farklı özellikler gösteren çeşitli merhaleler şeklinde tezahür etmiştir. Görebildiğimiz kadarıyla bu safhalar, merhaleler şöyle sıralanabilir: 1. İlahi hitabın ilk muhatapları olan sahâbelerin Kur'ân'ı esas kaynaktan öğrenip sonra da öğrettiği safha, 2. Sahâbelerin dağılmış oldukları şehirlerde Kur'ân'ı öğretmesi sonucu tâbiîn döneminde fırkalaşmanın ortaya çıktığı safha, 3.

---

[323] "İlmü Ma'rifeti Mersûmi'l-Hat ve Âdâbi Kitâbetihî" için bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 529; diğer dokuz ilim için ise bk. *aynı eser*, II, 360-371.

Kırâat ilminin yaygınlaşması ve bu alanın otoritelerinin/uzmanlarının doğuşu ile kırâat imamlarının zuhur ettiği ve sahih-zayıf kırâatlerin çoğalması sonucu içlerinden bazılarının tercihine gidildiği (kırâat-i seb'a/kırâat-i aşara) safha, 4. Kırâat ilminin kitaplara nakledilmesi ile sistematik teliflerin kaleme alındığı safha.

Taşköprîzâde bu dört safha içerisinde; öne çıkan kırâat imamlarını, kırâat ilminde meşhur olmuş kurrâları, talebelerini/ravilerini yetiştirerek kırâat ilminin sürekliliğini sağlamış önemli kırâat şeyhlerini, eserler telif ederek veya eserlerinde kırâat meselelerini tartışarak kırâat ilmine önemli katkılarda bulunan âlimleri tanıtmaktadır. Taşköprîzâde, bu tanıtım kapsamında takdim edilen âlimler hakkında şu tür bilgilere yer vermektedir: İsim, lakap ve künyeleri verilerek kimliklerine ışık tutulmuş, hayatları çeşitli yönleriyle sunulmuştur. Âlimlerin methedici sözleri de nakledilerek sahip oldukları önemli hasletleri ve faziletleri sitayişkar bir tarzda anlatılmıştır. Kırâat imamlarının, kurrâların hocalarına, talebelerine, kırâat ilminde haiz oldukları mevkilerine, "sika, sebt, hafız, hadisi kütüb-ü sitte tarafından muhraçtır; mahalli/konumu sıdktır; falan onu tan etti…" gibi rivâyet ilimlerince rütbelerine işaret edilmiştir. İlmî hamuleleri, zeka ve hafızadaki ender kuvvetleri, ilimlerdeki şöhretleri açısından ilmî şahsiyetlerini de konu edinen Taşköprîzâde özellikle kırâat ilmindeki önemli ve değerli konumlarına değinmiştir.

Birinci safhada Kur'ân eğitimini ilk ve en asıl kaynaktan, ilahi hitabın ilk muhatabı Hz. Peygamber (s.a.s.)'den alan ve kırâat ilmiyle maruf ve meşhur olan sahâbelere yer verilmiştir. Kırâat ilminin Peygamber (s.a.s.)'den sonra ilk üstatları sayılabilecek dokuz sahâbeyi tanıtır Taşköprîzâde. Şu sahâbelere yer vermiştir: Hulefâ-iRâşidîn'den sonra Übeyy b. Ka'b, Zeyd b. Sabit, Abdullah b. Mes'ud, Ebu'd-Derdâ, Ebu Musa'l-Eş'arî. Bunlar Peygamber (s.a.s.)'in kırâat tedrisinden geçebilmiş büyük sahâbelerdir. Sahâbeler döneminin, grubunun bir de küçük sahâbeleri vardır. Onlar Peygamber (s.a.s.)'in tedrisinden geçmeye yetişememişlerdir. Ancak onlar da bu ilk kırâat üstatları olan büyük sahâbelerin kırâat tedrisinden geçmişlerdir. Mesela Ebu Hureyre, Übeyy b. Ka'b'dan; Abdullah b. Abbâs, Übeyy b. Ka'b ve Zeyd b. Sâbit'ten; Abdullah b. Sâib, Übeyy b. Ka'b ve Ömer b. Hattâb'dan kırâat ilmini almıştır.[324]

[324] Koç, Mehmet Akif, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri: İbn Ebi Hatim (Ö. 327/939) Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi,* Ankara 2003.

Kırâat ilminde öne çıkan bu sahâbeler, yeni fetihlerin İslam coğrafyasının sınırlarını genişletmesi ile kısa sürede İslam'ın kültür merkezi haline gelen şehirlerini mesken tutup buralarda kırâat ilmi, Kur'ân eğitimi ile meşgul olmuşlar ve bu merkezlerdeki Kur'ân tedrisatları ile maruf olmuşlardır. Bu şehirlerin kırâat ile maruf ve meşhur olmasıyla fırkalaşma ortaya çıkmıştır. Ayrıca bu şehirler Hz. Osman'ın Kur'ân'ı çoğaltarak Mushaf gönderdiği şehirlerdendir. Kırâat ilminin yaygınlaşması ve rağbet görmesi ile farklı kırâatlerin problem çıkaracağı anlaşılınca Hz. Osman Kur'ân tedrisatını kontrol altına almak için Mushaflar istinsah ettirip farklı bu şehirlere göndermiştir.[325]

Tüm bu gelişmeler, Taşköprîzâde'nin kırâat ilminin ikinci safhası olarak gördüğü fırkalaşma dönemini doğurmuş oldu: Tâbiîn dönemi içerisinde İslam'ın kültür merkezi şehirlerinde bir ekolleşme/okullaşma kendini gösterdi. Taşköprîzâde, bu dönemde teşekkül etmiş beş fırkadan, beş okuldan ve bu okullarda öne çıkan tâbiîn kurrâlarından bahsetmektedir: 1. Medine ehli/ekolü, 2. Mekke ehli/ekolü, 3. Kûfe ehli/ekolü, 4. Basra ehli/ekolü, 5. Şam ehli/ekolü.

Medine okulunda Hz. Aişe, İbn Abbâs, Übeyy b. Ka'b, Zeyd b. Sabit, Ebu Hureyre, Enes b. Malik gibi sahâbelerden Kur'ân eğitimi alarak yetişen Said b. Müseyyeb, Urve b. Zübeyr, Ömer b. Abdülaziz, Atâ b. Yesar, Süleyman b. Yesar, Muâz b. Hâris, Abdurrahman b. Hürmüz, Muhammed b. Müslim Zührî, Müslim b. Cündüb, Zeyd b. Eslem tâbiîler kırâat ilminde öne çıkmışlardır.

Mekke okulunda Ömer b. Hattâb, Übeyy b. Ka'b, Ebu Hureyre, İbn Abbâs, Abdullah b. Amr gibi sahâbelerin Kur'ân tedrisatından geçerek yetişmiş Atâ b. Ebi Rebah, Tavus b. Keysan, Mücâhid, İkrime, Ubeyd b. Umeyr b. Katâde gibi tâbiîn imamları kırâat ilminin duayenleri arasında yer almışlardır.

Kûfe okulunda -ki Abdullah b. Mes'ud bu okulun kurrâ reisi, baş hocası konumundadır- Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Ebu'd-Derdâ gibi sahâbelerden Kur'ân dersi almış Alkame b. Kays, Esved Ebu Amr Nehaî, Ubeyde b. Amr, Amr b. Şürahbil, Hâris b. Kays, Rebî' b.

---

[325] bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 7-17; Mehmed Ef., *Mevzûât*, I, 445-500.

Heysem, Ebu Abdurrahman Sülemî, Said b. Cübeyr, İbrahim Nehaî, Ebu Amr Şa'bî gibi tâbiîler kırâat ilmi noktasında öne çıkmış meşhur imamlardır.

Basra okulunda İbn Abbâs, Übeyy b. Ka'b, Zeyd b. Sabit, Enes b. Malik gibi sahâbelerden Kur'ân öğrenmiş olan Ebu'l-Âliye, Yahya b. Ya'mer, Hasan Basrî, İbn Sîrîn, Katâde, Ebu'l-Esved Düelî gibi tâbiîn ulemasının büyük imamları diğer ilimlerde ldukları kadar kırâat ilminde de ön sıralarda yer almışlardır.

Şam okulunda ise Hz. Osman'dan ders alan Muğire b. Ebi Şihab ve Ebu'd-Derdâ'dan ders alan Halife b. Sa'd kıratta meşhur olmuş tâbiîlerdir.[326]

Taşköprîzâde, mezkur tâbiîn kurrâlarının bu okullarda yetiştirdiği kırâat âlimlerini de mezkur tâbiîn ulemasının hayatları içerisinde zikretmiştir.

Bu okullaşma/ekolleşme ile birlikte kırâat ilmi çokça rağbet görmüş, insanların teveccühüne mazhar olmuştur. Kırâat ilminin tâlimine önem veren kimseler kırâat ilminde öne çıkan imamları tercih etmeye başlamış ve böylelikle ismi kırâat ilmi beraber anılan, ismi kırâat ilmi ile özdeşleşen bir kurrâlar topluluğu ortaya çıkmıştır. Taşköprîzâde'nin beyanını Mehmed Efendinin lisanıyla ifade edersek: "bir kavim dahi vardır ki cemî-i ahvâlden tecerrüd-i tam ve zabt-ı kırâate etemm-i inayet ile itina ve ihtimam eyleyip hatta her biri halka mukteda ve imam olup etraf u askâ'-ı bilâd ve bikâ'dan nice rical anlardan ahz için şedd-i rihal ederler idi."[327] Bu dönem Taşköprîzâde'nin kırâat ilminin gelişim seyri içerisinde kırâat imamlarının zuhuru olarak işaret ettiği safhadır.

Bu safhada mezkur okullarda yetişmiş ve bu okullarda kırâatlerini ders veren pek çok kırâat imamı ortaya çıkmıştır. Kırâat konusunda insanların şiddetli rağbetini celp eden bu imamlar, ömürlerini umumen kırâat tahsil ve tedrisine hasredip hayatlarını tamamen kırâat ilmine vakfettikleri için insanların kırâat hususunda ittiba ve iktida ettikleri, kırâat ilmini tahsil için çok uzaklardan seyahat ile huzurlarına geldikleri kırâat ilmiyle meşhur ve maruf kimseler olmuşlardır.

---

[326] Soysaldı, H. Mehmet, *Nüzulünden Günümüze Kur'ân ve Tefsir*, Ankara 2001, s. 187-240.

[327] Mehmed Ef., *Mevzûât*, I, 466.

Ancak muhtelif kırâatlerin çoğalması neticesinde bu imamlar arasında tercihler yapılmaya başlanmıştır. Muhtelif kırâatlerde uzmanlaşanlar, kırâat ilmi çerçevesinde oluşturulan şartlara göre kırâatler arasından bazılarını öne çıkarmışlar ve bu kırâatler ümmetin daha ziyade teveccühüne mazhar olmuşlardır. Böylelikle ilk aşamada meşhur yedi kırâat öne çıkmıştır. Daha sonraki aşamalarda yedi kırâate onların şartlarını taşıyan üç kırâat daha ilave edilerek kırâat-i aşare teşekkül etmiştir.

Taşköprîzâde, bu safhada yer alan zevâtı da meşhur oldukları şehirlere, mensubu oldukları okullara ve mümkün olduğunca tabakalarına dikkat ederek vermektedir. Ancak bu imamların en önemlileri olan on kırâat imamını ve her birinin meşhur iki ravisini tek tek işleyeceği için önce sadece mensubu oldukları okul/şehir çerçevesinde kırâat imamlarının isimlerini verilmiştir.

Medine'de: Ebu Cafer Yezid b. Ka'ka', Şeybe b. Nassâh ve Nâfi' b. Ebi Nuaym; Mekke'de: Abdullah b. Kesir, Humeyd b. Kays, Muhammed b. Muhaysîn; Kûfe'de: Yahya b. Vessâb, Âsım b. Ebi'n-Necûd, Süleyman A'meş, Hamza, Kisaî; Basra'da: Abdullah b. İshak, İsa b. Ömer, Ebu Amr b. Alâ, Âsım Cuhderî, ve Yakup Hadramî; Şam'da: Abdullah b. Âmir, Atiyye b. Kays, İsmail b. Abdullah, Yahya b. Hâris, İbn Yezid Hadramî meşhur olup öne çıkmış, kırâatte tabi olunan imamlar olmuş âlimlerdir.

Taşköprîzâde bu listeyi sunduktan sonra ümmetin tâbiiyetini daha ziyade kazanmış olan ve yukarıda mezkur imamların arasından seçilmiş önce yedi mütevâtir kırâatin imamlarını her birinin ikişer ravisi ile birliktedaha sonra bunlara ilave olunan üç meşhur kırâatin imamlarını tanıtmaktadır: 1. Nâfi' ve ravisi: Kâlun, Verş; 2. İbn Kesir ve ravisi: Bezzî, Kunbül; 3. Ebu Amr ve ravisi: Hafs/Durî, Susî; 4. İbn Âmir: ve ravisi: Hişam, İbn Zekvân; 5. Asım ve ravisi: Şu'be, Hafs; 6. Hamza ve ravisi: Halef, Hallâd; 7. Kisaî ve ravisi: Leys/Ebu'l-Hâris, Durî; 8. Yakub b. İshak Hadramî; 9. Ebu Cafer b. Yezid b. Ka'ka'; 10. Ebu Muhammed Halef(ü'l-Âşir) b. Hişam b. Sa'leb.

Taşköprîzâde, bu son üç kırâatin imamlarını tanıtırken özellikle İbn Cezerî, Dânî gibi kırâat âlimlerinden nakillerle üç meşhur kırâatin de mütevâtir kırâatler hükmünde olduğunu ispat etme gayreti içerisindedir.

Daha sonraki bir safha ise kırâat ilminin kitaplara nakledildiği ve sistematik eserlerin telif edildiği safhadır: bu safhada bir nevi kırâat ilmi sadırlardan satırlara nakledilmiştir. Çok önemli eserler kaleme alınmıştır. Kırâat ilminde klasikleşen, kırâat ilmi tedrisinde mutlaka müracaat edilen ve hatta ezberletilen eserler kaleme alınmıştır. Bu eserlerin telifi kırâat ilminin tedrisatına da daha farklı boyutlar katmıştır: kırâat ilminin eğitim müfredatı ve medrese/darulkurrâ içerisinde bu eserlerden hareketle bir eğitim metodu gelişmiştir.

Bu safhada ise *et-Teysîr* adlı eseri ile kırâat ilminde yerini alan ve kırâat ilminde çok önemli eserler veren Osman Ebu Amr Dânî; *Kasîdetü'l-Lâmiyye, Kasîdetü'r-Râiyye, Hırzü'l-Emânî, Şâtibiyye* adlı eserleriyle kırâat ilminde meşhur Ebu Muhammed Şatıbî; Şâtıbî'nin eserlerine yaptığı önemli şerhlerle takdir kazanan Ali Ebu'l-Hasan Sehâvî ve Ebu İshak İbrahim Ca'berî; ve nihayet telif ettiği eserleri ile kırâat tedrisatının merkezine oturan, tedrisata önemli katkılarda bulunan kırâat sahasının en usta ismi Muhammed İbn Cezerî yer almaktadır. Sadece eserleri ile değil kendisi gibi yetiştirdiği oğulları ile de önem kazanan İbn Cezerî'nin kırâat ilminde temâyüz eden oğullarına da Taşköprîzâde yer ayırmıştır.[328]

V. MİFTÂHU'S-SAÂDE'DE KUR'ÂN İLİMLERİ

A. "Ulûmu'l-Kur'ân" Terkibi

"Bilmelisin ki Kur'ân ilmi harikaları tükenmez bir umman, güzelliklerine ulaşılamaz bir yüce dağdır. Kur'ân'ın sayılamayacak kadar çok alt disiplinleri, tamamen araştırılması imkansız ilimleri vardır. Biz bunlardan yazma kuvvetinin müsaade ettiği, anlatma haddinin ihata ettiği kadarını zikredeceğiz." Seksen küsur Kur'ân ilmine yer verdiği "el-Matlabü's-sâlis: fî fürûi ilmi't-tefsîr" bölümüne Taşköprîzâde, bu sözleri ile başlamaktadır. Anlaşılan o ki Taşköprîzâde açısından hiçbir ilme nasip olmamış bu genişlik bile Kur'ân için kafi görülmemektedir. Kur'ân için sınır insan takatinin son noktasıdır. Taşköprîzâde için aslında Kur'ân'a bir hudut çizmek imkansızdır, hudut ancak insan için geçerlidir ve insan ihata edebildiği sınırlı bir sahadan sonra durmaktadır.

---

[328] Kırâat ilminin tarihçesi, bütün bu safhalar için bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 6-51; Mehmed Ef., *Mevzûât*, I, 444-507.

Taşköprîzâde Ulûmu'l-Kur'ân'ı[329] tefsir ilminin fürûu, alt dalları olarak görmektedir. Bu yüzden tefsir ilminin alt dallarına ayırdığı kısımda Kur'ân ilimlerini Süyutî'nin *İtkân*'ını örnek alarak izah etmiştir.

Tefsir ilminin alt dallarına dair bir izahata başlamadan önce Taşköprîzâde'nin "Ulûmu'l-Kur'ân" terkibinden ne anladığını açıklamalıyız ki Kur'ân ilimlerini ilimler tasnifi içerisinde nereye koyduğu, niçin oraya koyduğu anlaşılabilsin.

"Ulûmu'l-Kur'ân" terkibinden ne anlaşılmalı? Kur'ân bilimleri mi, Kur'ân bilgileri mi? Yani "Ulûmu'l-Kur'ân" dendiğinde 'Kur'ân hakkında bilgiler sunan muhtelif bilim dalları' mı anlaşılmalı yoksa 'Kur'ân hakkında derlenmiş bilgiler' mi? Bu soru Taşköprîzâde'nin tefsir ilminin alt dalları olan Ulûmu'l-Kur'ân'a, Kur'ân ilimlerine nasıl baktığını anlayabilmek için önem arz etmektedir. Zira klasik dönemde "ilim" kavramını kullanmada Taşköprîzâde gibi mütesahil ve müsamahakar davrananlar olduğu kadar, müteşeddit, titiz ve sıkı bir tavır sergileyenler de olmuştur. Müdevven ilmin yani bilimin hüviyetini, mahiyetini tayin eden (mevzu, mesâil, mebâdi, küllî kaideler vb. gibi) temel vasıfları haiz olmadıkça bir çatı altında toplanmış bilgi yığınına, derlenmiş bilgi yekûnuna 'müdevven ilim: bilim' anlamında "ilim" kavramını kullanmamak gerektiğini düşünen âlimler olmuştur. Bazıları kullanmışlarsa da 'malumat: bilgi' anlamında "ilim" kelimesini kullanmışlar veyahut da bilgi anlamında "marifet" kavramını kullanmayı tercih etmişlerdir.

"Ulûmu'l-Kur'ân" terkibi altında yer verilenlerin tek tek bilim dalı mı olduğu yoksa bir mevzu veya mesele altında derlenmiş bilgi yekûnu mu olduğu ancak "ilim" kavramının hangi anlamda kullanıldığının açığa çıkarılması ile mümkün olacaktır.[330] Ve böylelikle Taşköprîzâde'nin "Ulûmu'l-Kur'ân"ı ne olarak gördüğü ve nereye yerleştirdiği anlaşılacaktır.

Gerek Taşköprîzâde'nin temel kaynağı Süyutî'nin *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*'ı gerekse Zerkeşî'nin *el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'ân*'ı "ilim" kavramını 'müdevven ilim: bilim'

---

[329] "Ulûmu'l-Kur'an" tarihi için bk. Zerkanî, Muhammed Abdulazim, *Menâhilü'l-İrfan fî Ulûmi'l-Kur'an*, thk: Fevvaz Ahmed Zemerli, Beyrut, 1995, I, 29-36.

[330] Zerkanî klasik dönem eserlerinden "Ulûmu'l-Kur'an" kapsamındaki konular/meseleler için "ilim" kavramının ilmü esbâbi'n-nüzûl, ilmü'n-nâsih ve'l-mensûh şeklinde 'müdevven ilim: bilim' anlamında kullanıldığına işaret etmektedir, bk. Zerkanî, Muhammed Abdulazim, *Menâhilü'l-İrfan*, I, 30, 32.

anlamında kullanmakta müsamahakar değildirler. Bilim vasıflarını taşıyan Kur'ân ilimleri için "ilim" kavramını kullanmışlarsa da genellikle 'bilgi' anlamıyla 'marifet' kavramını kullanmayı tercih etmişlerdir. Ekseriyetle de 'bir konu/mesele hakkında derlenmiş bilgiler' anlamını hissettirir tarzda (Kur'ân hitapları hakkında, Kur'ân üslubu hakkında gib) "… hakkında" ifadesini kullanmışlardır.[331]

Taşköprîzâde ise "ilim" kavramını rahat ve geniş bir tavır sergileyerek 'müdevven ilim: bilim' anlamında kullanmaktadır. Bu anlamda kullandığına en bariz delil ise "İlmü ma'rifeti…" ibaresini Ulûmu'l-Kur'ân kapsamındaki her ilim dalı için kullanmasıdır. Taşköprîzâde "İlmü ma'rifeti…" ibaresini (İlmü ma'rifeti'l-mekkî ve'l-medenî, İlmü ma'rifeti sebebi'n-nüzûl, İlmü ma'rifeti keyfiyyeti inzâli'l-Kur'ân gibi) bilgi ile bilim arasını ayırdığını ve "Ulûmu'l-Kur'ân" kapsamında yer alanların hepsini müstakil bir ilim olarak kabul ettiğini göstermek için hususan kullanmıştır. Çünkü bir ihtisar ve telhisini sunduğu ve konu başlıklarından ifadelerine kadar adım adım takip ettiği Süyutî'nin *İtkân*'ında böyle bir kullanım yoktur. Taşkprülüzade Kur'ân ilimlerinin her birisini birer müstakil müdevven ilim yani aşlı başına bir bilim dalı olarak gördüğünü işaret edebilmek için Süyutî'nin *İtkân*'ındaki konu başlıklarının (en-Nev'u) baş tarafına "İlmü ma'rifeti…" ifadesini koymuştur. Yani Taşköprîzâde'ye göre "Ulûmu'l-Kur'ân" terkibi 'Kur'ân hakkında bilgiler' değil 'Kur'ân bilimleri' anlamına gelmektedir. Böylelikle yanlış anlamaya sebep olabilecek klasik dönemdeki bir kullanımı Taşköprîzâde açıklığa kavuşturmuş, Kur'ân ilimlerinin her birini bir bilim dalı olarak gördüğünü özellikle vurgulamıştır.

Ancak unutmamak gerekir ki Kur'ân bilimlerini (Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelam gibi) aslî ilimler kategorisinde değil fer'î ilimler kategorisinde işleyerek bu bilimlerin statüsünün, konumunun aslî ilimler gibi olmadığını da nazara vermiştir. Dolayısıyla Kur'ân bilimleri her

---

[331] İbn Cevzî'nin *Fünûnu'l-Efnân*'ı (thk: Ziyaeddin Itr, Beyrut, 1987), Zerkeşî'nin *el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'an*'ı (thk: M. Ebu'l-Fazl İbrahim, 2. bs., Kâhire, 1984), Süyutî'nin *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*'ı (thk: Merkezü'dirâsâti'l-Kur'aniyye) mukayese için incelenebilir. Ayrıca Taşköprîzâde sonrası bir müellif İbn Akîle Mekkî de Taşköprîzâde'nin açtığı yolda gidiyor "Ulûmu'l-Kur'an" çatısı altında yer alanların hepsi için "ilim" kavramını kullanmaktadır, bk. İbn Akîle el-Mekkî, *ez-Ziyade ve'l-İhsan fî Ulûmi'l-Kur'an*, Fas, 2006.

ne kadar müstakil birer bilim dalı olsalar da ancak tefsirin alt dalı olarak vücut bulabilen, tefsir ilmiyle varlık ve değer kazanan bilimlerdir.

Günümüzde bilimlerin alt dallara bölünmede gösterdiği hız ve genişlik dikkate alındığında mesela tıp ilminin hücrenin iç alemine kadar uzanan konulardan hareketle pek çok alt dallara ayrılmasındaki durum dikkate alındığında Taşköprîzâde'nin bu tavrı daha iyi anlaşılabilecektir. Bitmez tükenmez bilgilerin kaynağı olarak görünen insan vücudunu konu edinen bir bilim dalı konusunu yani insan vücudunu daha iyi kavramak adına giderek artan bir şekilde alt dallara ayrılıyorsa Taşköprîzâde'nin "harikaları tükenmez bir umman, güzelliklerine ulaşılamaz bir yüce dağdır" dediği Kur'ân ilmi elbette bu kadar geniş alanlara yayılabilir ve alt dalları gittikçe genişleyebilir, çoğalabilir. Nitekim Taşköprîzâde de "Kur'ân'ın sayılamayacak kadar çok alt disiplinleri, tamamen araştırılması imkansız ilimleri vardır." diyerek buna işaret etmiştir. Süyutî'den yaptığı iktibasların, *İtkân*'ın ihtisarının son bulduğu noktada ise "eserin güzel bir tertip üzere olması için bazı ilimlerin diğer bazı ilimler içerisine dahil edildiğini, şayet böyle yapılmayıp bütün ilimler tafsilatlı olarak işlenseydi Kur'ân ilimlerinin üç yüzden fazla olacağını"[332] ifade ederek Kur'ân ilimlerinin uzandığı buutları göstermek istemiştir.

B. Tefsir İlminin Altdalları ya da Bir İtkân İhtisarı

Taşköprîzâde seksen küsur Kur'ân ilmine yer verdiği tefsir ilminin fürûu bölümünü İmam Süyutî'nin *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinin özel bir ihtisarı, güzel bir telhisi olarak hazırlamıştır. Bölüm sonda yer alan birkaç ilim hariç tamamen *İtkân*'ın bir özetidir.[333]

Miftâhu's-Saâde'nin naşirleri de mukaddimelerinde bu hususa dikkat çekmişlerdir: "Kur'ân ilimlerine tahsis edilen kısımda Zerkeşî'nin *Burhan*'ı, Süyutî'nin *İtkân*'ı gibi bu ilimlerde telif edilmiş kitapların en önemlilerini bizim için özetlemiştir"[334] Ancak naşirlerin yanıldığı bir nokta vardır: Taşköprîzâde ilgili bölümde sadece *İtkân*'ı özetlemiştir. Süyutî'nin *İtkân*'da gösterdiği kaynakları Taşköprîzâde de aynen *İtkân*'dan naklettiği için Zerkeşî'nin

---

[332] bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 547.

[333] Örnek olarak bk. Suyutî, *İtkân*, s. 1002-1025

[334] Taşköprîzade, *Miftahu's-Saâde*, nşr. Bekri, Ebu'n-Nur, Kâhire, 1968, s. 33. (naşirlerin mukaddimesi).

Burhan'ı, Ragıb İsfehânî'nin *Müfredât*'ı, Müberred'in *el-Kâmil*'i Fahreddin Râzî *Nihâyetü'l-Îcâz*'ı gibi kaynaklar da Taşköprîzâde'nin kaynakları arasında zannedilmiştir.

Taşköprîzâde'nin, *İtkân*'da en son konu olan "Tabakâtü'l-müfessirîn" konusunu "İlmü ma'rifeti tabakâti'l-müfessirîn" başlığı altında işledikten sonra yaptığı kısa izah da *Miftâh*'taki Ulûmu'l-Kur'ân bölümünün *İtkân*'ın muhtasarı olduğuna işaret etmektedir; zira Taşköprîzâde buradan itibaren Kur'ân ilimlerine *İtkân*'da bulunmayan birkaç ilim dalı ilavede bulunmaktadır. Yani bu son konuya kadar yer verdiği ilimlerin "hüsn-ü tertibin iktiza ettiği üzere seksenden ziyade ilim" diyerek işaret ettiği *İtkân*'dan alındığına imada bulunmaktadır.[335]

Taşköprîzâde yine de temel kaynağına işarette bulunduğu yerler olmuştur: *İtkân*'a atıflarda bulunurken, kısa kestiği veya bazı noktalarına değinmediği meseleleri *İtkân*'a havale ederken, ya da verdiği bilgileri doğrudan *İtkân*'dan iktibas ettiğini belirtirken İtkân'a kaynak olarak açıkça işaret etmiştir.[336] Oğlu Kemaleddin Mehmed Efendinin tercümesinde yer verdiği şu ifadeler de bunu göstermektedir: "Ve dahi malum ola ki bu tevcîhât-ı mezkûreyi vâlid-i merhûm kitab-ı İtkân'dan ahz eylemiştir. Lakin asıl nüshada *İtkân*'da mezkûr olana muhalif vaki olmuştur. Nitekim müracaat-ı kitab-ı *İtkân* eden erbab-ı îkân, fehm ve iz'ân eder. Bu fakir *İtkân*'da olana muvafık tercüme ve tahrir etmiştir."[337]

---

[335] Süyutî *İtkân*'da en son "Tabakâtü'l-müfessirîn" konusunu işlemektedir. *Miftâhu's-Saâde*'de de Taşköprîzâde, "İlmü ma'rifeti tabakâti'l-müfessirîn" ile *İtkân*'dan yaptığı iktibasları bitirmekte ve *İtkân* ihtisarına son vermektedir. Bu bitiş noktasında Taşköprîzâde şu ifadelerine yer verir: "Bütün bu anlatılanları anladın ise böylece ilm-i tefsirin fürûu kâmilen sana zâhir olmuştur. Elhamdülillah, zikredilen ilimler seksenden fazladır. Bu eserin güzel bir tertip üzere olması için bazı ilimlerin diğer bazı ilimler için katılması ile ulaşılan bir sayıdır. Şayet böyle yapılmayıp her ilim tafsilatlı işlenseydi -Allah bilir- ilimlerin sayısı üç yüzü aşardı. Lakin işlerin en iyisi orta yolu tutmaktır. Malum ola ki burada bazı ilimler vardır ki ben onları ilm-i tefsire dahil etmenin daha güzel ve daha uygun olacağını düşündüm. Çünkü bu ilimler (…)" bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 547.

[336] Mesela Taşköprîzâde'nin *İtkân*'a yaptığı bazı atıflar için bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 345, 348, 349, 358, 372, 374, 380, 539.

[337] Mehmed Ef., *Mevzûât*, II, 22. Mehmed Efendinin "*İtkân*'da mezkûr olana muhalif vaki olmuştur." İfadesinden kasıt Taşköprîzâde'nin *İtkân*'da 'son inen sure' hakkında verilen bilgilere muhalif olarak "bu yorumun bir faydası yoktur" diye hükmetmesidir. Oğlu Mehmed Efendi ise tersini ispata çalışmaktadır. krş. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 347-349; Mehmed Ef., *Mevzûât*, II, 20-23.

Taşkprülüzade'nin *İtkân*'a atıfta bulunmadığı halde Oğlu Mehmed Efendinin tercümesi *Mevzûâtü'l-Ulûm*'da babasının esas kaynağını izhar ederek Süyutî'nin *İtkân*'ına atıflar yapmaktadır. Mesela daha tefsir ilminin fürûu bölümünün ilk konusu 'mekkî ve medenîyi bilme' içersinde "tafsilini Süyutî *İtkân*'da beyan eylemiştir"[338] diyerek iktibasın Süyutî'den olduğu ima edilmiştir. Yine 'nüzûlü tekrar edenleri bilme' konusunda Taşköprîzâde konuyu Zerkeşî'nin grüşünü vererek kısaca geçerken, Mehmed Efendi tercümesinde Zerkeşî'nin nakledilen görüşünün Süyutî tarafından yapılan izahını *İtkân*'dan iktibasla ilavede bulunmuştur.[339] 'Îcâz ve itnâbı bilme' konusunda ise Mehmed Efendi 'tezyîl' başlığı altında babasının konuyu *İtkân*'dan naklettiğini fakat biraz eksik bıraktığını kendisinin tamamladığını belirterek ilavelerde bulunmuştur.[340] 'Kur'ân'da geçen isimleri, künyeleri, lakapları bilme' bahsinde de Mehmed Efendi Taşkprülüzade'nin esas kaynağına doğrudan işaret vardır: "Malum ola ki ibtidâ-i kelamda müellif-i asl-ı mütercem merhum vâlid-i mâcid Allâme-i Süyutî'nin eserine ıktıfâ (izini sürüp takip ederek) ve *İtkân*'da olan kavline iktidâ edip esmâ-i enbiyâdan yirmi beşinin ismini zikrederiz deyip …" ve yine aynı bahsin bir başka tezyîlinde: "Bu makamda Allâme-i Süyutî kitabü'l-*İtkân*'da bazı fevâidi dahi zikir ve beyan edip asl-ı mütercemde mezkûr olmamıştır. Bu abd-ı fakir fâide ve nef'i teksir için zımn-ı tezyîlde îrâd ve tahrîr eylemiştir."[341]

Netice olarak, Mehmed Efendinin tercümesindeki pek çok ilave izahatından hareketle şöyle bir çıkarsamada bulunsak sanırım hata etmiş olmayız: Mehmed Efendi *Miftâhu's-Saâde*'nin Ulûmu'l-Kur'ân'dan müteşekkil 'tefsir ilminin alt dalları' bölümünün çevirisi aşamasında, babasının esas kaynağının Süyutî'nin *İtkân*'ı olduğunu bildiği için tercümesini ilgili bölüm ile *İtkân*'ı mukayese ederek hazırlamış ve babasının atladığı, eksik bıraktığı

---

338 Mehmed Ef., *Mevzûât*, II, 17; krş. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 344-345.

339 "Bu fakir ider ki Süyutî *İtkân*'dabu kelamın (Zerkeşî'nin görüşünün) vechini beyan edip demiştir ki…" Mehmed Ef., *Mevzûât*, II, 27; krş. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 351.

340 "Asl-ı mütercemde merhum vâlid-i mâcid-i nahrîr bu tafsîli kitab-ı *İtkân*'da nakl u tahrîr eylemiştir. Lakin sehv-i kalem ile asıl nüshada bu nev (…) iskat olunmuş (…) bu abd-i fakir bu makamda ilhak ve tahrîr edip asıl nüshaya dahi ilhak eyledim" Mehmed Ef., *Mevzûât*, II, 128.

341 Mehmed Ef., *Mevzûât*, II, 191, 200.

kısımları *İtkân*'dan istifade ederek *Miftâhu's-Saâde*'nin tercümesi *Mevzûâtü'l-Ulûm*'a ilave etmiştir.[342]

Şimdi, Taşköprîzâde'nin *İtkân* ihtisarını hazırlarken dikkat ettiği hususları, yaptığı tasarrufları, *İtkân*'dan istifade biçimlerini izah etmeye çalışalım:

Süyutî bir konuyu, Kur'ân ilimlerinden herhangi birini işlerken çok ayrıntılı bilgi vermiş konunun hemen hemen her meselesini vermeye, konuyu bütün buutlarıyla ihata etmeye çalışmıştır. Konuya dair ulaşabildiği bütün farklı görüşleri doğru veya yanlış olmalarına bakmaksızın vermiş ve sonra da bu görüşlerin hakikatini tartışmıştır. Doğru bulduğu görüşü getirdiği delillerle temellendirmeye çalışmıştır. Taşköprîzâde ise ihtisarını hazırlarken konunun özünü veren kısımları iktibas ederek özü, hakikati itibariyle konuyu işlemiştir. Konunun sadece önemli gördüğü, lüzum ve ihtiyaç gördüğü kısımlarını iktibas etmiştir. Konuyu en doğru ve en özet biçimde işlemeye/ihtisar etmeye çalıştığı için yanlış, ihtilaflı görüşlerden kaçınmıştır. Daha çok âlimlerce genel olarak kabul görmüş, ittifak söz konusu olan noktalar dile getirilmiş, farklı görüşlere uzun uzun yer verilmemiş ve tartışmalı konulardan mümkün mertebe kaçınılmıştır. Sadece Süyutî'nin veya kendisinin isabetli gördüğü görüşü verip kısaca izahına çalışmıştır. Süyutî'nin *İtkân* bütünlüğü içerisinde geniş yer verdiği kısımlara Taşköprîzâde de *Miftâh* bütünlüğü içerisinde geniş yer vermiştir.

Taşköprîzâde iktibas yaparken Süyutî'nin ifadelerini kendi üslubu içerisinde eriterek vermeye gayret göstermiştir. Buna rağmen pek çok satırı atlasa da iktibas edilen lafızlar, ibareler, ifadeler *İtkân*'dakilerle hemen hemen aynıdır, denebilir. Taşköprîzâde, alıntıladığı kısımları *Miftâhu's-Saâde*'nin bütünlüğünü dikkate alarak iktibas etmiştir: lüzum ve ihtiyaç gördüğü kısımları, lüzum ve ihtiyacı kadar iktibas etmiştir. Bu yüzden lüzum veya ihtiyaç hissetmediği bir konu olduğunda o konuyu, konu ile alakadar ilimlere, eserlere veya *Miftâhu's-Saâde*'de işlenen ilgili kısma havale ederek geçmiştir. Mesela tecvit ile alakadar bazı fer'î ilimleri kırâat ilmine ve bu alanlarda yazılmış eserlere havale etmiştir.[343] Yine âm-

---

[342] Mehmed Efendinin tercümesinde bu türden ilave izahları çoktur. Bu durumun en bariz ve dikkat çekici örnekleri olarak şu sayfalara bakılabilir: Mehmed Ef., *Mevzûât*, II, 24, 65, 89, 97, 108, 128, 191, 200.

[343] Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 364-365.

hâs, mücmel-mübeyyen, mutlak-mukayyed konularını da fıkıh usûlüne havale etmiştir.[344] Yine mesela "İlmü marifeti mersûmi'l-hatt ve.." ilmini kırâat ilminin füruâtında işlediği için iki satırlık bir işaret ile oraya havale etmektedir.[345] Süyutî'nin tek tek işlediği konuları Taşköprîzâde bazen topluca tek bir başlık altında işlemiştir. Mesela 'Kur'ân'dan ilk ve son inenler' konusunu tek başlıkta vermiştir. 'Mütevâtir, meşhûr, âhâd, şâz, mevzû, müdrec kırâatleri bilme' konusunda Süyutî her rivâyet çeşidini bir nevi sayıp yedi kısımda işlerken Taşköprîzâde hepsini tek bir ilim altında toplamıştır.[346]

Taşköprîzâde'nin tek kaynaktan, sadece *İtkân*'dan iktibasta bulunduğunu belirtmiştik. Ancak tefsir ilminin fürûu bölümündeki Kur'ân ilimlerine nazar edenler, Taşköprîzâde'nin Kur'ân ilimlerini işlerken alana yönelik pek çok kaynaktan istifade ettiğini görürler; "Kâle Zerkeşî fi'l-*Burhan*" "Kâle Ebu Şâme fi'*l-Mürşidi'l-Vecîz*" gibi ifadelerle karşılaşabilir. Mukayese etmeksizin doğrudan bakıldığında; Zerkeşî'nin *Burhan*'ı, Ebu Cafer b. Zübeyr'in *Münasebât*'ı, Hâkim'in *Müstedrek*'i, Hüzelî'nin *el-Kâmil*'i, Ebu Bekir Vâsitî *el-İrşâd*'ı, Ragıb İsfehânî *Müfredât*'ı, Müberred'in *el-Kâmil*'i, Fahreddin Râzî'nin *Nihâyetü'l-Îcâz*'ı, Bahaeddin Sübkî'nin *Arûsu'l-Efrâh*'ı, Takiyyüddin Sübkî'nin *el-İktinâs*'ı, Rummânî'nin *İ'câzu'l-Kur'ân*'ı, İbn Arabî'nin *Sirâcü'l-Mürîdîn*'i ve daha nicesi Taşköprüşüzae'nin kaynakları arasında olduğuna hükmedilebilir. Ancak böyle zannedenler ve belki hükmedenler yanılmış olurlar.[347] Çünkü Taşköprîzâde, bu kaynakları kullandığını göstermek için değil, ifade ettiği görüşün sahibini göstermek için kaynaklara atıflarda bulunmuştur. Bu, Taşköprîzâde'nin zikrettiği kaynakları hiç görmediği, okumadığı anlamına gelmez; elbette Taşköprîzâde gibi en âlâsından bir kitap kurdu, en kamilinden bir ilim aşığı bu eserlere muttali olmuş, derinliğine mütalaa etmiş olabilir. Ancak Kur'ân ilimlerini işlerken istifade ettiği, iktibasta bulunduğu temel kaynak *İtkân*'dır.

---

344 Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 405, 408.

345 Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 529.

346 Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 347-348, 361-363.

347 *Miftahu's-Saâde*'nin naşirleri de Erdoğan Pazarbaşı da bu yüzden yanılanlar arasındadır: Taşköprîzade, *Miftahu's-Saâde*, nşr. Bekri, Ebu'n-Nur, Kâhire, 1968, s. 33 (naşirlerin mukaddimesi); Pazarbaşı müellifleri ile beraber bazı eserleri zikrederek şöyle diyor: "… adlı eserlerinden ve burada ismini zikretmediğimiz bir çok eserden de istifade etmiş, incelediği konularla ilgili olarak bu eserlerden nakillerde bulunmuştur." bk. Pazarbaşı, Erdoğan, "Miftâhu's-Saâde'de Kur'an İlimleri", *Taşköprîzâde Ahmet Efendi*, (ed. Ahmet Hulusi Köker), Kayseri, 1992, s. 94.

"Malum ola ki burada bazı ilimler vardır ki ben onları ilm-i tefsire dahil etmenin daha güzel ve daha uygun olacağını düşündüm. Çünkü bu ilimler sure başlarındaki harflerle alakası vardır. Bu sure başlarındaki harflerin bazı özellikleri vardır ki bunlara ancak bu ilimleri tamamlayan muttali olabilir."[348] diyerek *İtkân*'a ilave ettiği Kur'ân ilimlerine geçen Taşköprîzâde'nin bu kısımda değindiklerine de kısaca işaret edelim:

Taşköprîzâde tefsir ilminin fürûu bölümünde, Süyutî'nin *İtkân*'ında zikrettiği Kur'ân ilimlerine ilave olarak şu ilimlerden bahsetmektedir: 1. İlmü havâssi'l-hurûf, 2. İlmü'l-havâssi'r-ruhâniyye, 3. İlmü't-tasarruf bi'l-hurûf ve'l-esmâ, 4. İlmü'l-hurûfi'n-nûrâniyye ve'z-zulmâniyye, 5. İlmü't-tasrîf bi'l-ismi'l-a'zam, 6. İlmü'l-kesri ve'l-bastı, 7. İlmü ma'rifeti'z-zâyirçe, 8. İlmü'l-cifr ve'l-câmia, 9. İlmü def'i metâini'l-Kur'ân.[349]

Bu ilimler hususunda Taşköprîzâde hurûfî düşüncenin önemli iki simasına dayanır: Birincisi "zamanında hadis, tefsir ve fıkıh sahalarında âlim, ilmü havâssi'l-hurûf, ilmü'l-vefk, ilmü'l-cifr konularında da arif olarak bilinen, eserleriyle hurûfî-tasavvufî bir dünya görüşü inşâ etme çabası içerisinde olan, hem faaliyetleri hem de eserleriyle Osmanlı dönemi hermetik-hurûfî düşüncenin arkasındaki isim Abdurrahman Bistâmî"[350]; ikincisi ise "harflerle ilgili teorik tartışmaları amelî ve tatbikî sahaya çıkarma misyonunu üstlenmiş, sadece Kur'ân harfleriyle, besmeleyle ve bu ikisiyle ilgili konularla yetinmemiş bunlardan hareketle gündelik hayata yönelik sırlar ortaya koymuş", Allah'ın ism-i a'zamı hakkında fikirler ortaya koymuş Şeyh Ahmed Bunî'dir[351].

Bu ilimler harfler, isimler ve rakamlardan, bunların terkiplerinden, tertiplerinden, birbiri ile münasebetlerinden anlamlar, işaretler, emareler, remizler çıkarmayı amaç edinen ilimlerdir. Taşköprîzâde'nin Kur'ân ilimlerini işlerken sıkı sıkıya izlediği Süyutî'yi dahi bir kenara bırakarak bunları Kur'ân ilimlerine ilave etmesine bakılırsa ebced, cifir, vefk, havâs ilimleri Osmanlı düşüncesinde ve yine Osmanlı tefsir anlayışında önemli bir yere sahiptir ve Taşköprîzâde de bu ilimleri önemsemektedir. Bu ilimler müfessirin bilmesi lazım gelen on

---

348 bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 547.

349 bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 547-551.

350 bk. Fazlıoğlu, "Abdurrahman Bistâmî", *YYOA*, I, 24-25.

351 bk. Ünver, Mustafa, *Hurufilik ve Kuran (Nesimi Örneği)*, Ankara 2003, 24-43.

beş ilim içerisinden ilm-i mevhibe mündericatından sayılabilir. Ayrıca bunlar ilim ehli herkes için değil ancak keşf ehli zevât için söz konusu olan sırlı ilimlerdir. Hatta bazıları sadece ehl-i beyte ve onların terbiyesinden geçen meşâyihe mahsustur. Bu ilimleri bilenler zâten hep az bir grup olmuştur.

Bu ilimler Kur'ân'a mahsus ilimler değildir. Ancak en mukaddes harfleri, kelimeleri, isimleri içeren kitap Kur'ân olduğu için ariflerce bu ilimlerin uygulama alanı öncelikle Kur'ân olduğundan Taşköprîzâde bu ilimleri Kur'ân ilimleri bünyesinde zikretmiştir. Halbuki Taşköprîzâde'nin de belirttiği gibi bu ilimlerin bazısı daha başka ilimlerin (mesela hesap ilminin) alt dalları olarak zikredilebilirlerdi. Taşköprîzâde'nin kendi ifadesiyle "sure başlarındaki harflerin bazı özellikleri olduğundan ve dahi bu ilimlerin sure başlarındaki harflerle alakası olduğundan, bu özelliklere de ancak bu ilimleri tam bilen muttali olabileceğinden" bu ilimler, tefsir ilminin alt dallarına ilave edilmiştir.[352]

Görüldüğü üzere Taşköprîzâde Ahmed Efendi Kur'ân ilimlerine geniş yer vermiştir.[353] Bu ilimleri her ne kadar İmam Süyutî'nin eserinden ikitibas etmiş ise de Kur'ân ilimleri çerçevesinde oluşan değişimi dikkate alarak bazı ilimleri de ilave etmiştir.

VI. DEĞERLENDİRME

Buraya kadar Taşköprîzâde'den hareketle bir bilim olarak tefsir ilmini, bu ilme dair muhtelif meseleleri, bu ilmin alt dallarını izaha çalıştık. Şimdi de bir bilim olarak tefsiri tartışan -daha önce işaret ettiğimiz- bazı çalışmaları nazara vererek Taşköprîzâde'nin konuya bakışının mukayese edilip daha iyi kavranmasını temine çalışacağız.

---

[352] bk. Taşköprîzade, *Miftâh*, II, 547-550. Klasik dönem Ulûmu'l-Kur'an eserleri ile krş. İbn Cevzî'nin *Fünûnu'l-Efnân*'ı (thk: Ziyaeddin Itr, Beyrut, 1987), Zerkeşî'nin *el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'an*'ı (thk: M. Ebu'l-Fazl İbrahim, 2. bs., Kâhire, 1984), Süyutî'nin *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*'ı (thk: Merkezü'dirâsâti'l-Kur'aniyye) mukayese için incelenebilir. Ayrıca Taşköprîzâde sonrası bir müellif İbn Akîle Mekkî de Taşköprîzâde'nin açtığı yolda gidiyor "Ulûmu'l-Kur'an" çatısı altında yer alanların hepsi için "ilim" kavramını kullanmaktadır, bk. İbn Akîle el-Mekkî, *ez-Ziyade ve'l-İhsan fî Ulûmi'l-Kur'an*, Fas, 2006.

[353] Kur'an ilimlerini topluca liste halinde görmek için bk. Pazarbaşı, "Miftâhu's-Saâde'de Kur'an İlimleri", *Taşköprîzâde Ahmet Efendi*, (ed. Ahmet Hulusi Köker), Kayseri, 1992, s. 96-98; Çaldak, Süleyman, "Taşköprîzâde'nin Mevzûâu'l-Ulûmundaki İlimler Tasnîfi Üzerine, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ, 2005, c. 15, sy. 2, s. 115-146"

Bir bilim olarak tefsiri tartışan pek çok çalışma olabilir. Biz haberdâr olduğumuz ve nazarımızı celbeden üç çalışma ile iktifa edeceğiz: Bir geçmiş dönem çalışması olarak Molla Fenârî'nin *Aynu'l-A'yân*'ı, modern dönemde klasik tarzn iyi örneklerini sunan İbn Âşûr'un *et-Tahrîr ve't-Tenvîr* adlı tefsirinin mukaddimesi ve son olarak da günümüzde yeni yapılmış, 'tefsir nasıl bir ilimdir?' sorusuna cevap arayan Murat Sülün'ün *Kur'ân Kılavuzu: Mutlak Gerçeğin Sesi* adlı çalışması.

Şimdi sırasıyla bu çalışmaların 'bir bilim olarak tefsir'i hangi noktalardan nasıl bir perspektiften işlediklerine kısaca değinelim:

Tefsir ilmini "İnsanî takatin el verdiğini ölçüde, Kur'âniyyeti ve Allah'ın muradı olduğu bilinen veya zannedilen şeye (manaya) delaleti bakımından Allah kelamının ahvâlini bilmektir." diye tarif eden Molla Fenârî, tefsirin ilmîliği meselesini, mantık ilminin ortaya koyduğu kriterler çerçevesinde değerlendirmiş ve burhan teorisi açısından tefsirin bilimselliğini araştırmıştır. Aklî/hikemî ilimlerde mevzu bahis edilen 'mevzu, mebâdî, mesâil' kriterlerinin sadece aklî/hikemî ilimler için değil naklî/dinî ilimler için de geçerli olduğu görüşüne dayanan bu araştırma ve tartışmasında Molla Fenârî, tefsir ilmini kelam, fıkıh ve tasavvuf gibi müstakil, kendine yeten bir ilim olarak görmez. Bir ilmin bilimselliğinin ispatı için küllî kaidelerin zorunluluğuna işaret eden Molla Fenârî, tefsirin, diğer ilimlerden istimdatı neticesinde ancak bir ilim hüviyeti kazanabildiğini iddia eder. Molla Fenârî'ye göre küllî kaidelerden yoksunluk, meselelerinin hallini problemli hale sokar. Molla Fenârî, tefsir ilminin tahsil ve iktisabı adına ortaya konan ameliyelerin bir usûlü netice vermediğinden ve eğitim neticesi hasıl olacak melekeyi kazandırmadığından tefsirin açık ve net, kendine yeten ve müstakil bir ilim olamayacağı görüşüne meyyal açıklamalarda bulunur.

Tefsiri, müfessirin bilmesi gereken ilimler ve kelam, fıkıh gibi diğer ilimlerle ilişkisi çerçevesinde bir yere oturtmaya çalışan Molla Fenârî, tefsir için diğer ilimlerin küllî kaidelerinden istifade ederek lafızların delaleti açısından Allah kelamını anlamaya çalışan bir konumu uygun görür.[354]

---

[354] Köksal, *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi*, s. 58-62; bk. Fenârî, *Aynu'l-A'yân*, s. 4-16; Ayrıca Molla Fenârî'nin çalışmasının tahlili için bk. Boyalık, M. Taha, "Molla Fenârî'nin Tefsir İlminin Mahiyetine Dair Tartışmasınn Tahlili", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 2007, sy. 18, s. 73-100.

İbn Âşûr'a göre tefsir ilmi, mantık ilmindeki kriterler, bir ilimde aranan 'tasdik-tasavvur' 'mevzu, mebâdî, mesâil' gibi hususiyetler açısından değerlendirilirse bir ilim olarak sayılamaz. Ancak tefsiri diğer ilimler gibi bu tür kriterler çerçevesinde değerlendirmek doğru olmaz. Âlimler, tefsiri müstakil bir ilim olarak görmüşlerdir ve İbn Âşûr açısından bunun makul temelleri ve delilleri vardır.

Tefsir ilminin mevzuunu "manalarını araştırma bakımından Kur'ân lafızları" olarak tespit eden İbn Âşûr, tefsiri "Kur'ân lafızlarının manalarının beyanını ve kısaca veya geniş olarak kendisinden istifade edilen şeyleri (bilgileri/bilimleri) araştıran" bir ilim olarak tanımlamaktadır. Tefsirin ilmîliğini ispat sadedinde ise şunları söylemektedir:

Pek çok küllî kaide ve ilim dalı Kur'ân araştırmaları neticesinde ilimler arasında yerini almıştır. Yani tefsir pek çok küllî kaidenin ve ilim dalının menşeidir, sebeb-i vücududur. Hal böyle iken ilimlerin küllî kaidelerini istihraç ettiği Kur'ân'ı kendine konu edinen tefsirin ve Kur'ân'dan varlık kazanan ilimlerin bilim olarak kabul edilip tefsirin bilim olarak kabul edilmemesi olamaz, elbet tefsir de onların konumunda sayılmalıdır.

Bir ilmin meselelerinin, aklî ilimlere has bir ilimde kendisine dayandırılmış küllî kaziyeler olması şartı, filozofların ilimler taksiminde aklî ilimler için ortaya koyduğu bir şarttır ve bu şart şer'î ve edebî ilimler için geçerli olamaz. Şer'î ilimler için araştırmalarının faydalı olması ve kendisi ile meşgul olana ilmî kemal kazandırması kâfi bir şarttır. Tefsir Allah kelamından ilahî muradın beyanını araştırdığı için bu şartı en üst derecede haizdir ve elbette ilim olmaya en layıktır.

Tefsir ilminin küllî kaidelerden tamamen yoksun olduğu da iddia edilemez; zira nesh ayetinden (Bakara 2/106) nesh kaideleri, tevil ayetinden (Âl-i İmrân 3/7) tevil kaideleri muhkem-müteşâbih ayetinden (Âl-i İmrân 3/7) muhkemât kaideleri ortaya konulabilir. Nitekim İbn Fâris bazı kaideleri saymış Süyutî de bunları *İtkân*'ında zikretmiştir. Ebu'l-bekâ Kefevî de *Külliyyât*'ında Kur'ân ve tefsire dair küllî kaideleri zikretmişlerdir.

Tefsir âlimlerin diğer ilimleri tedvin etmeden önce ilk olarak meşgul oldukları bir ilimdir. Âlimlerin tefsir ile çok fazla meşgul olmaları, Kur'ân üsluplarını ve nazmının

inceliklerini kavramalarını sağlayacak bir meleke hasıl ediyordu. Bu yüzden tefsir çoğu ihtisası Kur'ân ile olan küllî ilimleri ifade etmiştir.[355]

Tefsir ilmini "tarihiyle, usûlüyle, ekol ve yönelişleriyle Kur'ân kavramlarını, Kur'ân ayetlerini, bunların farklı kırâatlerini ve vahiylerin kitaplaşma tarihini inceleyen büyük bir anabilim dalı" olarak tarif eden Murat Sülün, "anlamak amacıyla Kur'ân'a yaklaşan kişilerin birbirinden farklı anlamlar çıkarmaları", "belli bir alt yapıya sahip olsun olmasın, kişilerin aynı Kur'ân ifadelerinden birbirinden farklı hatta aykırı ve çelişik yorumlar üretebildiği, aynı ayetler üzerinde farklı hatta çelişik yorumlar yapabildiği", "subjektifliğin ve keyfîliğin hâkim olduğu" bir alan olarak tefsirin ilmîliğini sorgulamaktadır.

Bilimi "evrendeki fizik, biyolojik, sosyal, psikolojik vb. sahalardaki temel yasaları deney, gözlem, tümevarım, tümdengelim gibi metotlarla keşfetme ve bunları işlenmiş bilgiler olarak ortaya koyma çabası" diye tarif eden Murat Sülün, sosyal bilimlerin faydayı esas aldığını, Kur'ân'ın bir bilim kitabı değil hidayet kitabı olduğunu, müfessirin (pozitif bilimlerdeki gibi) bir bilim adamı tavrı sergileyemeyeceğini vurgulamaktadır.

Murat Sülün'e göre de bir şeyin ilim olabilmesi için konusu, hedefi, amacı, faydası, metod ve ilkeleri olmalıdır. Klasik kaynaklardan iktibaslar ile tefsirin konusunu 'kelamullah', hedefini 'Kur'ân nazmının anlamlarını öğrenmek', amacını 'Kur'ân sayesinde dünyevî ve uhrevî saadeti elde edebilmek için Kur'ân manalarını anlama ve Kur'ân hikmetlerini çıkarabilme', faydasını 'şer'î hükümleri doğru olarak çıkarsama ve ayetlerin objektif anlamına ulaşma' olarak tayin etmektedir.

Tüm çabasını ayet ve kavramların doğru anlaşılıp yorumlanmasına hasreden yegane ilim olarak tefsir, bu yönüyle diğer ilimlerden ayrıldığı kadar diğer ilimlerle irtibatlı ve alakalıdır. Çünkü tefsir anlama yorumlama ameliyesinde kelam usûlü, fıkıh usûlü gibi ilimlerden istifade etmektedir. Tefsir ilmi kendisi için gerekli olan mebâdîyi bu tür ilimlerden almaktadır. Tüm bunların yanında Murat Sülün, çalışmasında tefsir usûlüne, tefsir diğer

[355] bk. İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I, 10-14.

ilimlerle ilişkisine, tefsirin nasıl bir ilim olduğuna (deskriptif bir bilim olduğuna) işaret etmektedir.[356]

Görüldüğü üzere bütün çalışmalar konuyu problematik açıdan ele almaktadır. Konuyu işlerken tefsirin ilmîliğine yapılan itirazlar dikkate alınmakta ve bir cevap arayışına gidilmektedir. Molla Fenârî'nin cevap arayışı müspet sonuçlanmasa da diğer iki müellif, İbn Âşûr ve Murat Sülün, tefsirin niçin bir bilim olarak görülmesi gerektiğinin ispatına ve nasıl bir bilim olarak algılanması gerektiğinin izahına çalışmaktadırlar. Burhan teorisi her müellif için bir kriter olrak görünse de Molla Fenârî dışında kimse bu kriterleri şer'î ilimlere ve tefsire dayatmamaktadır. İbn Âşûr ve Murat Sülün dinî ilimler için daha başka kriterlerin ölçüt olarak kullanılabileceği kanaatinde olduklarından farklı açılardan da tefsirin ilmîliğine işaret etmektedirler.

Üçüncü bölüm boyunca izah ettiğimiz gibi Taşköprîzâde ise konuyu problematik açıdan ele almaz. Her ne kadar bilgi/ma'rifet ve bilim/ilim kavramlarını birbirinden ayırt etme hassasiyeti gösterip ilim kavramı ile bilim anlamını kastettiğini vurgulasa da Taşköprîzâde'nin ilim kavramından ne anladığı kapalıdır. İlim kavramını kullanmada gayet mütesâhil bir tavır sergileyen Taşköprîzâde, tefsiri de tartışmaya girmeksizin bir bilim olarak kabul etmekte ve mantık ilmi tarafından belirlenen (tarif, mevzu, mesâil, mebâdî gibi) kriterleri tefsir ilmi açısından izaha çalışmaktadır.

Tefsir ilminin tarif, mevzu, mebâdî, garaz, fâide gibi unsurlarını tespit ettikten sonra ise tefsirin geniş olarak tarihini, kısaca meselelerini ve metodunu ve daha sonra da tefsir ilminin alt dallarını izah etmektedir.

[356] bk. Sülün, *Kur'an Kılavuzu*, s. 157-188.

SONUÇ

"İslam'ın ikinci büyük hamlesi" olan Osmanlı Devleti'nin "dünya tarihinin Osmanlı asırları" olarak yâd edilen zirve döneminde yaşayan Taşköprîzâde Ahmed Efendinin uzmanı olduğu bilim tarihi alanında en mütekâmil eseri *Miftâhu's-Saâde*'dir. *Miftâhu's-Saâde* hem kendinden önceki literatürü kapsayıcı yapısı hem de gayet sistemli tasnifi ile İslam ilimler tasnifi literatürü içerisinde özel bir yere sahiptir. Bu eserden hareketle tefsirin ilimler sistemi içerisindeki yerini ve eser çerçevesinde tefsire dair konuların nasıl işlendiğini araştırdığımız çalışmamızda netice olarak tefsir ile ilgili olarak şunları söyleyebiliriz:

Taşköprîzâde'ye göre insanın ilgilenip meşgul olduğu en üstün ilim Kur'ân'ın tefsiri ilmidir. Çünkü bir ilmin üstünlüğü ya mevzuunun üstünlüğüne göre ya gayesinin üstünlüğüne göre, ya da kendisine duyulan şiddetli ihtiyaca göre olur. Tefsir ilminin mevzuu her hikmetin membaı, her faziletin madeni saymakla bitmez vasıflara sahip olan Allah kelamıdır. Tefsir en sağlam kulpa/urvetü'l-vüskâya yani Kur'ân'a tutunmak, sarılmak anlamına geldiği için tefsir ilminin gayesi, hakiki saadete ulaşmaktır. Dinî ve dünyevî her kemal şer'î ilimlere ve dinî bilgilere muhtaçtır. Şer'î ilimler ve dinî bilgiler ise Allah'ın kitabını bilmeye bağlıdır. Bu durumda tefsir "eşrefü'l-ulûm"dur.

Taşköprîzâde'ye göre tefsir "Arabî kaidelerin muktezasınca, beşerî takat nispetinde Kur'ân nazmının manalarını araştıran bir ilimdir." Bir ilim olması haysiyetiyle tefsirin mebâdisi yani ilkeleri, kaideleri "arabî ilimler, kelam usûlü, fıkıh usûlü, cedel vd. ilimlerden" istimdat ve istifade yani yardımlaşma ile temin edilir. Bu ilimden garaz ise "Kur'ân nazmının manalarını bilmek", fâidesi ise "şer'î ahkâmın sıhhatli bir şekilde istinatına kudret hasıl etmektir". Bu anlamda mevzuu ise gayet açık bir şekilde "Kur'ân nazmının manalarıdır."

"Kur'ân" ortak paydasında buluştukları kelam, fıkıh, tasavvuf, ahlak gibi ilimlerden ayrı bir ilim olarak tefsir; Kur'ân nazmının manalarını kendine konu edinmiştir ve bu cihetle onlardan ayrılır. Zira bu ilimler her ne kadar Kur'ân'ın açıklanması ve yorumlanması gibi bir durum arz ediyorsa da bu ilimlerin konusu ve gayesi farklıdır. Bu ilimler bizzât Kur'ân'ı açıklamayı amaçlamazlar; Kur'ân'dan hareketle kendilerine konu edindikleri meseleleri açıklamaya çalışırlar. Bu noktada tefsir onlar için yardımcı bir ilimdir. Çünkü Kur'ân'dan

hareketle bir şeyi izah etmek için Kur'ân ayetlerinin doğru anlaşılması lazımdır ki tam da bu mesele tefsirin alanını belirler ve diğer ilimlerden ayrıldığı sınırı gösterir.

Tefsirin alt yapısının yani sahih zemininin teminini kırâat ilmi sunduğu için Taşköprlüzade kırâat ilmini hiyerarşi içerisinde tefsire öncelemektedir. Ayrıca Taşköprîzâde, Kur'ân ilimlerine tefsir ilminin sınırları içerisinde yer vermektedir: Kur'ân ilimleri tefsir ilminin alt dalları olarak tasnif içerisinde yerini almaktadır.

Taşköprîzâde'ye göre bir müfessir tefsirinde şöyle bir metod takip etmelidir: Müfessir lafzî ilimlerle/lafızla alakalı ilimlerle tefsirine başlamalı; ilk olarak müfretler açısından lügat, sarf, iştikak ilimlerine göre lafızları tahlil etmelidir. Sonra terkipler açısından Kur'ân nazmını değerlendirmeli ve nahiv, meânî, beyan, bedî' ilimlerinden istifade ile mürekkep ifadeleri tahlil etmelidir. Daha sonra murat mananın açıklanması, nüzûl sebebini bilmeyi sağlayacak sahih rivâyetlere dayanan kıssaların ve haberlerin verilmesi vazifesini de yerine getirip son olarak mana cihetinden bazı hükümlerin çıkarılması (şer'î ahkâmın istinbâtına) ve manalardan anlaşılan hakikatlerin beyanına, bâtınî/işarî yoruma açık durumlarda işarî manaların izahına gidilmelidir.

Görüldüğü üzere Taşköprîzâde bir bilim olarak ele aldığı tefsire ilimler sistemi içerisinde özel bir yer vermiş ve bu özel konuma bağlı olarak da tefsir ilmi ile alakadar konuları şer'î ilimlere ayrılan kısmın yarısından fazlasını tefsire ayırmak suretiyle geniş bir şekilde işlemiştir.

KAYNAKÇA

Abay, Muhammet, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, (yüksek lisans tezi, 1992), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Bölümü Tefsir Anabilim Dalı.

Abbâs Muhammed Hasan Süleyman, *Tasnîfu'l-Ulûm Beyne Nasîriddin et-Tusî ve Nâsiriddin el-Beyzâvî*, Beyrut, 1996.

Abdülemir Şemseddin, *el-Felsefetü't-Terbeviyye Inde İhvani's-Safâ min Hılâli Resâilihim*, Beyrut, 1988.

el-Akk, Halid Abdurrahman, *Usûlü't-Tefsîr ve Kavâiduhu*, Beyrut, 1986.

Aksun, Ziya Nur, *Osmanlı Tarihi: Osmanlı Devleti'nin Tahlilî, Tenkidli Siyasî Tarihi*, İstanbul, 1994.

Akün, Ömer Faruk, "XV ve XVI. Asırlarda Türk Edebiyatı", *XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler*, İstanbul, 1999.

_____, "XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan İnsani Değerler", *XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler,* İstanbul, 1999.

Ali b. Balî, *el-Ikdü'l-Manzûm fî Zikri Efâdili'r-Rum*, Beyrut, 1975.

Altaş, Eşref, *Fahreddin er-Râzî'nin İbn Sinâ Yorumu ve Eleştirisi*, İstanbul, 2009.

Altun, Hilmi Kemal, *Osmanlı Müelliflerince Yazılan Kaza-Kader Risâleleri ve Taşköprîzade'nin "Risâle fi'l-Kaza ve'l-Kader" Adlı Eseri*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi, 2010) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı.

Âmirî, Ebu'l-Hasan Muhammed b. Yusuf en-Nisâburî, *el-İ'lâm bi Menâkıbi'l-İslâm*, thk. Ahmed AbdülHâmid Gurab, Riyad, 1988.

Apaydın, H. Yunus, "İslam Bilginlerinin İlimler Tasnifi ve Taşköprîzâde" *Taşköprîzâde Ahmet efendi*, (ed. Ahmet Hulusi Köker), Kayseri, 1992.

Aristo, Metafizik, trc. Ahmet Arslan, 2. bs., İstanbul, 1996.

Arslan, Ahmet Turan, "XVI. Asır Osmanlı İlmi Hayatına Genel Bir Bakış", *Osmanlı*, Ankara, 1999.(c. VIII)

Arslan, Ahmet, *İbn Haldun*, 3. bs., Ankara, 2002.

_____, İlkçağ Felsefe Tarihi: Aristoteles, İstanbul, 2007.

Ataî, Nev'îzade Ataullah Efendi, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye ve zeyilleri: Hadâikü'l-Hakâik fi Tekmileti'ş-Şakâik*, haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul, 1989.

Ateş, Süleyman, *İşarî Tefsir Okulu*, Ankara, 1974.

Aydemir, Abdullah, *Tefsirde İsrailiyyat: Hicri 6. Asrın Başına Kadar*, İstanbul, 1992.

Aydın, Mahir, (haz.) *XV Ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler: Milletlerarası Sempozyumu* (İstanbul, 1996), 2. bs., İstanbul, 1999.

Aydınlı, Yaşar, *Farâbî*, İstanbul, 2008.

Aydüz, Davut, *Tefsir Tarihi Çeşitleri ve Konulu Tefsir*, 2. bs. İstanbul, 2004

Bakar, Osman, *Classification of Knowledge in Islam*, Kuala Lumpur, 1992.

Baltacı, Cahid, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri: Teşkilat, Tarih*, İstanbul, 1976.

_____, *XV - XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, 2. bs., İstanbul, 2005.

Bedir, Murteza, "İslam Düşünce Geleneğinde Naklî İlim Kavramı ve İbn Haldun", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2006.

Bircan, Hasan Hüseyin, *İslam Felsefesi Üzerine*, Van, 2009.

Birışık, Abdülhamit, Kırâat İlmi ve Tarihi, Bursa, 2004.

Boyalık, M. Taha, "Molla Fenârî'nin Tefsir İlminin Mahiyetine Dair Tartışmasının Tahlili", *İslam Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 2007, sy. 18.

Câbir b. Hayyân, *Muhtâru Resâili Câbir b. Hayyân*, thk. Paul Eliezer Kraus, Kâhire, 1354.

Candan, Abdülcelil, *Kur'ân Tefsirinde Sapma ve Nedenleri: Tefsire Sokulan Bid'at Hurafe ve Tahrifat*, İstanbul, 2000.

Cerrahoğlu, İsmail, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller*, Ankara, 1968.

_____, *Tefsir Usûlü,* Ankara, 1971

_____, "es-Sa'lebî ve Tefsiri", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, Ankara, 1980, sy. 4.

_____, "Kur'ân-ı Kerim'in Tefsirine Duyulan İhtiyaç", *Diyanet İlmi Dergi,* 1962, c. I, sy. 5.

Cihan, Ahmet Kamil, "Bilimler Tasnifi ve İbn Sînâ", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Kayseri, 2000, sy. 9.

_____, "Taşköprîzâde'de Amelî Hikmet", *Taşköprîzâde Ahmet efendi*, (ed. Ahmet Hulusi Köker), Kayseri, 1992.

Cündioğlu, Dücane, *Kur'ân'ı Anlamanın Anlamı*, İstanbul, 2009

Çaldak, Süleyman, "Taşköprîzâde'nin Mevzûâu'l-Ulûmundaki İlimler Tasnîfi Üzerine, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ, 2005.

Çankaya, Nurten, "Taşköprîzâde Ahmet İsâmeddin Efendinin Risâletü'ş-Şifa li-Edvai'l-Vebâ Adlı Risâlesi Üzerine Bir Değerlendirme", *VIII. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, Sivas, 2006.

Çelebi, Hind, *Farklı Yaklaşımlar ve Örnekler Işığında Kur'ân-ı Kerim'in Bilimsel Tefsiri*, İzmir, 2008

Çelik, Ömer, *Tek Kaynak İki Irmak: Kur'ân'dan Teknolojik Yansımalar*, İstanbul, 2009.

Çetin, Mustafa, *Tefsirde Dirâyet Metodu*, tsz.

Çiçek, M. Halil, *Ebu'l-Bekâ el-Kefevî'nin Külliyât'ında Tefsir ve Kur'ân İlimleri* (yayınlanmamış doktora tezi, 1992), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tefsir-Hadis Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı.

Çubukçu, İbrahim Agah, *İslam Düşüncesi Hakkında Araştırmalar*, Ankara, 1972.

Çulpan, Cevdet, "İstanbul Süleymaniye Camii Kitabesi", *Kanûnî Armağanı* (haz. Türk Tarih Kurumu), Ankara, 1970.

Davutoğlu, Ahmet, "Tarih İdraki Oluşumunda Metodolojinin Rolü: Medeniyetlerarası Etkileşim Açısından Dünya Tarihi ve Osmanlı", *Divan İlmî Araştırmalar Dergisi*, 1999, sy. 7.

Demir, Remzi, *Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Türk Felsefesi/Philosophia Ottomanica: Eski Felsefe*, Ankara, 2005.

Demir, Ziya, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları: Kuruluştan X/XVI. Asrın Sonuna Kadar*, İstanbul, 2006.

Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, 4. bs., İstanbul, 2008.

Demirli, Ekrem, *Sadreddin Konevi'de Bilgi ve Varlık*, İstanbul, 2005.

Derman, Uğur, "XV ve XVI. Asırlarda Türk Hat Sanatı", *XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler,* İstanbul, 1999.

Ebu Hayyân et-Tevhîdî, Ali b. Muhammed b. Abbâs, *Risâletü Ebî Hayyân fi'l-Ulûm*, Kâhire, tsz.

Ebu'l-Bekâ Kefevî, Eyyüb b. Musa el-Hüseynî, *Külliyyâtü Ebi'l-Bekâ*, thk. Muhammed Mısrî, Adnan Derviş, 2. bs., Beyrut, 1993.

Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Makaleler*, haz. Cüneyd Köksal, İstanbul, 1998.

Emecen, Feridun, "Selim I", *DİA*, XXXVI, İstanbul, 2009.

_____, "Süleyman I", *DİA*, XXXVIII, İstanbul, 2010.

_____, "XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı Devletinin Doğu ve Batı Siyaseti", *XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler,* İstanbul, 1999.

Ensârî, Ebu Yahya Zeynüddin Zekeriyya b. Muhammed b. Ahmed Zekeriya, *Hızânetü'l-ulûm fî tasnîfi'l-fünûni'l-İslâmiyye ve mesâdiruhâ*, şerh ve talik: Abdullah Nezir Ahmed, Beyrut, 1419/1998.

Farâbî, Ebu Nasr Muallim-i Sânî Muhammed b. Muhammed b. Tarhan, *Tahsîlü's-Saâde*, thk. Cafer Ali Yasin, 2. bs. Beyrut, 1983.

_____ , *İhsâü'l-Ulûm*, haz. Ali Bu Mülhim, Beyrut, 1996.

_____, *et-Tenbîh alâ Sebîli's-Saâde*, thk. Cafer Ali Yasin, Beyrut, 1985.

_____, *et-Tevtıe fi'l-Mantık* (*Farâbî'nin Bazı Mantık Eserleri* içinde) der. ve terc. Mübahat Küyel-Türker, Ankara, 1990.

_____, *Fusûlü'l-Medenî*, thk. D. M. Dunlop, Cambridge, 1961.

_____, *Fusûlü'l-Medenî*: *Siyaset Felsefesine Dair Görüşler*, trc. Hanifi Özcan, İzmir, 1987.

_____, *Mutluluğun Kazanılması*, terc Ahmet Arslan, Ankara, 1999.

Fazlıoğlu, İhsan, "Ahmed Efendi", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul 1999.

___, "Abdurrahman Bistâmî", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul, 1999.

_____, "Osmanlı Coğrafyasında İlmî Hayatın Teşekkülü ve Davud el-Kayserî", *Uluslararası Davud el-Kayserî Sempozyumu*, Kayseri, 1998.

_____, "Mirim Çelebi", *DİA*, XXX, İstanbul, 2005.

_____, "İbnü'l-Ekfânî", *DİA*, XXI, İstanbul, 2000.

Fazlıoğlu, Şükran "Manzûme fî tertîb el-kutub fî el-ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 2003, c. I, sy. 1.

_____, "Nebî Efendi-zade'nin *Kasîde fî el-kutub el-meşhûre fî el-ulûm*'una göre bir medrese ders talebesinin ders ve kitab haritası", *Kutadgubilig*, İstanbul 2003.

_____, "Ta'lîm ile İrşâd Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı", *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, İstanbul, 2005, sy. 18.

Fenârî, Şemseddin Muhammed, *Aynu'l-A'yân*, İstanbul, 1325

Finkel, Caroline, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı: Osmanlı İmparatorluğunun Öyküsü 1300-1923*, terc. Zülal Kılıç, İstanbul, 2007.

Gazzâlî, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâü Ulûmi'd-Dîn*, haz. Bedevi Ahmed Tabâne, Kâhire, tsz.

_____, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, trc. Mehmed A. Müftüoğlu, İstanbul, 1988.

Gökyay, Orhan Şaik, Özen, Şükrü, "Molla Lutfi", *DİA*, XXX, İstanbul, 2005.

Görgün, Tahsin, "Avrupa'nın Sosyo-politik Oluşumunda Bir Faktör Olarak Osmanlı Devleti", *Osmanlı*, Ankara, 1999 (c. VII,).

_____, "Batı Medeniyeti İçinde İslami İlimler Mümkün Müdür?", *Modern Dönemde Dini İlimlerin Temel Meseleleri: İlmi Toplantı,* İstanbul, 2005.

Güllüce, Veysel, *Bilimsel Tefsirde Usûl*, İstanbul, 2007

Güngör, Mevlüt, *Kur'ân Tefsirinde Fıkhî Tefsir Hareketi ve İlk Fıkhî Tefsir*, İstanbul, 1996.

Güzel, Abdurrahim, "Taşköprîzâde'nin Adabu'l-Bahs ve'l-Münazara İsimli Risâlesi (Tanıtım-Tercüme-Tahkik)", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1990, sy. 7.

Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, trc. Mehmed Ata, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1334.

el-Hafâcî, M. Hasan Kazım, "Tasnîfü'l-Ulûm Inde'l-Arab", *el-Mevrid*, 1403/1983, c. 12, sy. 3.

el-Harizmî, Ebu Abdullah el-Kâtib Muhammed b. Ahmed b. Yusuf, *Mefâtîhu'l-Ulûm*, thk. İbrahim Ebyarî, 2. bs., Beyrut, 1989.

İbn Akîle el-Mekkî, *ez-Ziyade ve'l-İhsan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Fas, 2006.

İbn Âşur, Muhammed, Tahir, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tunus, 1984

İbn Cevzî'nin *Fünûnu'l-Efnân*, thk: Ziyaeddin Itr, Beyrut, 1987

İbn Ferîun, *Cevâmiu'l-Ulûm: Compendium of Sciences*, nşr. Fuat Sezgin, Frankfurt, 1985.

İbn Hazm, Ebu Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said ez-Zahirî, "Risâle Merâtibü'l-Ulûm", *Resâilu İbn Hazm el-Endelüsî*, thk. İhsan Abbâs, Beyrut, 1987.

İbnü'l-Ekfânî, Muhammed b. İbrahim b. Sâid el-Ensârî, *İrşâdü'l-Kâsıd ilâ Esne'l-Makâsıd fî Envâı'l-Ulûm*, thk. Abdülmün'ım Muhammed Ömer, Kâhire, tsz.

İbnü'n-Nedim, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, thk. Rıza Teceddüd, Tahran, 1971.

İçöz, Elzem, *Taşköprüzade'nin Şerhu Ahlak-ı Adudiyye Adlı Eseri*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi, 2007), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri İslam Felsefesi Bilim Dalı.

İhsanoğlu, Ekmeleddin, "*Osmanlı Bilimine Toplu Bakış*" *Osmanlı*, Ankara, 1999, (c. VIII).

_____ (ed.), *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, İstanbul, 1994.

_____ (ed.), *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, İstanbul, 1997.

_____ (ed.), *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*, İstanbul, 1999.

_____ (ed.), *Osmanlı Tabiî ve Tatbikî Bilimler Literatürü Tarihi*, İstanbul, 2006.

_____(ed.), *Osmanlı Tıbbî Bilimler Literatürü Tarihi*, İstanbul, 2008.

İhvan-ı Safa, *Resâilü İhvâni's-Safâ*, Kâhire, 1928.

İlgürel, Mücteba, "Abdülkadir Özcan'ın Neşre Hazırladığı Taşköprîzâde Ebülhayr İsâmeddin Ahmed Efendinin 'Şakâik-i Nu'mâniye ve Zeyilleri' Adlı Eser Üzerine", *Belleten*, 1993, c. 57, sy. 219.

İnalcık, Halil, *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar: Klasik Dönem (1302-1606) Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, İstanbul, 2009.

İnalcık, Halil, Donald Quataret ed., *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1300-1600*, terc. Halil Berktay, İstanbul, 2000.

İpşirli, Mehmet, "Fenârîzade Muhyiddin Çelebi", *DİA*, XII, İstanbul, 1995.

_____,"Osmanlı Tarihçiliği", *İslam Kültürü: İslam'da Kültür ve Bilgi*, (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu) Ankara, 2008.

_____, "İlmiye", *DİA*, XXII, İstanbul, 2000.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 4. bs, Ankara, 1983.

İzgi, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul, 1997.

_____, "Ebcedü'l-Ulûm", *DİA*, X, İstanbul, 1994.

Kâfiyeci, Muhammed b. Süleyman, *et-Teysîr fî Kavâidi İlmi't-Tefsîr*, nşr. İsmail Cerrahoğlu, Ankara, 1989.

Kallek, Cengiz, "Cevâmiu'l-Ulûm", *DİA*, VII, İstanbul, 1993.

Kara, Mustafa, *Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul, 2004.

Kara, Ömer, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında İtibar Sebebin Husûsiyetine Değil, Lafzın Umûmiyetinedir İlkesine Usûlcülerin Metodolojik Yaklaşımları* (yayınlanmamış doktora tezi, 2001), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı.

Karaaslan, Nasuhi Ünal, "İbnü'n-Nedim", *DİA*, XXI, İstanbul, 2001.

Karagöz, Mustafa, *Dilbilimsel Tefsir Ve Kur'ân'ı Anlamaya Katkısı*, Ankara, 2010.

Karpat, Kemal haz., *Osmanlı ve Dünya: Osmanlı Devleti ve Dünya Tarihindeki Yeri*, İstanbul, 2004.

Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübi ve'l-Fünûn*, Beyrut, t.y.

Kaya, Mahmut, "Farâbî" *DİA*, XII, İstanbul, 1995.

_____, "İhsâü'l-Ulûm" *DİA*, XXI, İstanbul, 2000.

Kayhan, Veli, *Kur'ân'ı Tefsirde Usûl ve Gerekli İlimler*, Bursa, 2007

Kazancıgil, Aykut, *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji*, İstanbul, 1999.

Kazıcı, Ziya, "XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı Devleti'nde İlmi Hayat", *XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler,* İstanbul, 1999.

Kindî, *Felsefi Risâleler*, trc. Mahmut Kaya, İstanbul, 2002.

Koç, Mehmet Akif, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri: İbn Ebi Hatim Tefsiri Örneğinde Bir Literatür İncelemesi,* Ankara, 2003.

Korlaelçi, Murtaza, "Taşköprülüzâde'nin Eğitim ve Felsefe Anlayışı", *Taşköprîzâde Ahmet efendi*, (ed. Ahmet Hulusi Köker), Kayseri, 1992.

Köksal, Cüneyd, *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi*, İstanbul, 2008.

Köseoğlu, Nevzât vd., *Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klasikleri: Tarih, Antoloji, Ansiklopedi*, İstanbul, 1986 (c. III).

Kut, Günay, "Türk Edebiyatı", *İslam Kültürü: İslam'da Kültür ve Bilgi* (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), Ankara, 2008.

Kutluer, İlhan, *İlim ve Hikmetin Aydınlığında*, İstanbul, 2001.

_____, *İslam'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*, İstanbul, 1996.

_____, "Miftâhu's-Saâde", *DİA*, XXX, İstanbul, 2005.

_____, "Kâtib Çelebi ve Bilimler: Keşfü'z-zunûn'un Mukaddimesinde 'el-İlm' Kavramı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000.

_____, "Hârizmî", *DİA*, XVI, İstanbul, 1997.

Maksudoğlu, Mehmet, *Osmanlı Tarihi: 1299-1922*, İstanbul, 1999.

Mehmed Mecdi, *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye ve zeyilleri: Hadâikü'ş-Şakâik*, yay. haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul, 1989.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, İstanbul, 1308.

Mehmed Şemi Efendi, *İlaveli Esmârü't-tevârih maa zeyl*, yay. haz. Mehmet Karataş, Kahramanmaraş, 2009.

Molla, Kemal Faruk, "Mehmed Şah Fenâri'nin Enmûzecu'l-Ulûm Adlı Eserine Göre Fetih Öncesi Dönemde Osmanlılarda İlim Anlayışı ve İlim Tasnifi", *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, 2005, c. X, sy. 18.

Müstakimzade Süleyman Sadeddin Efendi, *Tuhfe-i Hattâtîn*, nşr. İbnülemin Mahmud Kemal, Ankara, 1928.

Nahid Muhammed Sâlim, *Nazmu Tasnîfi'l-Ma'rife Inde'l-Müslimîn*: *Dirase Tahliliyye*, İskenderiye, tsz.

Öngören, Reşat, "XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı'da Tasavvuf Anlayışı", *XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler,* İstanbul, 1999.

Özalpdemir, Muhsin, *Taşköprüzade'nin Avâmil Şerhi'nin Edisyon Kritiği*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi, 2005), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı.

Özcan, Nuri, "XV ve XVI. Asırlarda Türk Dünyasında Musiki", *XV ve XVI. Asırları Türk Asrı Yapan Değerler,* İstanbul, 1999.

Öztuna, Yılmaz, "Kanûnî'nin Türk ve Dünya Tarihindeki Yeri", *Kanûnî Armağanı* (haz. Türk Tarih Kurumu), Ankara, 1970.

Özyılmaz, Ömer, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, Ankara 2002.

Pazarbaşı, Erdoğan, "Miftâhu's-Saâde'de Kur'ân İlimleri", *Taşköprîzâde Ahmet efendi*, (ed. Ahmet Hulusi Köker), Kayseri, 1992.

Peker, Hidayet, "İbn Hazm'ın İlimler Tasnifi", *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, c. 18, sy. 1.

_____, "İbn Sînâ'nın Bilimler Sınıflaması", *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, c. 9, sy. 9.

er-Râzî, Fahreddin, Tefsîr-i Kebîr Mefâtihu'l-Gayb, (ed. Ahmet Hikmet Ünalmış) Anakara, 1988-1995.

Sakallı, Talat, "Miftâhu's-Saâde–İhyâu Ulûmi'd-Dîn Münasebeti", *Taşköprîzâde Ahmet efendi*, (ed. Ahmet Hulusi Köker), Kayseri, 1992.

Sapanca, Cüneyt, *Osmanlılarda Tefsir Usûlü Çalışmaları*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi, 2007), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı.

Sarıoğlu, Hüseyin, "Taşköprîzâde'de İlim ve Felsefe", *Taşköprü'den İstanbul'a: Osmanlı Bilim Tarihinde Taşköprîzâdeler* (ed. Celil Güngör), Kastamonu, 2006.

Seyithanoğlu, Kenan (ed.), *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul, 1989 (c. X).

Sıddîk Hasan Han, Ebu't-Tayyib Muhammed el-Kannevcî, *Ebcedü'l-Ulûm*, nşr. Abdülcebbâr Zekkâr, Dımeşk, 1978.

Soysaldı, H. Mehmet, *Nüzûlünden Günümüze Kur'ân ve Tefsir*, Ankara, 2001

Sülün, Murat, *Kur'ân Kılavuzu: Mutlak Gerçeğin Sesi*, İstanbul, 2011

Sürün, Ahmet, *Taşköprizade Ahmed Efendinin Tefsir Risâleleri*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, 2002), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı.

Süyutî, Ebu'l-Fazl Celâleddin, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk: Merkezü'dirâsâti'l-Kur'âniyye, tsz.

Şahiner, Atilla, *Osmanlı Tarihi*, İstanbul, 2008.

Şeker, Mehmet, "İzmirli İsmail Hakkı'nın 'Tasnif-i Ulûm' Adlı Eseri", *İzmirli İsmail Hakkı*, haz. Mehmet Şeker, A. Bülent Baloğlu, Ankara, 1996.

Taşköprîzade Ahmed Efendi, Ebu'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi, *eş-Şekaiku'n-Nu'maniyye fî Ulemai'd-devleti'l-Osmaniyye*, nşr. Ahmed Suphi Furat, İstanbul, 1985.

_____, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye,* Bağdad: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1975.

_____, *Miftâhu's-Saâde ve Misbahu's-Siyâde fî Mevzûâti'l-Ulûm*, thk. Kamil Kamil Bekri, Abdülvahid Ebu'n-Nur, Kâhire, 1968.

_____, *Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzûâti'l-Ulûm*, Beyrut, 1975.

_____, *Mevzûâtü'l-Ulûm*, trc. Kemaleddin Mehmed Efendi, İstanbul, 1313.

_____, Ebulhayr İsamüddin Ahmed Efendi, *Tabakâtü'l-Fukahâ*, thk: el-Hac Ahmed Neyle, Musûl, tsz.

Taylan, Necip, *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri: Bilgi-İman-Mantık*, İstanbul, 1989.

Tehânevî, Muhammed b. A'lâ b. Ali el-Farukî el-Hanefî, *Mevsûatü Keşşâfi Istılahâti'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, ed. Refîk el-Acem, thk. Ali Dahruc, Beyrut, 1996.

Topdemir, Hüseyin Gâzi, *Farâbî: Doğu Bilgeliğinin Kapısı*, İstanbul, 2009.

Turan, Şerafettin, "Bayezid II", *DİA*, V, İstanbul, 1992.

Turhan, Kâsım, *Amirî ve Felsefesi: Din Felsefe Uzlaştırıcısı Bir Düşünür*, İstanbul, 1992.

Türer, Celal, "Taşköprîzâde'de Ahlakı Yeniden Okumak" *Taşköprü'den İstanbul'a: Osmanlı Bilim Tarihinde Taşköprîzâdeler Sempozyumu*, 2006.

Uğur, Ali, *Taşköprîzâde Ahmed İsâmeddin Ebu'l-Hayr Efendi: Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve İlmî Görüşleri*, (yayınlanmamış doçentlik tezi, Erzurum, 1980), Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

Unan, Fahri,"Taşköprîzâde'ye Göre İlimlerin Gayesi", *Taşköprü'den İstanbul'a: Osmanlı Bilim Tarihinde Taşköprîzâdeler* (ed. Celil Güngör), Kastamonu, 2006.

Uşşakîzade İbrahim Efendi, *Zeyl-i Şakâik*; haz. Hans Joachim Kissling, Wiesbaden, 1965.

Uysal, Enver, *İhvan-ı Safa Felsefesinde Tanrı ve Alem*, İstanbul, 1998.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, 4. bs., Ankara, 1983 (c. II).

Ünver, Mustafa, *Hurufilik ve Kuran: Nesimi Örneği*, Ankara, 2003.

Vural, Mehmet, *Gazzâlî Felsefesinde Bilgi ve Yöntem*, Ankara, 2004.

Yağcı, Mehmet Emin, *Taşköprüzade'nin el-Meâlim fî İlmi'l-Kelam Adlı Eseri*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi, 1997), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Kelam Bilim Dalı.

Yahya Nev'î Efendi, *İlimlerin Özü*, haz. Ömer Tolgay, İstanbul, 1995.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Fahreddin er-Râzî", *DİA*, XII, İstanbul, 1995.

Yenen, Halide, "İbn Sînâ'da İlimler Tasnifi ve Risâle fî Aksâm el-Hikme", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, 2008, sy. 14.

Yıldırım, Ömer Ali, *İbn Haldun'da İlimler Tasnifi ve Felsefe Eleştirisi*, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi, 2005), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslam Felsefesi Bilim Dalı.

Yılmaz, Mustafa Necip, *Taşköprîzâde ve es-Saâdetü'l-Fâhire fî Siyâdeti'l-Âhire Adlı Eseri*, (yayılanmamış yüksek lisans tezi, 1991), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı İslam Felsefesi Bilim Dalı.

Yurtoğlu, Bilal, *Kâtib Çelebi*, Ankara, 2009.

Zehebî, Muhammed Seyyid Hüseyin, *Kur'ân-ı Kerim Tefsirlerinde Hurafe ve Bid'atlar*, trc. Nurettin Demir, İstanbul, 1984.

Zeki, Necib Mahmud, *Câbir b. Hayyân*, 2. bs., Beyrut, 1407/1987.

Zerkanî, Muhammed Abdulazim, *Menâhilü'l-İrfan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk: Fevvaz Ahmed Zemerli, Beyrut, 1995.

Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdullah, *el-Burhan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk: M. Ebu'l-Fazl İbrahim, 2. bs., Kâhire, 1984.